

Драган Петровић
Јована Павловић

СВЕТСКА ИСТОРИЈА

Београд, 2026.

УНИВЕРЗИТЕТ СИНГИДУМУ

Драган Петровић

Јована Павловић

СВЕТСКА ИСТОРИЈА I

Прво издање

Београд, 2026.

СВЕТСКА ИСТОРИЈА I

Аутори:

Проф. др Драган Петровић
Доц. др Јована Павловић

Рецензенти:

Проф. др Милоје Пршић
Проф. др Митар Ковач
Проф. др Срђан Перишић

Издавач:

УНИВЕРЗИТЕТ СИНГИДУНУМ
Београд, Данијелова 32
www.singidunum.ac.rs

За издавача:

Проф. др Милован Станишић

Припрема за штампу:

Милош Вишњић

Дизајн корица:

Александар Михајловић, МА

Година издања:

2026.

Тираж:

400

Штампа:

Бирограф, Београд

ISBN: 978-86-7912-862-1

Copyright:

© 2026. Univerzitet Singidunum

Izdavač zadržava sva prava.

Reprodukcija pojedinih delova ili celine ove publikacije nije dozvoljena.

Садржај

Увод	1
------	---

I ДЕО ИСТОРИЈА КАО НАУКА

1. Историја као наука	5
2. Праисторија	5
3. Винча и винчанска култура	6

II ДЕО СТАРИ ВЕК

1. Периодизација историје	15
1.1. Цивилизације Старог истока	16
1.2. Стари Египат	17
1.3. Стара Кина	18
1.4. Стара Грчка	19
1.4.1. Минојска цивилизација	21
1.4.2. Микенска цивилизација	26
2. Египат у Старом веку	28
2.1. Хетити	32
2.2. Месопотамија	36
2.3. Гвоздено доба	43
2.4. Филистеја	44
2.5. Феникија	48
2.6. Израел	51
3. Грчка у Старом веку	56
3.1. Стара Грчка од почетка VI века пре нове ере	65
3.1.1. Атина	66
3.1.2. Спарта	67
3.1.3. Периклов век и врхунац атинског полиса	70
3.2. Пелопонески рат као велика прекретница	71
3.3. Криза полиса у IV веку пре н. е.	73
3.3.1. Спартанска превласт и Анталкидин мир	74
3.3.2. Теба, Други атински савез и последњи успон полиса	74
3.4. Македонија и крај самосталног грчког полиса	77

4. Хеленистичка епоха	78
5. Стари Рим	79
5.1. Почеци Рима и краљевско доба	80
5.1.1. Република и борба патриција и плебејаца	82
5.1.2. Освајање Италије	83
5.2. Република као освајачка сила и друштвена криза	85
5.3. Епоха грађанских ратова и криза републике	86
5.3.1. Марије, Сула и војничко преобликовање републике	86
5.3.2. Први тријумвират, Цезар и крај републике	87
5.3.3. Рим и нови облик античког јединства	88
5.3.4. Уређење римске државе	89
5.3.5. Други тријумвират и крај републике	91
5.4. Рим у периоду царства	92
5.4.1. Принципат и царска држава	92
5.4.2. Август и стварање принципата	94
5.4.3. Провинције, војска и трајност царског поретка	95
5.4.4. Криза III века и преображај царства	96
5.4.5. Константин, хришћанство и позна антика	97
5.5. Позни период подељеног царства и крај Западног римског царства 476. године	99

III ДЕО СРЕДЊИ ВЕК

1. Средњи век	105
1.1. Рани Средњи век	106
1.2. Појава ислама	109
1.3. Источно римско царство - Византија у раном средњем веку	109
1.4. Немачка, Италија и Папе у Времену од IX до XI века	111
2. Развијена фаза Средњег века	113
2.1. Крсташки ратови	115
2.1.1. Узроци и мотиви	116
2.1.2. Први крсташки рат	117
2.1.3. Крсташке државе	117

2.1.4. Други крсташки рат	118
2.1.5. Реконквиста	120
2.1.6. Трећи крсташки рат	120
2.1.7. Каснији крсташки ратови	121
2.1.8. Последице и утицај	124
2.2. Немачка	126
2.3. Француска	127
2.4. Кијевска Русија	128
2.5. Византија (Источно Римско царство)	129
2.6. Балкан	130
2.7. Скандинавија	130
2.8. Друштвени сталежи у Средњем веку	131
3. Средњи век – позни период	132
3.1. Немачке земље	132
3.2. Енглеска	133
3.3. Француска	134
3.4. Италија	135
3.5. Скандинавија	136
3.6. Русија	136
3.7. Византија	136
3.8. Прелаз из Средњег у Нови век	138
3.8.1. Успон градова и развојне промене друштва у позном Средњем веку	138
3.8.2. Црква	140
3.9. Хуманизам и ренесанса	142
3.9.1. Хуманизам	142
3.9.2. Ренесанса	143

IV ДЕО НОВИ ВЕК

1. Нови Век	151
1.1. Велика географска открића	151
2. Реформација	154
2.1. Енглеска – англиканска црква	158
2.2. Француска	159
2.3. Шпанија	159
2.4. Противреформација	160
3. Тридесетогодишњи рат	162
3.1. Француска под Лујем XIV	163
3.2. Русија	164
3.3. Енглеска за време династије Стјуарт (од 1603-1714)	165
3.4. Култура Европе у раном Новом веку	166
3.5. Северна Америка у Новом веку	166
4. Балканско полуострво под владавином туђина	168
4.1. Први српски устанак	171
4.2. Између два устанка	175
4.2.1. Хаџи Проданова буна	175
4.3. Други српски устанак	176
4.3.1. Војне акције и улога Милоша	177
4.4. Црна Гора	183
4.5. Српски народ у Хабсбуршкој монархији	184
4.6. Српски народ у Отоманској империји	185
5. Немачке земље у XVIII веку	186
5.1. Италијанске земље у XVIII веку	187
6. Доба револуција, почевши од 1770. године	188
6.1. Француска револуција	189
6.2. Русија у XVIII веку	193
6.3. Европски поредак у Новом веку	194
6.4. Отоманска империја у Новом веку	197
7. Европски поредак након Бечког конгреса 1815. године	199

УВОД

За предмете Светска историја и географија I и II, у оквиру прве године студија (одсек политиколошки) на Факултету за међународне односе, спољну политику, дипломатију и безбедност у оквиру Универзитета Сингидунум урадили смо уџбеник, за историјски део испита то у оквиру два засебна уџбеника. За географски део ова два испита, а то је регионална географија света по континентима, постоји посебна литература.

Ова два предмета у оквиру програма студија, дају студентима могућност сазнавања основа прегледа светске историје (опште), по великим и заокруженим историјским епохама. То су Стари век, Средњи век, Нови век и Савремена историја.

У оквиру Старог века се изучавају следеће велике историјско-цивилизацијске целине: цивилизације Старог истока, потом историја Старе Грчке, затим Хеленистички период и најзад, највећа целина, историја Старог Рима.

У оквиру Средњег века изучавају се следеће целине, рани Средњи век, потом епоха развијеног Средњег века, те позни Средњи век.

Нововековна историја је периодизирана на епохе до окончања Тридесетогодишњег рата (Вестфалски мир 1648.) и период након њега до Бечког конгреса 1815. Управо се Бечки конгрес и 1815, узимају као завршетак предмета историје који обухвата предмет Светска историја и географија I, а након њега се почиње изучавати предмет Светска историја и географија II (јасно је да се ради о историјским деловима испита).

Период од 1815, до 1914, обухвата завршни део нововековне историје.

Савремена историја номинално почиње са Првим светским ратом, и изучавамо је до практично данашњих дана.

Предмет Светска историја и географија I има за предмет свог изучвања светску историју до 1815. године, што је и предмет овог уџбеника. За светску историју II припремљен је посебан уџбеник. Географски део оба испита је обухваћен посебним уџбеником који је у припреми.

У Београду,

Март 2026.

Аутори

проф. др Драган Петровић,
доц. др. Јована Павловић

I ДЕО

ИСТОРИЈА КАО НАУКА

1. ИСТОРИЈА КАО НАУКА

Историја се бави проучавањем прошлости. Елементарна периодизација историјских епоха, је на праисторију и историју. Историја се периодизира на Стари век (до 476 године) Средњи век (до 1492. године), Нови век (до 1918. године) и Савремено доба.

Начелно се Херодот узима за „оца историје“. Његово познато дело је Историја, и он се бавио прикупљањем података. Већ код Тукидита, кога сматрају „оцем историографије“, долази до проверавања података. Његово најпознатије дело је Пелопонески рат.¹

Историјски извори могу бити писани, материјални и усмени (традиција).

2. ПРАИСТОРИЈА

Историја човечанства пре проналаска првог писма се назива праисторија. На основу материјала који су људи користили за израду својих оружја и оруђа ова епоха се може поделити на камено доба (старије, средње и млађе – палеолит, мезолит и неолит), и метално доба (бакра, бронзе и гвожђа). На тлу Србије, управо у подунављу се налазе локалитети из ових епоха, и то пре свега Лепенски вир (камено доба, мезолит), те Винча и Старчево.

Неолит, односно млађе камено доба, представља праисторијско раздобље које се одликује преласком људских заједница са претежно ловачко-сакупљачког начина живота на земљорадњу, сточарство и трајније облике насељавања. Његова најважнија обележја јесу појава производне привреде, развој сталних или полусталних насеља, усавршавање обраде камена, као и широка употреба керамике. Управо у неолиту настају темељне друштвене и економске промене које су омогућиле сложенију организацију заједнице, раст становништва и постепени развој раних културних центара. Због тога се неолит у историји човечанства сматра једним од преломних периода, јер означава почетак трајнијег везивања човека за земљу, производњу хране и организованији друштвени живот.

1 <https://poukeiporukeuistoriji.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/09/istorijska-nauka.jpg>

3. ВИНЧА И ВИНЧАНСКА КУЛТУРА

Винча представља један од најзначајнијих неолитских локалитета у Европи и уједно најпознатије налазиште по коме је цела винчанска култура добила име. На простору Винче, на додиру подунавског и шумадијског подручја, развило се насеље које је током млађег неолита израсло у изузетно важно привредно, културно и вероватно религијско средиште средњег Подунавља. Најстарија фаза живота у Винчи везује се за позни период **старчевачке културе**. Из најдубљих слојева може се закључити да је прво насеље било релативно скромно и да су његови становници живели у једноставним стамбеним објектима, углавном шаторастог типа, укопаним у лес. Архитектонске одлике тих најранијих станишта показују извесне везе са старијим подунавским традицијама, укључујући и оне које се уочавају у мезолитским културама попут Лепенског Вира. Истовремено, археолошки материјал указује да становници најстарије Винче нису били изоловани: они су одржавали везе и са севернијим подручјима Панонског басена и са јужнијим, егејским и источносредоземним областима. То потврђују како поједине технике украшавања керамике, тако и присуство увозних сировина и предмета, попут опсидијана и шкољке спондилуса.²

Овај рани хоризонт прекинут је у време великих културних померања на ширем простору Балкана и доњег Подунавља. Услед продора нових утицаја, који су повезани са анадолско-балканским струјањима, старчевачка основа постепено прераста у нову културну целину — **винчанску културу**. После краткотрајног прекида живота, на истом месту се формира ново, веће и трајније насеље, чији ће становници током наредних векова развити културу изузетне сложености и широког утицаја. Управо од тог тренутка Винча постаје репрезентативно средиште млађег неолита у средњем Подунављу.

2 John Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe: Studies in Chronology, Economy and Society* (Oxford: British Archaeological Reports, 1981), 6, 17. Srejović, *The Neolithic of Serbia*, 11–56.

Слика 1. Неолитска Винчанска култура³

Једна од најупадљивијих особина винчанске културе огледа се у **урбанистичкој организацији насеља и унапређеној архитектури**. Куће више нису биле једноставне и привремене, већ чвршће, правилније грађене и распоређене по јасном плану. Имале су четвороугаоне, често готово квадратне основе, вертикалне зидове и кровове на две воде.

3 Joe Roe, „*Vinča culture locator map.svg*“, Wikimedia Commons, 16. IX 2010, карта Винчанске културе према: John Chapman, *The Vinča culture of south-east Europe: Studies in chronology, economy and society*, BAR International Series 117, Oxford: B.A.R., 1981, стр. 189.

У грађевинској техници уочавају се поступци који сведоче о високом степену практичног знања: нивелисање терена, стабилизација подлоге, заштита од влаге, облепљивање и бојење зидова. Насеље је током дугог периода задржавало уређену унутрашњу организацију, а стамбени простор је временом постајао све већи и сложенији. У млађим фазама јављају се веће куће са више просторија и са елементима унутрашњег уређења, што указује на развијенији облик породичног и друштвеног живота.⁴

Привредна основа винчанске културе била је широка и разноврсна. Њени носиоци су се првенствено бавили земљорадњом и сточарством, али су врло рано развили и различите занате, трговину и експлоатацију сировина. Посебно је важно што су поједине заједнице, у зависности од локалних услова, биле усмерене ка одређеним специјализованим делатностима. Тако су нека насеља више неговала земљорадничко-сточарску производњу, док су друга постала значајни центри размене, ткања, обраде камена или раног рударства. Захваљујући таквој подели рада, винчанске заједнице су стварале вишкове, што је омогућавало интензивну размену са удаљеним областима. У Винчу су стизале сировине из Трансилваније, горњег Потисја, доњег Подунавља, па чак и са егејског и јадранског простора. Управо зато се Винча у тексту тумачи као једно од најважнијих трговачких средишта југоисточне Европе у неолиту.

Посебно место у развоју винчанске културе припада обради ретких сировина и раном развоју металургије. У тексту се наглашава да су становници Винче набављали и користили материјале као што су цинабарит, алабастер, мермер и опсидијан, а да је у појединим областима винчанског културног круга дошло и до раног откривања и коришћења бакра. Тај моменат има изузетан цивилизацијски значај: појава рударства и металургије није значила само технички напредак, већ и дубоку промену у економској, друштвеној и духовној структури заједнице. Увођење нових материјала и нових производних знања довело је до постепеног раслојавања друштва, јачања специјализованих занимања и слабљења старе неолитске равнотеже засноване искључиво на аграрној производњи.⁵

4 Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe*, p. 143-167. Alan McPherron and Dragoslav Srejović, eds., *Divostin and the Neolithic of Central Serbia* (Pittsburgh: Department of Anthropology, University of Pittsburgh, 1988).

5 Miljana Radivojević et al., eds., *The Rise of Metallurgy in Eurasia: Evolution, Organisation and Consumption of Early Metal in the Balkans* (Oxford: Archaeopress, 2021), 186. Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe*, 16-54.

Винчанска култура је, међутим, посебно позната по својим уметничким и религијским изразима. Богатство керамике, антропоморфних и зооморфних фигурина, као и ритуалних посуда, сведочи о снажно развијеном симболичком и духовном свету. На основу тих налаза закључује се да су винчанске заједнице располагале сложенем митско-религијском представом света, повезаном са плодношћу, сменом годишњих доба, рађањем, смрћу и обнављањем живота. Посебно су значајне антропоморфне фигурине, које се јављају у различитим облицима — као стојеће, седеће, клечеће, маскиране или хермафродитске фигуре. Њихова стилска разноврсност и развој од натуралистичких ка све апстрактнијим формама указују на постојање изграђене религијске мисли и сложене обредне праксе. У том смислу, Винча није била само велико насеље, већ и један од најважнијих културних и уметничких центара неолитске Европе.⁶

Највећи успон винчанске културе пада у раздобље између приближно 4500. и 3800. године пре н. е. Тада она обухвата широку територију средње и југоисточне Европе, а поједина њена насеља достижу изузетну величину. Према тексту, винчанска култура је у том раздобљу располагала већом територијом него било која друга неолитска култура у Европи. Велика насеља, као што су Винча, Потпорањ, Селевац и Дивостин, представљала су центре густе насељености, развијене производње и интензивне размене. У том смислу, Винча се може тумачити као једна од најзначајнијих тачака културне интеграције неолитске Европе.

Од око 3800. године пре н. е. запажа се постепено слабљење овог културног система. Насеља постају мања, расте број увозних предмета и туђих стилских утицаја, а домаћа продукција губи део некадашње оригиналности. Уметнички израз се мења: на фигуралној пластици све је израженија линеаризација и апстракција, док је керамика углавном скромније украшена. Ове промене тумаче се као одраз дубље кризе изазване уласком у доба метала. Нови економски и друштвени односи, повезани са бакром и златом, постепено разарају стару неолитску структуру. Винча од културне метрополе која зрачи утицајем постаје место које све више прима спољне елементе и постепено губи сопствену доминацију.

6 Milisauskas, *European Prehistory*, 48. Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe*, 75–128.

У завршној фази долази до коначног гашења винчанске културе. Према тексту, њен крај повезан је са продором инвазионих култура бакарног доба, које су разрушиле последње хоризонте насеља. Иако живот на локалитету није у потпуности престао и Винча је била насељавана и у каснијим праисторијским периодима, од бакарног до гвозденог доба, то више није био онај велики неолитски центар какав је постојао у време њеног највишег успона. Историјски значај Винче зато лежи пре свега у чињеници да је она била једно од кључних жаришта неолитске цивилизације на Балкану и у Европи, место где су се развили сложени облици насељавања, привреде, трговине, симболичког мишљења и раних технолошких иновација.

II ДЕО

СТАРИ ВЕК

1. ПЕРИОДИЗАЦИЈА ИСТОРИЈЕ

У периодизацији историје, општеприхваћена је њена периодизација на велике историјске целине, попут Старог века, Средњег века, Новог века и Савременог доба. Стари век обухвата период од почетка историје, а то је период од приближно проналаска писма и заснивања организованих државних творевина. Проналазак писма предпоставља заокружени алфавет, а не само поједине ознаке и знаке за неке од појмова. У том правцу, се Стари век везује и за период постојања робовласничког продукционо социјалног облика уређења друштва. Поред основних класа робовласника и робова (ових других далеко бројнијих и обесправљених), постојале су и класе (слојеви) неких других положаја становништва (слободни сељаци, занатлије, трговци, слој официра и ратника, свештеници и др.). У том правцу, није једноставно одредити почетак периода изучавања историје по различитим континентима и регијама. Са друге стране опште је прихваћено у историјској науци, да се Стари век окончава падом Западног Римског царства 476 године после нове ере.

У оквиру Старог века издвојили би четири целине – епохе, које ћемо истраживати. То су цивилизације Старог истока, потом епоха Старе Грчке, затим епоха Хеленизма и најзад Стари Рим.

Цивилизације Старог истока обухватају цивилизације које су се углавном груписале око сливова великих река, попут Нила (Египат), Еуфрата и Тигра (Месопотамија и др), потом Инда и Ганга (Индија), затим Хоангхо и Јанцентјанга (Кина). Одлика ових цивилизација да су се налазиле у равницама око великих река, где је било неопходан масован рад, за регулацију токова река, што је доводило до централизованих сатрапија, као основног уређења.

Стара Грчка, се формирала нешто касније и имала је неколико фаза свог развоја. Специфичност је да је географски амбијент држава-полиса био у оквиру приобаља Медитрана, са трговачким и занатлијским, основним продукционим односима, као и пољопривредом медитеранског типа (агруми, виногради, воће, поврће, сточарство). Уређења ових држава полиса-градова су била између осталих и демократска (пример Атине), са импресивним за античко време развојем науке и културе.

Хеленистичка епоха, настала са доминацијом Македоније и њеним заузимањем грчких градова-полиса, те стварањем царства Александра Македонског. Продужила се на период хеленистичких држава све до римских освајања (приближно неколико векова). На великом пространству од југа

Балканског полуострва, преко дела Блиског и Средњег истока (као и Египта), хеленистичка епоха је имала свој удео у Антици и Старом веку.

Епоха Старог Рима, је имала више својих фаза, од периода краљева, потом републике (чија је завршна фаза у првом веку пре нове ере у време грађанских ратова), те царства. Предстаља кулминацију античког периода (Старог века) у сваком погледу, укључујући и територијални опсег. Посебно истакнуто римско право уређења државе, развијена архитектура и уређеност путева и инфраструктуре градова и саобраћаја. У завршном периоду царства, долази до прихватања хришћанства и поделе римске државе на Западно и Источно Римско царство. Под унутрашњим противречностима, и навалама сеоба варвара, царство се руши на западу, и опстаје на истоку, као Источно Римско царство.

1.1. ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ СТАРОГ ИСТОКА

Историја се може повезивати и са настанком првих писама и уређених држава. Отуда су прве државе настале око 3000 година, пре рођења Христа, и то на просторима североисточне Африке (Египат), те на ширим просторима Азије (посебно на њеном југозападном делу). Тај простор се из перспективе европске историје, назива Стари исток. Те велике цивилизације Старог истока, су настале претежно у долинама великих река, попут Нила (Египат), Еуфрата и Тигра (Месопотамија), Инда и Ганга (Индија), Јангцентјанга и Хоангхоа (Кина). Да би се регулисале ове реке, од плавлјења, те користиле за наводњавање плодног тла, били су потребни шири мелирациони радови и централизована власт. У исто време ове реке су представљале и важне саобраћајнице. Тако је облик владавине у овим раним државама Старог истока био претежно сатрапски, са монархом владаром. Прва писма су се појавила у Египту (око 3250 година пре нове ере) и Месопотамији (3100 година пре нове ере). Средишњи део Месопотамије се називао Акад (главни град Вавилон), јужни део Сумер и северни део Асирија.⁷

7 Данијела Стефановић, *И беше попут птице у кавезу* – Студија о историји и култури Старог истока, Београд, 2012, стр. 41.

На рушевинама Асирског царства народ Халдејци из јужне Месопотамије, основао је ново царство са средиштем у Вавилону. Нововавилонско царство освојио је персијски цар Кир 538 године пре нове ере. Пре тога постојала је у Малој Азији и на Блиском истоку држава Хета, а потом и држава Лидија, коју су такође заузели Персијанци у VIII веку пре нове ере. Ове државе су користиле гвоздену руду за прављење оружја и предмета.

На Леванту, а то је источна обала Средоземља истицале су се трговачке државе, попут Феникије и Хебрејске државе. Феничани су имали државу на простору данашњег Либана, са центром у Тиру, да би у северној Африци, створили око 750 година пре нове ере Картагину. Феничани су ширили своје колоније по целом Средоземљу. Нарочито су развили трговину металима и тканинама. Главни конкуренти Феничанима у Средоземљу су постали временом Грци. Феникија као јединствена држава никада није створена.⁸

На простору Индије је створено треће писмо око 2500 година пре нове ере, и временом централизоване државе сатрапије. Индијско полуострво је било густо насељено, захваљујући клими и вегетацији. У Кини је прво писмо настало око 1500 година пре нове ере које је било сликовно. Тада су у Кини живели бројни народи са различитим језицима.

На тлу Европе, настала је на Криту цивилизација са писмом око XVIII века, пре нове ере. Држава Етрураца је такође имала своје писмо око 700 година пре наше ере.

1.2. СТАРИ ЕГИПАТ

Долина Нила је била жила куцавица Египта, у односу на околне пустињске и безводне области. Два пута годишње приближно су обилне кише плавиле Нил, који се изливао из свог корита, што је подстицало добру жетву. Египтом су владали монарси – фараони, и он је имао робовласнички систем, али и слој сељака који није припадао њима, као и друге сталеже. Старо царство је постојало између 3200 године пре нове ере, до око 2200 год. пре нове ере. Обухватало је у своје време признату и чак културом доминантну цивилизацију Старог истока. Развијена администрација, систем наводњавања, прикупљања пореза и архитектура су њене главне одлике. Након криза крајем овог периода, на које није могла да одговори централна власт, долази до Првог прелазног периода, када долази до поделе власти између Доњег и Горњег Египта.

8 <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2022/08/10/prostor-starog-istoka/>

Средње царство је приближно трајало од нешто пре 2000 године пре нове ере, до око 1600 године пре нове ере. Током овог периода Египат је проширен на југ и зидом ограђен према истоку од делте. Рађени су и мелирациони радови на више места. Култура и уметност су доживеле велики напредак. Крајем периода азијски досељеници Хикси који су живели у источном делу делте Нила су овладали државом у периоду опадања и честих побуна робова.

Други прелазни период се одликује привременом сепарацијом на Горњи Египат са центром у Теби и низом немира. Овај период се окончава поразом Хикса и њихових савезника на југу Египта (у Нубији). Тада се успоставља Ново царство. Током Новог царства Египат се проширио на Сирију и још јужније у Нумибији (до четвртог катаракта Нила). Фараони Новог царства су достигли кулминацију у културном и економском домену Старог Египта. Велико богатство Египта је било подстицај за освајачке притиске на њега, од стране спољних непријатеља, чему се одолевало. Међутим, при крају постојања Новог царства губи се Сирија и палестина и подстичу унутрашње поделе. Тако долази до Трећег прелазног периода. Египат наставља да бивствује и током следећих векова, а након заузећа од стране прво Персијанаца (VI век пре нове ере), потом Александра Македонског (IV век пре нове ере) настаје период Хеленизма и владавине династије Птоломеја, све до римских освајања (I век пре нове ере).

1.3. СТАРА КИНА

Стара Кина се развила такође око великих река попут Жуте реке (Хоангхо) и Јангцекјанга. Записана историја Кине потиче још из XVI века пре нове ере, по чему је Кина једна од најстаријих цивилизација на свету. Око 221 године пре нове ере Кина се претвара у уједињено царство, па се од те године она третира као заокружена велика држава. Бирокуратски апарат и државна организација омогућавали су цару да контролише тако велику територију. Тако је тада почео да се гради чувени велики кинески зид, робовском радном снагом.

1.4. СТАРА ГРЧКА

Стара Грчка цивилизација је бивствовала у једном другачијем географском амбијенту у односу на напред набројане и претходне цивилизације Старог истока. Повољност амбијента Медитерана, разуђеност грчке обале и мноштво острва, те оријентисаност привреде добрим делом на трговину и поморство, условило је постојање мноштва градова полиса. Ови градови су често имали демократску структуру уређења у власти, попут Атине. Тешко је прецизно дефинисати и одредити период постојања античке Грчке. Приближно се за то одређење узима период од око 1000 године, пре нове ере. У ужем смислу одпочињање олимпијских игара а то је 776 година пре нове ере, се такође узима приближно као размеђе периода постојања античке Грчке, док је за њено окончање то пад под власт Македоније, односно још прецизније почетак освајања Александра Македонског, након које почиње епоха Хеленизма. Античку Грчку многи истраживачи узимају као темељ културе Европе, нарочито од епохе хуманизма и ренесансе и потом класицизма.

Бронзано доба у Егеју (око 3000–1000. године п. н. е.) представља једно од кључних раздобља у историји источног Медитерана, јер се управо тада на простору Крита, Кикладских острва и грчког копна обликују прве сложене заједнице и урбани центри Европе. У овом периоду развиле су се три велике културе — **минојска, микенска и кикладска** — које су, иако су се формирале у различитим срединама и у различито време, биле снажно повезане међусобним контактима, поморском трговином и културним утицајима. Егејски простор зато не треба посматрати као изоловану целину, већ као део шире мреже веза са Египтом, Левантом, Малом Азијом и Месопотамијом, што је утицало на развој економије, технолошких знања, уметности и политичке организације.⁹

Посебно место у овом процесу имала је **минојска цивилизација** на Криту, која је током средњег бронзаног доба достигла врхунац развоја изградњом палатних центара у Кносу, Фесту, Малији и Закросу. Ти центри нису били само владарске резиденције, већ и места административне, економске и верске делатности, што указује на висок степен друштвене сложености. Истовремено, **кикладска култура** остала је препознатљива по мермерним фигуринама,

9 Eric H. Cline, ed., *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 437. Cynthia W. Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 19–41. Oliver Dickinson, *The Aegean Bronze Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 234, 249, 251.

посудама и јасно израженој поморској оријентацији, док се на грчком копну постепено развија **микенска цивилизација**, обележена утврђеним дворским средиштима, ратничком елитом, раскошним гробницама и употребом писма **линеар Б**, најранијег забележеног облика грчког језика. Археолошки налази показују да су ове културе истовремено неговале сопствене особености и преузимале утицаје једна од друге, нарочито у уметности, архитектури, трговини и административним праксама.

Хронологија егејског бронзаног доба обично се дели на **рано, средње и касно бронзано доба**, док се у оквиру појединачних области користе и посебни системи периодизације — **минојски, хеладски и кикладски**. У савременој науци, међутим, питање датовања није у потпуности затворено, јер се традиционална хронологија, заснована на археолошком материјалу, често разликује од хронологије, која се ослања на радиокарбонско датирање и дендрохронологију. Та расправа је нарочито важна за датовање појединих преломних догађаја, као што је ерупција Тере, али и за разумевање односа између егејских и блискоисточних култура.

Касно бронзано доба донело је врхунац моћи ових цивилизација, али и њихов постепени пад. Током XIII. и XII. века п. н. е. долази до уништавања или напуштања бројних дворских и насеобинских центара, слабљења трговачких мрежа и нестанка писма из свакодневне употребе. Посебно је упадљив слом **микенског палатног система**, након чега егејски свет улази у раздобље децентрализације и сиромашније материјалне културе. Ипак, културно наслеђе минојске, микенске и кикладске цивилизације није нестало: оно је остало сачувано у материјалној култури, у сећању каснијих грчких заједница и у епској традицији која ће много векова касније бити повезана са херојским светом Хомерових песама.

Верује се да су Грци дошли на југ Балканског полуострва у неколико таласа око три хиљаде година пре нове ере, а потом све до насељавања Дорана. Прва је настала критска или миноска култура која је постојала све до најезде Ахајаца око 1600 година пре нове ере.

Потом следи период до 1100 године пре нове ере, или епоха Минојске културе. У овом периоду су били и тројански ратови. Следи период до VIII века пре нове ере, у којем је постојала извесна криза и застој у античкој Грчкој, који се назива и тзв. „мрачним периодом“.¹⁰

10 <https://istorijaantike.weebly.com/anti269ka-gr269ka.html>

1.4.1. Минојска цивилизација

Минојска цивилизација развила се на **Криту** и представља једну од најзначајнијих култура **бронзаног доба** у егејском простору. Њен највећи успон пада у раздобље приближно од **2000. до 1450. године пре н. е.** Одликовала се развијеном архитектуром, богатом уметношћу и снажним културним утицајем који се, посредством поморских и трговачких веза, ширио по читавом Егеју.¹¹

Савремено научно интересовање за минојску цивилизацију започело је почетком **XX века**, када је **Артур Еванс** у Кносу открио остатке велике бронзанодопске културе. Он је увео назив „**минојска цивилизација**“, повезујући га са легендарним краљем Миносом. Еванс је историју бронзаног доба на Криту поделио на **рани, средњи и позни минојски период**, углавном на основу развоја керамичких стилова. Та хронологија касније је додатно прецизирана применом савремених метода датирања. Поред Евансове поделе, у науци је прихваћена и периодизација која се заснива на развоју минојских палата, па се разликују **предпалатални** (3000–2000/1900. п. н. е), **протопалатални** (2000/1900 – 1700. п. н. е), **неопалатални** (1700 – 1470/1450. п. н. е) и **постпалатални период** (1470/1450 – 1100. п. н. е). Ова подела омогућила је боље разумевање политичког, привредног и културног развоја Крита у бронзаном добу.

Проучавање минојске цивилизације мора започети методолошком напоменом да је егејски бронзани век дуго био познат првенствено на основу археолошких остатака: палата, гробова, грнчарије, печата и фресака. Чедвик наглашава да је тек откриће и дешифровање писаних докумената омогућило нов степен историјске реконструкције, јер табле више не представљају само археолошки налаз него и аутентично сведочанство административне праксе самог доба. Због тога се историја минојског и микенског света не сме заснивати искључиво на материјалним остацима, већ на споју археолошких и документарних извора (Чедвик, 2002, стр. 23–27).

У том оквиру посебан значај има питање писма. Крићани су између XVIII и XV века пре н. е. употребљавали аутохтоно писмо, линеар А и за књиговодствене и за вотивне натписе. По његовом тумачењу, управо је то писмо представљало основу из које је изведен линеар Б, прилагођен грчком језику, вероватно посредством минојских писара које су Грци преузели

11 Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, 253. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, 295, 302, 303.

у своју административну службу. Овај податак је од кључног значаја, јер показује да се минојска цивилизација мора посматрати и као развијен писарско-административни систем, а не само као уметничка и дворска култура.¹²

Слика 2. Кносос – палата¹³

При одређивању хронолошког оквира минојске цивилизације, међутим, треба приступити веома опрезно. Наиме, за грчко бронзано доба не постоји потпуно прецизан систем датовања и хронологија се у великој мери ослања на редослед керамичких стилова, који се само местимично може ускладити са прецизније датираном египатском историјом. У тој приближној хронологији XV век повезује се с великом ерупцијом на Тери и с грчком инвазијом, док се почетак XIV века доводи у везу с разарањем Кноса.

У старој Грчкој постоји низ топонима који не показују јасно грчко порекло. Имена као што су Кнос, Аминс, Тилис и друга – јасно сведоче да је у егејском простору постојало старије, предгрчко језичко становништво. Та појава је посебно важна за историју Крита, јер указује да минојска цивилизација не може бити описана као рана грчка цивилизација у ужем смислу, већ као посебан културни слој који је претходио коначној грчкој доминацији (Чедвик, 2002, стр. 35–40).

12 John Chadwick, *The Mycenaean World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 69–84. Sheldermine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, 77–98.

13 Przemek Pietrak, „Knossos Palace - red pillars.jpg”, Wikimedia Commons, 8. VII 2019; према подацима на страници датотеке, фотографија је преузета са сајта szarada.net и односи се на палату у Кнососу.

Разумно је претпоставити да је све до XV века Крит насељавао народ који није говорио грчки. Тај закључак заснива се на језику линеара А, чији текстови, мада још увек недовољно разумљиви, не припадају грчком језичком корпусу. Минојско присуство није, међутим, било ограничено искључиво на Крит: трагови исте културе и истог језичког круга налазе се и на егејским острвима, нарочито на Тери, али и на Кеју, Китери, Мелу и Родосу. То значи да је Минојски свет био шири од самог острва Крита и да је обухватао значајан део јужног Егеја.

Једно од најзначајнијих археолошких сведочанстава за разумевање Минојског света представљају ископавања у Акротирију на Тери. Тамо су откривени велики комплекси зграда, улице и тргови, са зидовима који су достигали висину од седам до осам метара. Иако поменуте грађевине не понављају у потпуности типичан план критске палате, квалитет градње и раскош зидног сликарства недвосмислено показују да је реч о развијеном урбаном и управном средишту, а не о обичном насељу приватних кућа. То сведочи о високом степену организације Минојског друштва и о распрострањености његове цивилизације изван самог Крита.¹⁴

Око XVI века Минојски утицај на копно постао веома снажан. Међутим, тај утицај не треба тумачити као просто војно освајање. Становници копнене Грчке били су у то доба изразито ратнички усмерени, док су Минојци живели у отвореним палатама, на местима која нису пружала значајну природну заштиту. Из тога изводимо закључак да је пре реч о снажном културном продору и преношењу образаца уметности, занатства и управе, него о непосредној војној доминацији.

Поставља се питање коликим делом острва је владао краљ из Кноса јер се чини да је Кнос био престоница читавог Крита. Ипак, управо због географских и административних тешкоћа које намеће само острво, ову тезу ваља преиспитати. Наиме, Крит је највеће грчко острво. Пружа се у правцу исток–запад у дужини од око 260 km, док му ширина варира од приближно 12 до 60 km; површина острва износи око 8.336 km. Његова унутрашња комуникација није била једноставна; зато није оправдано механички претпоставити да је један центар у сваком периоду имао потпуну и непосредну власт над целим острвом.

14 Cline, ed., *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, 149–159. Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, 63, 128, 129.

Слика 3. Мапа Крита¹⁵

Подаци са таблица упућују на постојање снажне монархије са високо централизованом администрацијом у Кносу. По Чедвиковој реконструкцији, власт у Кнососу обухватала је средишњи и велики део острва, док су крајњи делови могли бити под другом влашћу — било као независне, али пријатељске државе, било као вазалне области са сопственом управом. Истовремено, постојање више архива и сложене административне слике не допушта једноставан закључак о потпуној унитарности државе. Зато се овде мора говорити о **доминацији Кноса**, али не и о неспорно доказаној, трајној и потпуној политичкој интеграцији целог Крита.¹⁶

За питање слома минојске цивилизације нису прихватљива појединостављена решења. У хронолошком прегледу, XV век повезује се и са великом ерупцијом на Тери и са грчком инвазијом Крита, док се почетак XIV века везује за разарање Кноса. Истовремено, снажан земљотрес је нанео велику штету Тери и, по свему судећи, истовремено и Криту, укључујући Кнос, Фест и друге критске градове. Из тога следи да је природна катастрофа била важан чинилац кризе, али не и нужно једино објашњење политичког краја минојске моћи.

¹⁵ Eric Gaba (Sting), „Crete integrated map-en.svg“, Wikimedia Commons, децембар 2007.

¹⁶ Chadwick, *The Mycenaean World*, 105. Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, 116.

Даље, не смемо заобићи ни промену карактера критског друштва у другој половини XV века. Колико се из археолошких остатака може закључити, ниједан минојски град није био утврђен, али се са доласком Грка на Крит мења дотадашњи „мирољубиви лик друштва“. О томе сведоче такозвани „ратнички гробови“ у близини Кноса, као и табле линеара Б које бележе војну опрему. Према томе, позна фаза Кноса више не припада чисто минојском оквиру, већ периоду грчке, односно микенске доминације над критским наслеђем.

Крај минојске цивилизације не објашњава се непосредним дејством ерупције на Тери, већ би се пре могло рећи да је та катастрофа ослабила минојску моћ. Коначан политички слом уследио је онда када су Грци са копна искористили насталу слабост, напали Крит и уништили главне центре минојске власти, док је коначно разарање Кноса вероватно наступило у првој половини XIV века пре н. е.¹⁷

Слика 4. Игре с биком¹⁸

17 Oliver Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries BC* (London: Routledge, 2006), 1921. Cline, ed., *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, 18.

18 George Groutas, „Bull leaping, fresco from the Great Palace at Knossos, Crete, Heraklion Archaeological Museum.jpg“, Wikimedia Commons, 17. VII 2008; према опису датотеке: осликани малтер, фреска из палате у Кнососу, 17–15. век пре н. е., Хераклионски археолошки музеј, инв. бр. Т 15.

1.4.2. Микенска цивилизација

Микенска цивилизација развила се у позном бронзаном добу, приближно између 1700. и 1100. године пре н. е, а свој највећи успон доживела је од XV до XIII века пре н. е. Њено средиште налазило се на грчком копну, нарочито на Пелопонезу, али се њен утицај проширио и на велики део егејског простора, од Крита до Кикладских острва. Име је добила по Микени, најпознатијем и једном од најзначајнијих њених центара у Арголиди.¹⁹

У развоју микенске културе важну улогу имала је старија минојска цивилизација са Крита. Микенци су од Минојаца преузели и прилагодили многе елементе архитектуре, уметности и верских представа, али су им дали сопствено обележје. Док је минојска култура остављала утисак раскошније и отвореније цивилизације, микенски свет је био затворенији, утврђенији и изразитије ратнички. Управо зато се у микенској цивилизацији спајају префињени облици егејске културе са снажном војничком и дворском организацијом.

Најважнији микенски центри били су Микена, Тиринт, Пил, Теба, Орхомен и нека друга утврђена насеља. Сваки од тих центара имао је свој дворски комплекс, који је представљао политичко, привредно и управно средиште околне области. Иако није сасвим јасно у каквом су односу били поједини микенски центри једни према другима, јасно је да су припадали истом културном кругу, о чему сведоче сличности у архитектури, грнчарији, фрескама, накиту, оружју и писму.

Средиште микенског дворца био је мегарон, велика правоугаона дворана са тремом, предсобљем и главном салом. У њеном средишту налазило се кружно огњиште, а читав простор имао је и свечану и управну улогу. У близини су се налазиле просторије за становање, складиштење, радионице и административне послове. Дворови су били богато украшени фрескама, а око њих су се уздизали снажни бедеми од огромних камених блокова, такозвани киклопски зидови. По тим утврђењима микенски градови јасно се разликују од неутврђених палата минојског Крита.

Микенска цивилизација била је развијена и у привредном погледу. Њену основу чинили су земљорадња, сточарство и занатство, али је велики значај имала и трговина. Микенци су одржавали везе са Кипром, Левантом, Египтом, Анадолијом и другим областима источног Средоземља.

¹⁹ Chadwick, *The Mycenaean World*, 35–61; Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, 38–41; Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, 403.

У микенским налазиштима пронађени су предмети од злата, слоноваче, бакра и стакла, док је микенска грнчарија откривена у многим удаљеним крајевима. То показује да микенски свет није био затворен, већ укључен у широку мрежу размене добара и културних утицаја.

Уметност микенске цивилизације наставља многе минојске облике, али их представља строже и шематизованије. На фрескама, посудама и предметима од племенитих метала јављају се биљни и животињски мотиви, спирале, розете, сцене лова, борбе, ратници, кола и штитови. Нарочито су познати златни предмети, накит, украшени мачеви и велике гробнице, које сведоче о богатству и моћи владарске и ратничке елите. Микенска уметност зато не одражава само естетски укус, већ и друштво у којем су власт, рат и престиж имали велико значење.

О религији Микенаца зна се мање него о њиховој материјалној култури, али је извесно да су важну улогу имали жртвовање животиња, заједничке гозбе, изливање жртава и приношење дарова. Поједини симболи, као што су двосекла секира и рогови посвећења, показују блискост са минојском религијском традицијом. Посебан значај имали су и погребни обреди, што потврђују монументалне гробнице и велики број драгоцених предмета који су полагани уз покојнике. Све то говори да је вера била важан део дворског и друштвеног живота.

Пропаст микенске цивилизације није наступила одједном. Између XIII и XI века пре н. е. многи микенски центри били су разрушени, а дворски систем постепено се распао. Узроци тог слома нису сасвим јасни. Научници су га објашњавали природним катастрофама, унутрашњим немирима, нападима спољних група, климатским променама или деловањем више чинилаца истовремено. Оно што је извесно јесте да је после тог периода дошло до наглог опадања моћи, богатства и сложености микенског друштва, а многа некадашња средишта свела су се на мања и сиромашнија насеља. Ипак, микенска цивилизација оставила је дубок траг у каснијој грчкој традицији. Сећање на њене владаре, ратнике и велике сукобе сачувано је у грчким митовима и епским песмама. Ликови као што су Агамемнон, Ахилеј, Менелај, Одисеј и предања о Тројанском рату потичу управо из тог света. Зато микенска цивилизација има изузетно место у историји старе Грчке: она представља прву велику цивилизацију грчког копна и важну карику између егејског бронзаног доба и каснијег хеленског света.

2. ЕГИПАТ У СТАРОМ ВЕКУ

Стари Египат представља једну од најстаријих и најтрајнијих цивилизација античког света. Развио се у североисточној Африци, у простору који је био непосредно везан за ток Нила, реке која је одређивала привреду, насељавање и целокупну организацију живота. Годишње плављење Нила остављало је плодан слој муља, па је управо у његовој долини и делти било могуће стварање стабилне пољопривредне основе, без које не би било ни трајних насеља, државе, ни монументалне културе по којој је Египат данас препознатљив. Зато се историја Египта не може разумети без разумевања његове географије: пустињски појасеви су га штитили, а Нил га је истовремено повезивао у јединствену целину.²⁰

Слика 5. Свинга²¹

20 Ian Shaw, ed., *The Oxford History of Ancient Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 1–17; Toby A. H. Wilkinson, *Early Dynastic Egypt* (London: Routledge, 2001), 23–50.

21 Ian Sewell (User Isewell), „*SphinxGiza.jpg*“, Wikimedia Commons, децембар 2004; према опису датотеке: „The Sphinx and the Khafre’s Pyramid in Giza outside Cairo“. **Велика сфинга у Гизи** је монументална статуа од кречњака која приказује митско биће са **људском главом и телом лава**. Налази се на платоу Гизе, на западној обали Нила у Египту. Део је **Мемфиске некрополе** и **налази се на Унесковој листи светске баштине**.

Корени египатске цивилизације сеже дубоко у праисторију. Пре него што је уобличена јединствена држава, на простору долине Нила постојале су бројне прединастичке заједнице које су постепено прелазиле са ловачко-сакупљачког начина живота на трајније облике насељавања, земљорадње и сточарства. Један од важних чинилаца у том процесу било је постепено исушивање Сахаре, због чега су се људске групе током дужег временског периода све више концентрисале око Нила. Из тих раних заједница развиле су се културе које су поставиле темеље каснијем Египту, а крајем 4. миленијума пре нове ере јављају се и најранији облици хијероглифског писма, првенствено у административне сврхе. То значи да је настанак египатске државе тесно повезан не само са пољопривредом и религијом, већ и са потребом за евиденцијом, управом и контролом ресурса.

Слика 6. Грнчарија из периода Нагада II и III показује сличне мотиве као праисторијски стенски цртежи, а у гробовима из каснијег периода налазе се и најранији хијероглифи²²

Преломни тренутак у раној египатској историји било је **уједињење Горњег и Доњег Египта**. Египатска традиција то је приписивала владару Менесу, док савремена наука често повезује ту фигуру са Нармером, а понекад и са другим раним владарима прве династије. Без обзира на расправе око имена, јасно је да је почетком 3. миленијума пре нове ере дошло

²² *Decorated ware jar depicting two boats MET 10-130-1168.jpg*, Wikimedia Commons; према опису датотеке: *Decorated ware jar depicting two boats*, Египат, око 3850–2960. године пре н. е., Метрополитен музеј уметности, инв. бр. 10.130.1168

до формирања централизоване монархије, што је омогућило стварање стабилног династичког поретка, јачање краљевске идеологије и развој институција власти. Од тог тренутка египатска историја више није историја изолованих локалних заједница, већ сложене државе која располаже радном снагом, порезима, култним центрима и развијеним симболичким системом који владара поставља у средиште космичког и друштвеног поретка.²³

Посебна особеност египатске цивилизације лежи у томе што су **религија, власт и свакодневица биле дубоко испреплетене**. Египћани нису посматрали живот и смрт као потпуно одвојене стварности, већ као делове једног ширег, непрекинутог поретка. Зато су погребни обреди, мумификација, гробнице и погребни прилози имали далеко већи значај од обичног сећања на покојника: они су били повезани са уверењем да после смрти следи наставак постојања, али само ако је земаљски живот вођен у складу са божанским поретком. Египатски богови нису били удаљени од свакодневног живота; напротив, они су објашњавали смену дана и ноћи, плодност земље, краљевску власт, болест, заштиту, рат и обнову. Због тога је фараон схватан не само као политички владар него и као посредник између људи и божанског света.

Период **Старог краљевства** сматра се првим великим врхунцем египатске државе. Тада се државна моћ најупечатљивије испољила кроз монументалну архитектуру, пре свега кроз пирамиде. Владар Џосер и његова ступњаста пирамида у Сакари означили су прекретницу у развоју градитељства, јер се ту први пут у тако великој мери појављује камена архитектура као трајни израз краљевске моћи. Убрзо затим, за време IV династије, градитељски подухвати достижу врхунац у комплексима у Дашуру и Гизи. Снефру је важан за усавршавање пирамидалне форме, док су Хуфу, Хафре и Менкаура подигли најпознатије пирамиде египатске историје. Те грађевине нису биле само гробнице; оне су представљале и симболе државне организације, способност централне власти да мобилише људе и ресурсе и уверење да је владарева улога везана за одржавање поретка и после смрти.

После тог успона уследио је период слабљења централне власти, познат као **Први прелазни период**, када су локални моћници добили већи значај, а земља се политички расцепкала. Међутим, ново уједињење донело је **Средње краљевство**, доба које се често описује као класични период египатске културе. Тада се обнавља државна стабилност, јача административни апарат и развијају књижевност, уметност и градитељство. Владар Ментухотеп II имао је кључну улогу у поновном уједињењу земље, а каснији владари Средњег краљевства учврстили су контролу и унутар Египта и према Нубији на југу.

23 Wilkinson, *Early Dynastic Egypt*, 91. Shaw, ed., *The Oxford History of Ancient Egypt*, chapter 6, The First Intermediate Period.

То није било само време политичке консолидације већ и период у којем египатска држава показује већу зрелост у начину на који организује територију, војску и трговину.

Наредна велика криза наступила је у **Другом прелазном периоду**, када су у делти Нила власт преузели Хиксоти, владари страног порекла са средиштем у Аварису. Иако су у египатској традицији често представљани као нежељени освајачи, њихово присуство је у историјском смислу сложеније: реч је о периоду у којем Египат долази у интензивнији додир са политичким и војним тековинама западне Азије. Коначно, владар Ахмосе I успева да обнови јединство земље и тиме отпочиње ново раздобље снаге — **Ново краљевство**. Тај прелаз има велики значај, јер од тог тренутка Египат више није само стабилна речна држава, већ и сила која све одлучније наступа изван својих природних граница.

Ново краљевство представља доба највеће политичке моћи Египта. У том периоду владају неки од најпознатијих египатских владара, а држава шири свој утицај према Сирији и Нубији. Хатшепсут је остала упамћена као изузетно значајна владарка која је учврстила власт и оставила снажан градитељски траг, док је Тутмос III изградио темеље египатске војне премоћи. Ипак, унутар овог снажног периода јавља се и велики верско-политички преокрет: Аменхотеп IV, познатији као Ехнатон, покушао је да религијски живот усмери ка култу Атона и да тиме измени дотадашњи поредак. Премештање престонице у Амарну и слабљење традиционалних култова представљали су дубок лом, али тај експеримент није дуго трајао. Већ за време Тутанкамона долази до обнове старих култова и постепеног напуштања амарнске политике. Неколико деценија касније, за владавине Рамзеса II, Египат поново показује снагу у ратовању и дипломатији; после сукоба са Хетитима успостављен је и чувени мировни споразум који се често наводи као најранији сачувани мировни уговор у историји.

Од краја XIII. и током XII. века пре нове ере почиње постепено **слабљење египатске моћи**. Спољни притисци, међу којима су и упади такозваних Морских народа, као и унутрашње тешкоће, оптеретили су државу и ослабили њену способност да одржи ранију стабилност. Рамзес III је још успео да одбрани Египат од великих претњи, али су дугорочни проблеми остали: јачање свештенства, слабљење централне власти и политичка расцепканост постепено су довели до новог периода нестабилности. У каснијим вековима Египат су обједињавале и њиме владале различите династије, укључујући кушитске, затим је пао под асирски и персијски утицај, да би 332. године пре нове ере у њега ушао Александар Велики. После

његове смрти Египтом су владали Птолемејевићи, а коначни симболички завршетак самосталне фараонске традиције везује се за Клеопатру VII и римско преузимање Египта 30. године пре нове ере.

Упркос политичким променама и коначном губитку самосталности, утицај Старог Египта остао је изузетно снажан. Његова архитектура, уметност, религијска схватања, писмо и државна организација утицали су на касније цивилизације источног Медитерана и остали трајан предмет научног и културног интересовања. Египат није важан само због пирамида, храмова и мумија, већ и зато што је током више хиљада година створио препознатљив модел цивилизације у којем су власт, религија, простор и симболика били повезани у изузетно чврст и дуговечан систем. Управо због те унутрашње повезаности његова култура и данас делује снажно и препознатљиво.

2.1. ХЕТИТИ

Хетити су били један од најзначајнијих народа позног бронзаног доба у Анадолији, односно у области Мале Азије, на простору данашње Турске. Реч је о индоевропском становништву које се у Анадолији појављује почетком 2. миленијума пре нове ере и које је временом изградило државу способну да се надмеће са најјачим силама Блиског истока, укључујући и Египат. У савременој науци развој хетитске државе најчешће се дели на Старо краљевство, приближно од средине XVII. до почетка XV. века пре нове ере и Ново краљевство, односно царско раздобље, од око 1400. до око 1200/1190. године пре нове ере. Између та два периода стоји слабије осветљена фаза о којој извори говоре много мање, па се зато у литератури понекад издваја као посебно међураздобље, а понекад не. Највећи успон хетитска држава достиже у XIV. и XIII. веку пре нове ере, да би се потом, под притиском миграција, унутрашњих слабости и асирског јачања, распала крајем бронзаног доба.²⁴

Иако су Хетити данас једна од кључних цивилизација старог Блиског истока, о њима се дуго знало врло мало. Све до почетка XX века углавном су били познати из спорадичних помена у египатским и библијским текстовима. Преломни тренутак наступио је када су ископавања у Богазкоју, односно на локалитету древне Хатуше, открила царску престоницу и хиљаде клинастих таблица из краљевских архива. Данас је Хатуша препозната као један од

24 Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2005), 8–60; Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 8–11.

најзначајнијих археолошких локалитета Анадолије, позната по снажним бедемима, монументалним капијама, храмовима и светилишту Јазиликаја. Управо су ти архиви омогућили реконструкцију хетитске политичке историје, дипломатије и религије.

Посебан значај има и чињеница да је хетитски језик почетком XX века дешифрован као индоевропски. Чешки научник Бедржих Хрозни показао је, радећи на текстовима из Богазкоја, да је реч о језику који припада индоевропској породици, што је у великој мери изменило разумевање ране историје Анадолије. Сами Хетити су свој језик називали *nesili* или *nesumnili*, док су себе истовремено повезивали са земљом Хати, чије је старије, нехетитско становништво оставило снажан културни траг у том региону. Због тога се данас сматра да хетитска цивилизација није настала у празном простору, већ у сложенем окружењу у ком су се преплитали индоевропски, хатијски и хуритски утицаји.

Најранија фаза хетитске политичке историје повезује се са краљевима из Кусаре, међу којима се посебно издваја Анита, владар коме се приписује разарање Хатуше. Ипак, прави оснивач Старог краљевства обично се сматра Хатушили I, који је престоницу преместио у обновљену Хатушу и одатле почео ширење власти према северној Сирији. Његов наследник Мурсили I наставио је походе, заузео Алеп и стигао чак до Вавилона, где је окончао аморејску династију. Међутим, после његове смрти избијају династичке борбе које озбиљно подривају стабилност државе. У том контексту посебно место има Телепину, који је покушао да обузда безакоње и уреди питање наслеђивања престола својим чувеним Едиктом. Ипак, после његове владавине историјски извори постају оскудни и почиње мање јасна фаза хетитске прошлости.

Слика 7. Хетити, 14. в. п. н. е.²⁵

Нови успон Хетита почиње у царском раздобљу, а његов најважнији владар био је Супилулијума I. Он је обновио снагу престонице, учврстио језгро државе и преусмерио хетитску политику ка северној Сирији и Митанију. Успешним војним акцијама разбио је митанску моћ и успоставио хетитску превласт над великим делом Сирије, постављајући своје синове као владаре у кључним градовима као што су Алеп и Кархемиш. У исто време Хетити улазе у директно надметање са Египтом, што се јасно види и у **Амарнској преписци**, која сведочи о сложеним дипломатским односима великих сила 14. века пре нове ере.

²⁵ Ennomus, „Empire of the Hitties.png“, Wikimedia Commons, 21. X 2023; према опису датотеке: карта која приказује простор Хетитског царства и његових вазалних области око 1300. године пре н. е.

За Супилулијумину владавину везује се и чувена епизода у којој удовица Тутанкамона тражи од хетитског краља да јој пошаље сина за мужа и будућег фараона; тај принц, међутим, никада није стигао у Египат, јер је на путу убијен. Убрзо затим и сам Супилулијума умире, вероватно од куге која је захватила Хетитско царство. После Супилулијуме, држава је и даље била моћна, а његов наследни круг је успео да очува империјални положај Хатија. У време Муваталија II дошло је до чувеног судара са Египтом код Кадеша на Оронту, једне од најпознатијих битака старог света. Иако је египатска пропаганда приказивала тај догађај као победу Рамзеса II, савремена историографија га углавном оцењује као неодлучан исход. Неколико година касније, у време Хатушилија III, две силе су закључиле мировни споразум који се често сматра најстаријим сачуваним међудржавним мировним уговором. То сведочи о чињеници да су Хетити у XIII. веку пре нове ере били равноправан партнер Египту у дипломатији и војној политици источног Медитерана.²⁶

Слика 8. Ратна кочија, одлика хетске војне организације²⁷

У позној фази царства, нарочито у време Тудхалије IV, све снажнији притисак почиње да долази са истока, где **Асирија прераста у опасног ривала**. Истовремено, у самом хетитском простору појачавају се унутрашње тешкоће, а на ширем плану наступају ломови који погађају читав источни Медитеран крајем бронзаног доба. Пад Хетитског царства обично се доводи у везу са великим миграцијама и нападима који се у историографији повезују са такозваним *Морским народима*, као и са притиском других суседних група.

²⁶ Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, 154–265 ; Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, 11–32, 98–119.

²⁷ Osama Shukir Muhammed Amin, „Assyrian chariot, charioteer, and a horse rider. Basalt wall relief. From the palace of Tiglath-pileser III at Hadatu, Syria. 744–727 BCE. Ancient Orient Museum, Istanbul.jpg“, Wikimedia Commons, 24. IV 2018.

Око 1200. године пре нове ере централна власт се руши, а после слома царства јужно од Тавра настављају да постоје мање неохетитске државе, које су постепено потпале под асирску власт. Иако је политичка моћ Хетита нестала, њихово име и наслеђе наставили су дуго да живе у сиријско-анадолском простору.

2.2. МЕСОПОТАМИЈА

Месопотамија је историјска област старог Блиског истока, смештена између река **Тигра и Еуфрата**, по чему је и добила име, јер грчки назив *Mesopotamia* дословно значи „земља између река“. Тај простор обухватао је највећи део данашњег Ирака, као и делове данашње Сирије, Турске и Ирана, а у ширем историјском смислу припадао је области која се често назива **Плодни полумесец**. За разлику од Египта, који је већи део своје историје био јединственија државна целина, Месопотамија није представљала једну трајну државу, већ подручје на ком су се током хиљада година смењивали бројни народи, градови-државе и царства. Управо зато је правилније посматрати је као велику културно-историјску област него као једну јединствену цивилизацију.²⁸

У историографији се Месопотамија с разлогом назива **једним од колевки цивилизације**, јер су се управо на том простору веома рано појавили урбани живот, сложени облици управе и писменост. У јужном делу Месопотамије, нарочито у Сумеру, већ у 4. миленијуму пре нове ере настају рани градски центри и први облици клинастог писма, најпре везани за привредну евиденцију, порезе, складиштење и трговину. Из тог административног оквира постепено се развио читав систем писане културе, који је касније обухватио законе, дипломатска документа, верске текстове, митове, химне и књижевност. Због тога значај Месопотамије није само у старости њених споменика, већ и у чињеници да је ту настао један од првих трајних система организовања друштва, памћења и власти путем писане речи.

28 Marc Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East ca. 3000–323 BC*, 3rd ed. (Chichester: Wiley-Blackwell, 2015), 44–63. Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000–330 BC*, 2 vols. (London: Routledge, 1997), 385–472.

Посебну улогу у развоју месопотамских друштава имала је **природна средина**. Иако су реке омогућавале плодност земљишта, живот у овој области није био једноставан нити сигуран. За разлику од релативно предвидљивог нилског циклуса у Египту, водени режими Тигра и Еуфрата били су променљивији, а пољопривреда је у великој мери зависила од канала, насипа и вештачког наводњавања. Управо због тога су становници Месопотамије веома рано развили системе ирогације, контроле воде и организације рада, што је омогућило стварање већих вишкова хране и издржавање бројног становништва. Из те пољопривредне основе проистекли су занати, размена добара, трговина на већим удаљеностима и постепена урбанизација.

Најранији развој месопотамске цивилизације повезује се са **јужном Месопотамијом**, односно са Сумером, где се јављају градови као што су **Ериду, Урук, Ур, Нипур и Киш**. Ти градови нису били само места становања, већ верска, административна и привредна средишта. Сваки значајнији град имао је своје заштитно божанство, храмовни комплекс и локалну политичку традицију. Урук се у научној литератури често издваја као један од најранијих правих градова у светској историји, јер се управо у том окружењу рано јављају монументална архитектура, сложени административни механизми и најстарији трагови писма. Развој града у Месопотамији зато није био случајан, већ последица повезаности пољопривреде, религије, складиштења хране, рада и власти.

Један од најупечатљивијих симбола месопотамских градова били су **зикурати** — степенасте храмовне грађевине које су доминирале урбаним простором. Зикурат није био гробница, већ пре свега верски и симболички центар града, повезан са култом његовог главног божанства. Ове грађевине су најчешће подизане од непечене цигле, са спољашњом облогом од печене цигле, што јасно показује прилагођеност архитектуре локалним материјалима, јер је камен у јужној Месопотамији био редак. Таква архитектура истовремено открива и снагу организоване власти, пошто је изградња великих храмовних комплекса захтевала радну снагу, ресурсе, планирање и административну контролу. Зикурат у Уру, чији најранији делови потичу из око 2100. године пре нове ере, један је од најпознатијих примера такве градње.

Месопотамија је током своје дуге историје била дом **различитих народа и политичких целина**. Најранију фазу обележавају **Сумерци**, чији су градови-државе поставили темеље урбане цивилизације. Ту настају рани градови као што су **Урук, Ур, Киш, Нипур**. То још није једно јединствено царство, него **више градова-држава**, од којих сваки има свог владара, храм и божанство. Управо се у том окружењу, крајем 4. и почетком 3. миленијума пре н. е, јављају **урбани живот и писмо**.

У XXIV веку пре нове ере долази до јачања **Акађана**, а са Саргоном Акадским, који је владао око 2334–2279. године пре нове ере, настаје једно од првих великих територијалних царстава у историји Месопотамије. То значи да више не постоји само много градова који живе сваки за себе, него једна шира власт која покушава да све контролише из центра. После пада Акадског царства следи период обнављања сумерске моћи, посебно у време **Треће династије Ура**, која је трајала приближно од 2112. до 2004. године пре нове ере и поново учврстила државну управу у јужној Месопотамији. Ова фаза стоји између Акада и Старовавилонског периода. Јасно је да пад Акада није довео нови трајни велики систем, него је заправо отворио период слабљења и промена.

Након тога се у први план уздиже **Вавилон**, нарочито у старовавилонском раздобљу и у време Хамурабија, који је владао око 1792–1750. године пре нове ере, када овај град постаје важан политички, привредни и правни центар. Најважнији владар је **Хамураби (око 1792–1750. п. н. е)**. Под њим Вавилон постаје **политички и трговачки центар** јужне Месопотамије и дела Асирије. Месопотамија је баш у том периоду оставила дубок траг у области права и управе. Најпознатији пример је **Хамурабијев законик**, настао у Вавилону у XVIII веку пре нове ере. Иако није најстарији правни зборник са старог Блиског истока, он је један од најцеловитије сачуваних и најважнијих, јер показује како су били уређени имовински односи, трговина, породица, дугови, казне и друштвена хијерархија. Месопотамски правни живот, међутим, није се исцрпљивао само у законцима: велики број уговора, потврда, пресуда и службених исправа сведочи о високом степену административне развијености и о важности писаног документа у свакодневној пракси.

У каснијим вековима јача **Асирија** на северу Месопотамије, а свој највећи успон достиже у периоду Новоасирског царства, отприлике од IX. до VII. века пре нове ере, када постаје најмоћнија сила Блиског истока. Док је југ везан за Сумер и Вавилон, **север Месопотамије** је везан за **Асирију**. Најважнији је Ашурбанипал, краљ Новоасирског царства, који је владао 669–око 631.

године пре н. е.. У време његове владавине Асирија је била највећа сила свога доба, простирала се од Кипра на западу до Ирана на истоку, а у једном тренутку обухватала је и Египат. Његова престоница Нинива сматрана је највећим градом тадашњег света. За Ашурбанипала је везана и једна од најважнијих збирки текстова из старог света — Ашурбанипалова библиотека у Ниниви. У рушевинама тог града пронађено је више од 30.000 глинених таблица и фрагмената исписаних клинастим писмом. Захваљујући тој збирци сачувани су бројни митови, научни текстови, административни записи и књижевна дела, укључујући и делове Епа о Гилгамешу.

Слика 9. Британски музеј, Ашурпанипалова библиотека²⁹

После пада Асирије поново се уздиже **Вавилонија**, овога пута у облику Нововавилонског царства, које је трајало од 626. до 539. године пре нове ере, а посебно је познато по обнови Вавилона и владавини Навуходоносора II. То царство трајало је до 539. године пре н. е, када га је освојио персијски владар Кир Велики, али је у том релативно кратком раздобљу постало последњи велики успон старе Вавилоније.

Персијско царство, познато и као Ахеменидско царство, настало је средином 6. века пре нове ере под Киrom Великим и убрзо израсло у једну од највећих држава старог света. Кир је најпре учврстио власт у Ирану, затим освојио Лидију и 539. године пре нове ере заузео Вавилон, чиме је под персијску власт дошао и најважнији део Месопотамије. Ахеменидска

29 Поставка са таблицама из Библиотеке Ашурбанипала, Британски музеј, Лондон; о библиотеци видети: Jonathan Taylor, „A library fit for a king“, British Museum Blog, 25. X 2018.

држава трајала је од око 559. до 330. године пре нове ере, а свој највећи обим достигла је под Даријем I и Ксерксом I, када се простирала од Египта и Мале Азије до области Инда. Њена снага није почивала само на освајањима, већ и на добро организованој управи: царство је било подељено на сатрапије, односно провинције, којима су управљали сатрапи под надзором централне власти. У таквом систему Месопотамија је изгубила политичку самосталност, али је и даље задржала велики привредни, административни и културни значај, нарочито кроз Вавилон као један од главних градских и управних центара царства. Коначан крај Ахеменидског царства наступио је 330. године пре нове ере, после освајања Александра Великог.

Оваква смена народа, династија и политичких средишта показује да Месопотамија није имала један трајни центар моћи, већ да се тежиште власти током историје премештало између југа и севера, у складу са успоном појединих градова и царстава.

Слика 10. Мапа³⁰

30 Ningyou, „Map of Assyria.png“, Wikimedia Commons, 26. II 2006; према опису датотеке, карта је израђена на основу *Atlas of the Bible Lands* (C. S. Hammond & Co., 1959).

Посебно место у месопотамској историји има **писмо**, односно **клинасто писмо**, које се урезивало у влажне глинене таблице. Првобитно је служило за бележење робе, количина жита, послова и пореских обавеза, али је временом постало основа шире интелектуалне културе. Клинасто писмо коришћено је за различите језике, укључујући сумерски и акадски, а захваљујући издржљивости печене глине велики број ових текстова сачуван је до данас. Управо су те таблице омогућиле савременој науци да реконструише привреду, веровања, право, дипломатске односе и књижевност древне Месопотамије много потпуније него што је то могуће за многе друге старе културе.³¹

Са развојем писма јавља се и организовано **образовање писара**. Месопотамија је у антици важила за средиште знања, а писарске школе нису служиле само за учење слова, већ и за оспособљавање у праву, религији, рачунању, медицини и астролошким знањима. Писар није био обичан преписивач, већ припадник образованог слоја који је имао кључну улогу у државној управи, храмовној економији и очувању текстова. Управо из таквог амбијента проистекла је и снажна књижевна традиција, чији је најпознатији споменик **Еп о Гилгамешу**, једно од најзначајнијих дела староисточне књижевности и један од најранијих великих епова човечанства.

Религија је у Месопотамији имала **централно место у друштву**. Људи су веровали да је свет испуњен присуством богова и натприродних сила и да се опстанак заједнице одржава правилним вршењем ритуала, жртвовања и поштовањем светог поретка. Богови су били тесно повезани са градовима, храмовима и природним појавама, а људска заједница схватана је као она која служи божанском поретку и одржава равнотежу света. Храмови зато нису били само места култа, већ и важне привредне и административне институције. Тај тесни спој религије и власти једна је од кључних одлика месопотамске цивилизације.

31 Harriet Crawford, *Sumer and the Sumerians*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 194, 196; Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East ca. 3000–323 BC*, 45–48.

Слика 11. Глинена плочица из позног Урука приказује рано бележење јечма и пшенице помоћу различитих симбола и бројчаних знакова. Потиче из Месопотамије и сведочи о раној административној употреби писма³²

Када се посматра у целини, значај Месопотамије далеко превазилази оквир једне старе области Блиског истока. На том простору обликовали су се неки од најранијих модела града, државне организације, писмене администрације, законског уређења и монументалне сакралне архитектуре. Истовремено, месопотамска књижевност, митови и религијске представе извршили су утицај и на касније културе ширег блискоисточног и медитеранског света. Управо зато се Месопотамија и данас проучава као једно од темељних жаришта ране цивилизације, односно као простор на ком су многе појаве које сматрамо обележјима историјског друштва добиле своје прве препознатљиве облике.

32 Мико, „Dupyak Tablet Model.jpg“, Wikimedia Commons, 2. VIII 2020, сопствени рад; у опису датотеке: *Dispilio Tablet model*.

2.3. ГВОЗДЕНО ДОБА

Цивилизације Леванта

Левант је историјски назив за источни Медитеран, односно простор који приближно обухвата данашњи Израел/Палестину, Јордан, Либан, Сирију и суседне области. У археологији је то кључна стратешка тачка између Египта, Месопотамије, Анадолије и Средоземља, па је управо зато ова област кроз читаву праисторију и стару историју била зона трговине, миграција, ратова и културног мешања. У бронзаном добу Леванта најчешће се користи подела на рано бронзано доба, приближно 3000–2000. године п. н. е, средње бронзано доба, око 2000–1550. године п. н. е, и касно бронзано доба, око 1550–1200. године п. н. е. У раном бронзаном добу јављају се рани урбани центри; у средњем бронзаном добу јачају ханански градови и аморејски елемент; у касном бронзаном добу јужни Левант, односно Ханан, углавном је под египатском доминацијом, док је северни Левант укључен у шире надметање Египта, Хетита и других сила.³³

Гвоздено доба у Леванту почиње после слома касног бронзаног доба, око 1200. године п. н. е. У јужном Леванту се најчешће прати до 586/587. године п. н. е, када Вавилон руши Јерусалим и окончава самосталност Јуде, а у ширем оквиру понекад до 539. године п. н. е, када регион улази у персијски систем. У том раздобљу (гвозденог доба) на историјској сцени се јасно виде Филистејци на јужној обали, Израел и Јуда у унутрашњости, Арамејци на северу Сирије и у горњој Месопотамији, Феничани на левантској обали, као и Амон, Моав и Едом источно од Јордана. Описаћемо неке од тих народа.

33 Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000–330 BC*, 401–416. Ann E. Killebrew, *Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel, 1300–1100 B.C.E.* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005), 21–37.

2.4. ФИЛИСТЕЈА

Филистејци су народ који се у археологији и историји везује за јужни обалски појас Ханана у раном гвозденом добу. После одбијања у Египту населили су се на јужном приобаљу, од Јафе према Гази, а њихова класична политичка зона је Филистеја са пет главних градова — Газом, Ашкелоном, Ашдодом, Гатом и Екроном. Управо од назива те области потиче каснији грчки топоним Палестина.³⁴

Филистејци су били једна од најзначајнијих популација јужног Леванта у раном гвозденом добу. Њихова насеља налазила су се превасходно у приобалном појасу Ханана, где су се од XII века пре нове ере развили као важан политички, војни и привредни чинилац. У историјским изворима и библијској традицији они се најчешће доводе у везу са подручјем јужне обале, а њихово име је касније посредно повезано и са називом Палестина, који се у римско доба усталио за шири простор некадашњег Ханана. У каснијој европској култури назив „филистар“ добио је и пренесено, погрдно значење, али таква употреба много више говори о каснијим предрасудама него о стварној природи филистејске културе.

Порекло Филистејаца и даље је једно од отворених питања историографије. Библијска традиција и њени грчки преводи доводе их у везу са Критом, због чега је дуго било раширено мишљење да су потекли из егејског света. Поједини истраживачи су, међутим, претпостављали и друге правце досељавања, укључујући Анадолију или шири простор црноморског басена, док неки аутори истичу могућност да су бар делимично настали и унутар самог хананског окружења. Археолошки и биолошки подаци данас углавном упућују на сложенију слику: у филистејским средиштима уочавају се локалне семитске одлике, али и елементи који указују на присуство становништва повезаног са медитеранским и егејским кругом. То значи да је највероватније реч о заједници насталој мешањем досељених и домаћих група, а не о једноставној и етнички потпуно јединственој популацији.³⁵

34 Killebrew, *Biblical Peoples and Ethnicity*; Assaf Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 216–255.

35 Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*, 37; Killebrew, *Biblical Peoples and Ethnicity*, 1–14.

Бавећи се том темом, указаћемо најпре да археолошки налази већ дуго упућују на снажне везе њихове ране материјалне културе са егејским светом, што се нарочито огледа у керамици микенског типа, као и у појединим архитектонским и културним обрасцима. Додатну потврду томе пружила су и генетичка истраживања људских остатака из Ашкелона, која су показала да се на самом прелазу из касног бронзаног у рано гвоздено доба јавља нова генетичка компонента сродна популацијама јужне Европе. Иста студија, међутим, указује и на то да је тај елемент у наредним генерацијама брзо ублажен мешањем са локалним левантским становништвом. У том смислу, најпримереније је о пореклу Филистејаца говорити као о процесу ограничене миграције из егејско-медитеранског круга и њеног релативно брзог уклапања у хананско окружење.

Појава Филистејаца историјски се везује за велике промене које су обележиле крај касног бронзаног доба и почетак гвозденог доба у источном Средоземљу. Управо у том раздобљу стари трговачки и политички поредак бива озбиљно уздрман, а у египатским изворима појављују се групе које се данас обично повезују са такозваним *Морским народима*. На рељефима и у натписима из времена Рамзеса III помињу се Пелесети, које велики број истраживача доводи у везу са Филистејцима. Египатски владар је тврдио да их је поразио, а поједини извори указују и на могућност да су неке од тих група потом насељене у приобалним областима Ханана. На тај начин филистејска појава уклапа се у шири контекст миграција, политичке нестабилности и редефинисања односа снага у источном Медитерану почетком 1. миленијума пре нове ере.

У библијској традицији Филистејци су представљени као једни од главних противника раног Израела. Књига о судијама и Прва књига Самуилова приказују их као снажан и опасан народ који стоји насупрот израелским племенима у време њиховог формирања. У том оквиру јавља се и позната прича о Самсону, који у народном предању добија натприродну снагу и више пута наноси губитке Филистејцима, да би на крају и сам постао жртва њихове освете. Истом кругу предања припада и казивање о филистејском заузимању Ковчега завета, које је у библијском тексту представљено као доказ надмоћи израиљског Бога над филистејским божанством Дагоном. Ове приче немају вредност једноставног историјског извештаја, али су веома значајне за разумевање начина на који је библијска традиција обликовала слику о Филистејцима као о главном спољном непријатељу у раној фази израелске прошлости.

Посебно место у том наративу заузима успон Давида. Према библијском предању, стални сукоби са Филистејцима показали су слабости племенског савеза Израелаца и допринели стварању потребе за јачом политичком организацијом, односно за краљевском влашћу. У том контексту појављују се приче о Саулу, Давиду и чувеном двобоју са Голијатом, који симболички представља сукоб између нове израелске краљевине и филистејске војне моћи. Иако су таква казивања део религијске и књижевне традиције, а не непосредни историјски извештаји, она сведоче о томе колико су Филистејци заузимали важно место у колективном сећању древног Израела.

Археолошка истраживања филистејских налазишта значајно су изменила старију, углавном негативну представу о овом народу. Ископавања у Ашкелону, Ашдоду, Екрону, Гату и другим локалитетима показала су да је реч о заједници са развијеном материјалном културом, израженим урбаним планирањем и снажном занатском и привредном активношћу. У архитектури су уочени елементи који подсећају на егејске и микенске обрасце, попут великих дворана са средишњим огњиштем (мегарони, в. горе Микену), док керамика из најранијих слојева јасно показује сродност са егејским стиливима. Поред тога, проучавање гробаља указало је на разноврсне облике сахрањивања, међу којима се издвајају и каменом оивичене кружне гробнице, које нису биле типичне за старије хананско окружење. Све то указује на културу која је имала сопствена обележја и која се не може свести на библијски стереотип о грубом и необразованом непријатељу.

Слика 12. Статуа из 16. века нове ере, дело Ђованија Болоње, која приказује библијску личност Самсона како убија непријатељског Филистејца у борби, како је описано у Књизи о судијама (Музеј Викторије и Алберта, Лондон)³⁶

36 art_traveller, „BLW Samson slaying a philistine.jpg”, Wikimedia Commons, фотографисано у фебруару 2010, *Samson slaying a Philistine*, око 1562, Giovanni Bologna (Giambologna), мермер, Victoria and Albert Museum, инв. бр. А.7-1954.

Филистејска привреда била је разноврсна и добро организована. Археолошки налази сведоче о развијеној производњи маслиновог уља и вина, као и о постојању радионица, складишта и продајних простора. Нађени су бројни трагови инсталација за прераду маслина, пивара, винарија и објеката намењених трговини и дистрибуцији робе. Посебно место заузимала је металургија: Филистејци су били вешти у обради злата, бронзе и гвожђа, а њихова технолошка предност у изради алата и оружја често се истиче и у историјским реконструкцијама сукоба са суседним групама. Чињеница да су и сами Израелци прибегавали филистејским радионицама ради израде или поправке гвоздених предмета говори о високом степену њихове занатске специјализације.

И у религијском погледу Филистејци показују спој различитих традиција. Божанства која се најчешће повезују са њима — Даган, Баал, Астарта и Ашера — припадају ширем семитском и хананском религијском кругу, што показује да су Филистејци током времена у значајној мери прихватили локалне култове и симболе. Археолошки материјал, међутим, истовремено открива и одређене особености које подсећају на егејске облике побожности, попут представа богиња на престолима и појединих култних предмета. Због тога се филистејска религија најбоље може разумети као резултат културног прожимања, а не као изоловани систем веровања.

Пад Филистејаца био је постепен. Њихов политички утицај почиње да слаби са јачањем Неоасирског царства у VIII веку пре нове ере. Асирски владари су систематски ломили отпор приобалних градова, а побуне које су подстицали Египћани нису успеле да очувају њихову независност. У наредним деценијама филистејски градови губе самосталност и улазе у састав најпре асирског, затим вавилонског, а потом и ширих блискоисточних царских система. До почетка VI века пре нове ере Филистејци престају да постоје као јасно издвојена политичка и културна целина. Ипак, њихово наслеђе остало је видљиво у археолошком материјалу, у библијској традицији и у широј историји јужног Леванта, где су током неколико векова представљали једног од кључних актера прелаза из бронзаног у гвоздено доба.

2.5. ФЕНИКИЈА

Феникија је представљала скуп самосталних градова-држава распоређених дуж источне обале Средоземног мора, на простору који данас обухвата пре свега Либан, али и делове Сирије и северног Израела. Најзначајнији међу тим градовима били су **Тир, Сидон, Библ и Арвад**, док је регион у целини био повезан заједничким језичким и културним наслеђем, али не и трајним политичким јединством. Управо у томе лежи једна од основних особености Феничана: нису створили јединствену државу попут Египта, већ мрежу трговачких и поморских центара који су деловали самостално, али су били повезани економским интересима и медитеранском разменом.³⁷

Прави успон Феничана почиње после слома касног бронзаног доба, отприлике од око 1200. године пре нове ере. Тада феничански градови јачају као самостални трговачки центри и постепено шире своје везе по целом Медитерану. У том периоду настаје и њихово најзначајније културно наслеђе — феничанско писмо, које се обично смешта око 1100. године пре нове ере и које ће снажно утицати на касније грчко и друга алфабетска писма.

Картагина је, према традицији, основана 814. године пре нове ере, највероватније као феничанска колонија из Тира, иако археолошки подаци упућују шире на VIII век пре нове ере. Од IX века пре нове ере почиње нова фаза, јер независност феничанских градова све више угрожава ширење Асирије. Од тог времена асирски владари више пута су наметали данак и преузимали контролу над деловима или целином Феникије. То значи да Феничани нису одједном нестали, већ су и даље трговали и богатали се, али су све чешће били под влашћу већих империја.

После асирске доминације следи вавилонска, а затим 538. године пре нове ере Феникија улази у састав Ахеменидског, односно Персијског царства. У персијском периоду феничански градови нису изгубили значај: напротив, остали су важни због своје флоте и трговине. Британика наводи да је у време Ксерксовог похода на Грчку 480. године пре нове ере Сидон важио за главни феничански град, а његови бродови за најбољи део персијске флоте.

Следећи велики преокрет долази 332. године пре нове ере, када Александар Велики осваја феничанске градове. Сидон му се предао, али је Тир пружио отпор и после дуге опсаде био освојен. Ова година се обично узима као крај политичке самосталности класичне Феникије и почетак хеленистичког периода.

37 Glenn Markoe, *Phoenicians* (Berkeley: University of California Press, 2000), 75–92; Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000–330 BC*, 93–108.

На крају, 64. године пре нове ере феничанске области улазе у састав римске провинције Сирије. Иако су неки градови, попут Тира и Сидона, и даље задржали одређен степен самоуправе, тада више не говоримо о Феникији као самосталном политичком свету, већ о њеном укључивању у римски поредак.

Слика 13. Феничанска керамика³⁸

Што се феничке културе тиче, антички извори и савремена наука истичу да су Феничани током 2. и 1. миленијума пре нове ере били међу највештијим морепловцима старог света, а њихов значај почива на бродоградњи, посредничкој трговини, занатској производњи и колонијалној експанзији широм Средоземља. Њихове трговачке везе простирале су се од Кипра, Егеја и Египта до Сицилије, северне Африке и Иберије, а каснија традиција их повезује чак и са западним крајевима Медитерана и атлантским обалама.³⁹

Посебан углед Феничани су стекли захваљујући производњи луксузне робе и преношењу културних утицаја између Истока и Запада. Тир је био нарочито чувен по пурпурној боји добијаној од морских пужева, која је постала симбол краљевског достојанства и један од најпрепознатљивијих феничанских производа у античком свету. Поред тога, Феничани су били цењени као произвођачи стакла, металних предмета, украсне керамике и

³⁸ Bukvoed, „Eretz-Israel-Museum-glass-pavilion-34104.jpg“, Wikimedia Commons, 29. X 2016; према опису датотеке: *Glass pavilion in Eretz Israel Museum, Tel Aviv, Israel. Case 2, Core-formed glass of the Persian period.*

³⁹ Markoe, *Phoenicians*, 14–68.

друге занатске робе, а њихово писмо имало је изузетно велики историјски значај, јер је феничански алфавет снажно утицао на грчко писмо, а посредно и на каснију писменост великог дела Медитерана и Европе. Управо због улоге у преношењу робе, идеја, уметничких мотива и писмених облика, Феничани се често описују као важни посредници старог света. Њихов политички успон постепено је окончан у доба великих освајања: градови су један по један потпадали под власт већих сила, а пресудан ударац задао је освајање Александра Великог 332. године пре нове ере, нарочито после опсаде Тира. Ипак, и након губитка политичке самосталности, феничанско наслеђе наставило је да живи кроз трговачке мреже, колоније и културне утицаје, због чега Феникија заузима важно место у историји старог Медитерана.

Слика 14. Мапа⁴⁰

2.6. ИЗРАЕЛ

Израел се као посебан културни и етнички ентитет први пут поуздано помиње на стели египатског фараона Мернептаха, који је владао крајем XIII века пре нове ере. У том натпису Израел се не појављује као уређена држава или краљевство, већ пре као одређена група људи или заједница. Управо зато је овај помен изузетно важан за историју раног Израела, иако у науци и даље постоје различита тумачења његовог пуног значења и разлога због којих је та група уопште поменута у контексту египатске победе. Оно што је сигурно јесте да се већ крајем касног бронзаног доба на простору Ханана препознаје популација која носи име Израел.⁴¹

До приближно XI века пре нове ере Израелци су већ развили ране облике политичке организације и створили сопствену културу, али она није настала у празнини. Напротив, израелско и јудејско друштво обликовало се на темељима много старијих цивилизација Блиског истока. Простор Палестине и ширег Леванта већ је вековима био под утицајем Месопотамије, Египта и локалних хананских традиција, па су Израелци, као и Јудејци, били наследници једног дугог цивилизацијског развоја. Овакво тумачење разликује се од старијег, традиционалног схватања према којем су Израелци нагло ушли у Ханан и војним путем наметнули своју културу затеченом становништву.

Према библијској традицији, почеци историје Израела везују се за патријархе, нарочито за Аврама, Исака и Јакова, чији се потомци сматрају прецима израелског народа. У тој наративној схеми важну улогу има и прича о Јосифу, који доспева у Египат, тамо се уздиже до високог положаја и омогућава својој породици да се насели у тој земљи. Касније, како се у библијском тексту наводи, Израелци постају потчињени и поробљени, да би их Мојсије извео из Египта и повео ка обећаној земљи. Пошто Мојсије није ушао у Ханан, вођство је према библијском предању преузео Исус Навин, који је извршио освајање земље и поделио је међу израелским племенима. Међутим, савремена историографија и археологија овај наратив не прихватају једноставно као историјску чињеницу. Иако археолошки налази показују да је у раздобљу између око 1250. и 1150. године пре нове ере на простору Ханана дошло до великих поремећаја и пресељења становништва, они се не поклапају јасно са сликом потпуног и брзог војног освајања какво описује Библија.

41 Israel Finkelstein and Neil Asher Silberman, *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts* (New York: Free Press, 2001), 97 – 122. Mario Liverani, *Israel's History and the History of Israel* (London: Equinox, 2005), 104–128. Killebrew, *Biblical Peoples and Ethnicity*, 10.

Због тога данас постоје различита научна тумачења настанка Израела. По једном становишту, израелски идентитет се постепено формирао из мешавине локалног хананског становништва, досељених група и људи који су живели у брдовитим областима централног Леванта. По другом, библијска традиција о освајању добила је свој коначни облик тек много касније, нарочито у време Вавилонског ропства и у раздобљу Другог храма, када је прошлост народа преобликована у складу са новим верским и политичким потребама. Постоји и мишљење да су каснији јеврејски писци намерно наглашавали посебност свог народа и његовог односа са Јахвеом како би се јасније дистанцирали од околних култура. Без обзира на разлике у тумачењима, чини се да је рани Израел настао у сложеном окружењу различитих етничких, културних и политичких утицаја.⁴²

Израел се током времена развио у краљевство, а библијска традиција као првог владара наводи Саула. После њега долази Давид, који је, према том предању, успео да уједини племена под јединственом влашћу и да Јерусалим прогласи престоницом. Давидова одлука да у град пренесе Ковчег завета дала је Јерусалиму не само политички, већ и изузетан верски значај. Иако је Давид желео да подигне велики храм, изградња светилишта везује се за његовог сина Соломона. У библијској слици, време Саула, Давида и Соломона често се представља као доба јединства, снаге и благостања, а нарочито се Соломонова владавина описује као врхунац израелске државне моћи. Ипак, и сами библијски текстови указују на економске и друштвене тензије тог периода, укључујући тешке намете, присилни рад и уступање појединих градова суседима.

Слика 15. Ковчег завета⁴³

42 Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 77–104. Finkelstein and Silberman, *The Bible Unearthed*, 147–250.

43 Kuro riu, „Arcaalianza.jpg“, Wikimedia Commons, 8. VII 2011, 3D модел Ковчега завета, према скици Dr. J. O. Kinnaman.

После Соломонове смрти јединствено краљевство се распало на два дела. На северу је настало Краљевство Израел, са престоницом у Самарији, а на југу Краљевство Јуда, чије је средиште био Јерусалим. Та два краљевства су понекад сарађивала, али су често била и у међусобном сукобу. Северно краљевство Израел достигло је нарочиту снагу у време Омрија и Ахава, а касније и за династије Јуја.

Слика 16. Левант у 8. веку⁴⁴

И археолошки и писани извори показују да је Израел у том раздобљу био важан војни и политички чинилац у региону. Ипак, већ у VIII веку пре нове ере Асирија постаје доминантна сила Блиског истока, па 722. године пре нове ере осваја Самарију и укључује територију Израела у свој провинцијски систем. Са тим догађајем повезује се и предање о „изгубљених десет племена Израела“.⁴⁵

44 Richardprins (derivative work after FinnWikiNo), „Kingdoms around Israel 830 map.svg“, Wikimedia Commons, 13. VII 2010.

45 Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, 280. Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000–330 BC*, 417–456.

Јуда је након пада северног краљевства још извесно време успела да сачува свој идентитет, иако је била под снажним притиском Асирије. У време краља Језекије учињени су значајни напори да се Јерусалим утврди и припреми за опсаду, чему припадају и познати Силоамски тунел и Широки зид. Иако је град одолео асирском нападу, Јуда је остала зависна од великих сила. Када је Асирско царство пропало крајем VII века пре нове ере, његово место преузима Вавилон. Вавилонски цар Навуходоносор II освојио је Јерусалим, разорио храм и у више таласа одвео део становништва, нарочито елиту, писаре и занатлије, у Вавилон. Ови догађаји, који су се одиграли крајем 6. века пре нове ере, означили су крај самосталне Јуде и почетак једног од најпреломнијих раздобља јеврејске историје.

У верском погледу, управо је вавилонско ропство имало пресудан значај. Иако библијски текстови често представљају Израелце као чврсте монотеисте од најранијег доба, и сами ти текстови показују да је стварност била сложенија. У ранијим раздобљима постојало је поштовање и других божанстава, док је Јахве постепено издвајан као врховни бог народа Израела. Након разарања Јерусалима и губитка земље, свештенички кругови су настојали да објасне зашто је народ доживео такав слом. Одговор су нашли у тврдњи да је несрећа последица неверности Јахвеу и толерисања других култова. Зато се управо период ропства у Вавилону сматра кључним за коначно обликовање строгог монотеизма. Из тог процеса постепено се развија и религијски систем који ће касније бити препознат као јудаизам у ужем смислу.⁴⁶

После вавилонског периода долази до нове промене односа снага. Персијанци, предвођени Киrom Великим, освајају Вавилон и дозвољавају Јудејцима да се врате у своју земљу. Од тог времена почиње раздобље Другог храма, обележено обновом верског живота, изградњом новог храма у Јерусалиму и постепеним уобличавањем светих списа, установе синагоге и верске традиције која ће трајно одредити јеврејски идентитет. Ово раздобље трајало је до римског разарања храма 70. године нове ере и представља темељ каснијег јудаизма.

После освајања Александра Великог 334. године пре нове ере, област Јудеје улази у хеленистички свет. После Александрове смрти њоме су најпре владали Птолемејевићи, а потом Селеукиди. У II веку пре нове ере, покушај селеукидског краља Антиоха IV Епифана да снажније наметне хеленистичке верске обрасце изазвао је велики отпор. Тај отпор прерастао је у Макавејски

46 Finkelstein and Silberman, *The Bible Unearthed*, 251–274.

устанак, који је довео до поновног освећења јерусалимског храма и стварања Хасмонејске династије. Ово је последњи период у старој историји у ком Јевреји поново успевају да створе независну државу. Хасмонејци су, међутим, водили и освајачку политику, што их је довело у сукоб са суседима, али и међусобно.

Унутрашњи сукоби и шири римски интереси за источни Медитеран коначно су довели до римске интервенције. Помпеј је 63. године пре нове ере укључио Јудеју у римску сферу моћи, а иако су домаћи владари још извесно време формално остали на власти, независност је у суштини била окончана. Рим је касније поставио Ирода Великог као свог поузданог владара, а Јудеја је постала зависна држава под снажним римским утицајем.

Незадовољство страном влашћу временом је довело до низа устанака. Први велики јеврејско-римски рат, од 66. до 73. године нове ере, завршио се разарањем Јерусалима и падањем Масаде, чиме је сломљен организован отпор. У II веку уследили су нови немири, укључујући Китов рат и најзад устанак Бар Кохбе од 132. до 136. године. Иако је устанак у почетку био успешан, Рим га је сурово угушио. После тога Јеврејима је забрањен повратак у Јерусалим, а цар Хадријан је област преименовао у Сирија Палестина. Тиме је стара Јудеја коначно изгубила свој политички континуитет, док је јеврејски народ наставио да постоји у расејању.

Од тог тренутка више не можемо говорити о Израелу или Јудеји као независној држави у античком смислу. Ипак, наслеђе тих старих краљевстава наставило је да живи кроз религију, писмо, предање и колективно историјско сећање.

3. ГРЧКА У СТАРОМ ВЕКУ

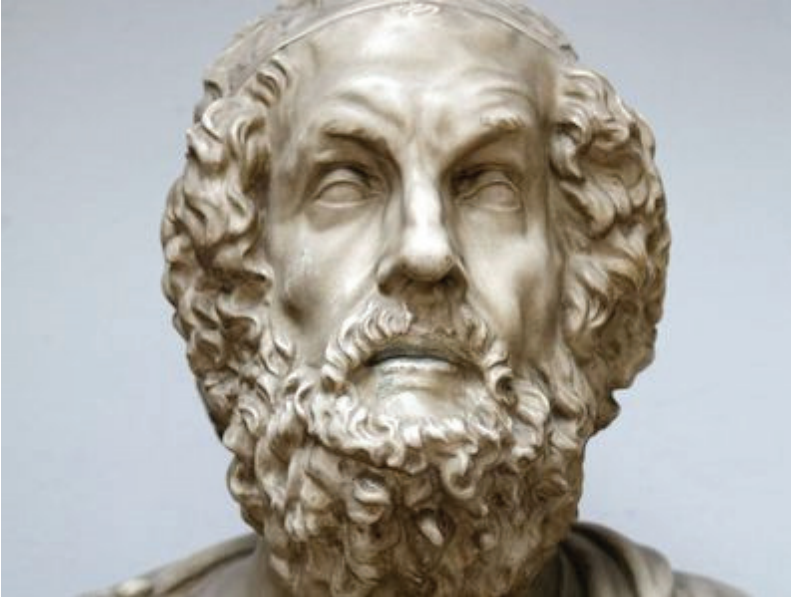
Од тројанског предања до Перикловог века: развој грчког света од X века пре н. е. до врхунца атинске демократије.

Историја Грчке од X века пре н. е. до Перикловог доба не може се разумети ако се као полазиште узме само класични полис у његовом зрелом облику. Напротив, класична Грчка је исход дугог и сложеног процеса који почиње распадом микенског света, наставља се кроз векове усменог памћења и племенско-родовских структура, затим прелази у архајско доба социјалних ломова, законодавних реформи, тиранија и колонизације, да би тек у V веку пре н. е. у Атини добио своју најразвијенију политичку форму. Управо зато почетак приче о грчком свету X века пре н. е. мора обухватити и оно што је том раздобљу непосредно претходило: крај ахајско-микенске цивилизације, тројанско предање и настанак хомерске традиције.⁴⁷

У старијој науци дуго је владало уверење да историја старе Грчке почиње тек „хомерским периодом“, односно светом који одражавају Илијада и Одисеја. Међутим, археолошка открића XIX и XX века показала су да је хомерском времену претходило више векова развијене егејске цивилизације, чији су важни центри били Крит, хеладски градови и сама Троја. Тиме је и тројанско предање добило ново место у историјској реконструкцији: не више као пука легенда без историјског језгра, али ни као дослован хроничарски извештај. Тројански рат је, у том смислу, гранична тачка између историјског памћења и епског обликовања прошлости.

47 У. У. Струве, Д. П. Калистов, *Стара Грчка*, стр. 2–3: о старијем схватању да историја Грчке почиње хомерским периодом и о археолошком открићу ранијих егејских цивилизација, укључујући Троју.

Слика 17. Хомерова биста, непознат аутор⁴⁸

Тројанско предање је за Грке имало снагу темељног културног сећања. У широј историјској перспективи, оно је у античкој и модерној историографији довођено у везу са великим померањима становништва у источном Медитерану крајем XIII и у XII веку пре н. е. Управо у тај контекст треба ставити Тројански рат, сеобу Дорана, колонизацију малоазијске обале и шире миграционе таласе у источном Медитерану.⁴⁹ Но, одмах ту настаје и **хомерско питање**. Оно се не односи само на то да ли је Хомер био један песник, више песника или име за читаву песничку традицију; много важније, оно се тиче историјске природе самих епова. У Хомеровим песмама појављује и старије, „микенско“ оружје и млађе, „јонско“, јер се у њима огледа развој грчке епске поезије кроз векове у којима су се и друштвени обичаји мењали.⁵⁰ Из тога следи важан закључак: Хомерски епови нису сведочанство о једном историјском тренутку, већ сложени спој микенских реминисценција, постмикенских искустава и архајског песничког обликовања.

48 Marie-Lan Nguyen, „Bust Homer BM 1825.jpg“, Wikimedia Commons, 2006; према опису датотеке: портрет Хомера, римска копија по хеленистичком грчком оригиналу, British Museum (Townley Collection, Sculpture 1825).

49 У. У. Струве, Д. П. Калистов, *Стара Грчка*, део „Хомерска Грчка“: Тројански рат, сеоба Дорана и друга померања становништва у XIII–XII веку пре н. е. као повезани процеси.

50 А. Мусић, *Нацрт грчких и римских старина*, стр. 27: у Хомеровим песмама јављају се старији и млађи слојеви оружја и обичаја, што показује да епови одражавају развој кроз више векова.

Управо зато су тројанско предање и хомерско питање кључни за разумевање X века пре н. е. и ширег хомерског доба. После слома микенске цивилизације, грчки свет улази у раздобље које се с разлогом назива „мрачно доба”: то је време без писма у матичној Грчкој, време шире употребе гвожђа, сиромаштва, честих сукоба, сеоба и одсуства развијеног градског живота.⁵¹ Основни оквир друштва више није дворско-палатијални свет микенских владара, него племенско-родовска организација. То је доба у којем стари облици нису сасвим нестали, али нови још нису добили коначан облик. Зато је хомерско доба у историјском смислу пре свега прелазно доба.

Ту прелазност треба посебно нагласити. У хомерском свету још увек су снажни родовски односи, старешинска елита и ратничка етика, али је већ видљиво да је стари поредак на измаку. Разарање дворских центара, локализација живота и прекид старих административних пракси нису значили и нестанак целокупног културног памћења; напротив, управо у усменом предању сачуване су представе о старој јуначкој епохи. Зато хомерски епови истовремено чувају трагове старијег ахајског света и одражавају друштво у којем су власт, статус и богатство већ распоређени на другачији начин него у микенским палатама. Другим речима, X и IX век пре н. е. нису празнина, већ доба лаганог обликовања оних односа из којих ће настати полис.

Слика 18. Грчка протогеометријска вазна⁵²

51 Д. Пантелић, *Хронолошки оквири античке Грчке*, стр. 1: „мрачно доба” као раздобље без писма, са употребом гвожђа, сиромаштвом, сеобама и одсуством градског живота.

52 Репродукција преузета према: *Classical Art History*, „Protogeometric Period”, где је иста слика означена као *protogeom. skyphos / Protogeometric Vase*.

Од VIII века пре н. е. тај развој постаје знатно видљивији. Архајско доба обележава постепени распад родовске заједнице, појава и учвршћење полиса и велика грчка колонизација. Ова три процеса узајамно су повезана. Полис није настао само као политичка творевина, већ и као нови оквир друштвеног живота, у којем територија, грађанство, јавни култови и војна организација постепено потискују старе искључиво родовске облике. Колонизација, с друге стране, није била просто ширење „грчког духа“, већ и последица унутрашњих тензија у самој Хелади: недостатка земље, пораста становништва, друштвених сукоба и развоја трговине. Тако настанак полиса и колонизација стоје у односу међусобног јачања: док нове заједнице ничу по Медитерану и Понту, матични полиси у самој Грчкој добијају јаснији социјални и политички профил.⁵³

Слика 19. Мапа античког грчког света, архајско доба⁵⁴

53 Пантелић, стр. 1: архајско доба као време распада родовске заједнице, настанка полиса и велике грчке колонизације.

54 Maryrose B54, „Map of Archaic Ancient Greece (750-490 BC) (English)v3.svg“, Wikimedia Commons, 4. VII 2016, сопствени рад према: *Grece Archaice (620–480 Avant J.C.)*, ISBN 978-960-6709-90-6.

Најизразитији пример тог процеса јесте Атина. Већ крајем VII века пре н. е. у целокупној структури живота Атине видели су се резултати развоја морепловства, трговине и занатства: растао је извоз маслиновог уља и грнчарије, напредовала је производња сребра у лауријским рудницима, а борба с Мегаром око Саламине показивала је колико су економски и политички интереси Атине већ били проширени изван уске локалне рампе.⁵⁵ Али, тај напредак није био праћен друштвеном равнотежом. Земља се налазила у рукама малог броја богаташа, а сиромашни су, као закупци и дужници, могли пасти у ропство за дуг, заједно са женом и децом.⁵⁶ Тако је привредни развој појачао и друштвену кризу.

Слика 20. Солон, биста у Вашингтону⁵⁷

У таквим околностима појављује се Солон. Почетком VI века пре н. е. борба између атинског демоса и еупатрида достигла највећу оштрину и да је Солон 594. године пре н. е. изабран за архонта са посебним овлашћењима.⁵⁸ Његов значај лежи у томе што је био довољно укореван у вишем сталежу да може деловати као законодавац, али и довољно отворен према потреби реформи да може разбити најтежи део старог поретка.

55 Струве, стр. 129–130: развој трговине, извоз маслиновог уља и грнчарије, лауријски рудници и борба с Мегаром око Саламине.

56 А. Мусић, стр. 10: концентрација земље, дужничко ропство и Солонова сисахтеја.

57 Encyclopaedia Britannica, илустрација уз чланак „Solon“, приказ статуе Солонa. Ако хоћеш формалније: „Solon“, Encyclopaedia Britannica, илустрација уз чланак.

58 Струве, стр. 130: Солон као архонт 594. године пре н. е. и главни извори за његову делатност.

У античкој традицији, па и код Херодота, Солон није запамћен само као законодавац, већ као један од седам мудраца и као државник чији је углед прелазио оквире Атине.⁵⁹

Суштина Солоновог законодавства била је у отклањању најтежих последица аристократске доминације, али не и у потпуном рушењу друштвеног поретка. Његова најчувенија мера била је **сисахтеја**, односно укидање дугова и дужничког ропства. Но, реформе су ишле даље од тога. Солон је извршио и новчану и метричку реформу, чиме је Атини отворио повољнији трговачки хоризонт и ослабио дотадашњи утицај егинског система мера и новца.⁶⁰ Истовремено је настојао да подстакне занатство и регулише економски живот, укључујући и питања бунара, садње маслина и ограничења раскоши у погребним обредима.⁶¹ То значи да Солон није био само „социјални помириатељ“, већ и законодавац који је схватио да се нови полис мора ослонити на уређенији привредни и јавни живот.

Једна од најважнијих страна Солонових реформи била је **тимократска подела грађана**. Слободно атинско становништво подељено је на четири имовинска разреда: пентакосиомедимне, коњанике, зеугите и тете.⁶² Политичка права и војне обавезе од тада више нису зависили искључиво од племићког порекла, већ у великој мери од имовинског цензуса. То је био огроман корак у правцу разарања старог родовско-аристократског монопола. Ипак, Солон није увео демократију у пуном смислу речи. Није извршио прераспodelу земље, није укинуо богаташке слојеве, нити је одмах политичку власт предао ширем демосу. Његов значај је у томе што је отворио пут даљем развоју.

Пошто Солонов компромис није решио све супротности, Атина је убрзо ушла у нову фазу нестабилности, што је отворило пут Пизистрату. Тиранија у грчком архажском свету не сме се механички разумети као каснији облик деспотизма; она је често била производ социјалних потреса и борби између старог земљопоседничког племства и нових друштвених снага.⁶³ Херодот бележи да Пизистрат, кад је преузео власт, није укидао постојеће части нити мењао законе, већ је, држећи се устава, „лепо и добро“ уредио државу.⁶⁴ То сведочи да је тиранија, бар у атинском случају, настојала да влада и кроз континуитет институција, а не искључиво кроз њихово рушење.

59 Херодот, *Историја*, напомена уз Солон: Солон као један од седам мудраца и атински законодавац.

60 Струве, стр. 133: новчана и метричка реформа, подстицање занатства и мере против раскоши.

61 *Idem*.

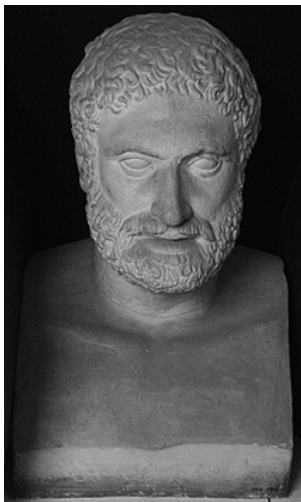
62 Струве, стр. 133: тимократска подела на четири разреда; уп. Мусић, стр. 10–11.

63 Херодот, *Историја*, коментари о тиранима као производима социјалних и политичких потреса у полисима

64 Херодот, *Историја* I, 59–60: Пизистрат преузима власт и не мења формално постојећи уставни поредак.

Треба посебно да се нагласи да је у атинској традицији Пизистратова владавина дуго памћена као нека врста „златног века Кроноса“.⁶⁵ Разлог за то није била идеализована представа о неограниченој правди, већ конкретни друштвени ефекти режима: јачање занатства и трговине, јавни радови, уређивање Атине, изградња храмова, водовода и путева, као и ослањање на сељаштво и шире народне слојеве.⁶⁶ У време Пизистратида Панатенеје и Дионисије добијају нови јавни значај, а редиговање хомерских епова везује се управо за културну политику тог режима. Дакле, Пизистратова тиранија није била антипод настанку полиса, већ једна од фаза у његовом јачању.

Слика 21. Клистен⁶⁷

Протеривање Пизистратида ипак није значило само смену династије, него отварање простора за дубљу институционалну промену. Њу је спровео Клистен 508. године пре н. е. Његове реформе означавају много радикалнији раскид са старим родовским поретком него што су то биле Солонове мере.⁶⁸ Клистен је Атину поделио на **десет територијалних фила**, а сваку филу на три тритије које нису биле на окупу, него су намерно спајале градско, приморско и унутрашње подручје.

65 Струве, стр. 139. Пизистратова владавина детаљно је описана као „златни век Кроноса“, развој занатства, трговине, јавних радова, Панатенеја, Дионисија и редакција хомерских епова.

66 *Idem.*

67 Wikimedia Commons, 9. VIII 2012; према опису датотеке: биста Клистена коју је 2004. израдила Anna Christoforidis за Ohio Statehouse.

68 Мусић, стр. 11: Клистенове реформе 508. године пре н. е., десет територијалних фила, тритије и деми.

Основна ћелија политичког живота постао је дем. Сврха ове поделе била је јасна: да се стари локални, породични и племенски блокови разбију, а политички живот веже за територију и грађанство, не за крвно сродство. Стари родови и фратрије нису нестали, али су сведени превасходно на сакралну и породично-правну сферу.⁶⁹

Клистен је истовремено повећао Веће на 500 чланова и увео **остракизам** као заштитну меру против превеликог јачања појединаца и страначких сукоба. Остракизам није био казна у уском смислу речи, него привремено удаљавање опасно утицајног човека из политичке заједнице на десет година.⁷⁰ На тај начин Атина је добила институционални механизам за одбрану од нове тираније. Херодотова традиција зато с разлогом Клистена повезује са успостављањем народне власти, односно демократије.⁷¹

Оно што је Клистен започео, грчко-персијски ратови су политички учврстили. Битка код Маратона 490. године пре н. е. представља пресудан тренутак не само војне него и унутрашње историје Атине. Херодот у VI, 112–113 описује како су Атињани, након повољних жртава, кренули у јуриш и први међу Хеленима појурили на непријатеља без страха од „медског одела“ и персијског сјаја.⁷² У средини фронта Персијанци су првобитно потиснули Грке, али су атинска и платејска крила победила, окренула се ка средини и довршила битку у своју корист.⁷³ Маратон је показао да полис грађана може војнички одолети империји и да слобода полиса има и конкретну војну снагу.

Слика 22. У време Клистена. Лик Атине, са совом и натписом АΘΕ, почетним словима имена „Атина“. Око 510–500/490. године пре н. е.⁷⁴

69 Idem, стр. 11–12: старе фратрије и родови као сакралне установе; Веће од 500 и остракизам.

70 Idem, стр. 14: о природи и поступку остракизма детаљно.

71 Херодот, *Историја* V, 66 и коментари уз Клистена: Клистен као реформатор фила и успостављач народне власти.

72 Херодот, *Историја* VI, 112–113: опис маратонаског јуриша, тока битке и победе Атињана.

73 Idem.

74 Athens - 510-500 BC - silver tetradrachm - head of Athena - owl - München SMS.jpg; Wikimedia Commons

Још важнији за даљи развој Атине био је **поморски заокрет** везан за Темистокла и Саламину. У атинској историји то је тренутак када се тежиште моћи свесно преноси на море. Темистокле, желећи да атинску моћ пренесе на море, најпре почео утврђивати Пиреј.⁷⁵ Тај потез није био само војна мера, него и дубока друштвено-политичка одлука: флота је значила пораст значаја оних слојева који су у њој служили, пре свега сиромашнијих грађана. Саламинска победа 480. године пре н. е., коју Херодот у потпуности поставља у оквир Темистоклових савета, грчке флоте код Саламине и коначног пораза Персијанаца, имала је зато и унутрашњополитичке последице.⁷⁶ Атина после Саламине више није иста држава као пре ње.

Пуна демократизација долази тек после рата, реформама Ефијалта и политиком Перикла. Тако да имамо већ да је 462. године пре н. е., на Ефијалтов предлог, Ареопагу одузета већина политичких права и да су она предата Већу, народној скупштини и судовима; од 457. године и грађани трећег разреда добили су право на архонтску службу.⁷⁷ Закон о Ареопагу означио нови период у историји Атине — период потпуне и доследне демократизације на свим пољима државног живота.⁷⁸ Управо ту почиње онај политички оквир у којем ће деловати Перикле.

После Ефијалтове смрти, вођство над победничком демократијом преузима Перикле. Његова популарност није почивала само на личним квалитетима, него пре свега на чињеници да је политика коју је предводио изражавала интересе средњих и ширих слојева атинског демоса: трговаца, бродовласника, власника радионица, средњих и чак ситних земљопоседника ангажованих у робној производњи.⁷⁹ Веза Перикла са Ефијалтом била је толико тесна да се понекад тешко могу раздвојити њихови потези. У сваком случају, после 462. године није дошло до једне свеобухватне реформе попут Солонове или Клистенове; главни историјски циљ већ је био постигнут — врховна власт прешла је у руке демоса, а Периклова политика имала је задатак да тај поредак учврсти.⁸⁰

75 Мусић, стр. 100/109: Темистокле и утврђивање Пиреја као поморског средишта Атине.

76 Херодот, *Историја*, садржај књиге VIII: Темистоклови савети, флота код Саламине и пораз Персијанаца.

77 Мусић, стр. 11–12: Ефијалтово слабљење Ареопага 462. године и проширење приступа архонству 457. године.

78 Струве, стр. 201: закон о Ареопагу као темељ новог периода потпуне демократизације.

79 *Idem*, стр. 202: Перикле, његова друштвена база и настављање демократског преображаја после Ефијалта; уп. и стр. 201–202.

80 *Idem*.

3.1. СТАРА ГРЧКА ОД ПОЧЕТКА VI ВЕКА ПРЕ НОВЕ ЕРЕ

До приближно почетка VI века пре нове ере, у Атини су доминирали диктатори, а од тада се развија демократија, почевшио од Солона и његових реформи.⁸¹ Насупрот томе у Спарти је постојала монархија, те војнички систем уређења друштва.

Демократија у Атини је била ограничена на слојеве становника који су имали бирачка права и права грађанства. Поред аристократије, и народ (демос) је имао бирачка и грађанска права. Са друге стране странци (местици), су имали економска права, али су бирачка права била ограничена. Демократија није важила и за робове, као и за жене. Ван Атине и Пиреја, на Атици и на другим поседима Атине у већини су живели сељаци. Сељаци, занатлије, трговци, су углавном чинили демос. У односу на претходно Драконово законодавство, управо су Соломонове реформе помогле да се социјалне разлике ублаже. Друштво је према имовинском статусу подељено у четири разреда, и смањене су могућности да се због дуга оде у неки облик ропства.⁸² Најзад Клистеново законодавство је још више унапредило стање у друштву ка демократији и права појединаца.

Грчки свет је обухватао и низ других држава – полиса, на простору данашње Грчке, али и обала Мале Азије, као и у мањој мери низа грчких колонија широм Медитерана. Велико Персијско царство које се пружало од Мале Азије до северозападне Индије, нашло се у непријатељској позицији према Грцима на малоазијској обали. Дошло је до поседања ових простора крајем VI века, укључујући и велики град Милет. То је довело до затезања односа са Атином, Спартом и другим грчким државама. Персијски цар Дарије је послао велику војску копненим и поморским правцем на Атину и Хелене 492. године пре нове ере. Персијанци су доживели пораз на Маратонском пољу и повукли се из Грчке. Међутим, већ 480 године пре нове ере, нови цар Ксерекс је извршио нову инвазију на Грчку. Након жестоке битке у Термопилском кланцу, где је спартански краљ Леонида пружио херојски отпор, Персијанци су привремено заузели Атику и средњу Грчку. Међутим, након поморске битке код Саламине су поражени, а пораз су доживели и у бици код Платеје, након чега напуштају Грчку. Следећих година се ствара хеленски Делски савез на челу са Атином. Делски савез је наставио са успехом ратове са Персијом, и ослободио низ области у Егеју, рачунајући и Бизант и део малоазијске обале.

81 *World History, from the ancient World to the information age*, Philip Parker, DK, London, 2020, pp. 88-89.

82 <https://nastavnikdamir.wordpress.com/2011/03/26/%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%B4%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%BE%D0%B4-%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B0-%D0%B4%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%98%D0%B0-%D0%BF%D0%B5/>

3.1.1. Атина

Атина је из ових процеса изашла као предводник грчког света, фаворизујући демократију. Са друге стране Спрата је желела да јој преотме ту улогу, фаворизујући монархију и помагала полисе са аристократским уређењем.

Слика 23. Периклова биста⁸³

Тако се долази до онога што се назива **златним добом Перикла**. Тај израз не треба схватити као чисту идеализацију. Периклово доба јесте време политичког, културног и градитељског процвата, али и време атинске империјалне моћи и јачања супротности које ће касније довести до Пелопонеског рата. Ипак, несумњиво је да Атина тада достиже врхунац унутрашњег развоја. Перикле, надовезујући се на ранију поморску политику, подигао и трећи, средњи дуги зид према Пиреју, док се унутрашњи град у то

83 Marco Prins, „Perikles bust.jpg“, Wikimedia Commons, 8. III 2019, извор: Livius.org

доба „цветања“ испунио прекрасним јавним грађевинама.⁸⁴ То урбанистичко и монументално преобликовање Атине није било само питање лепоте; оно је материјално изражавало самосвест једне политичке заједнице која је себе доживљавала као средиште хеленског света.

Када се све ово узме у обзир, јасно је да је Периклов „златни век“ резултат дугог развоја, а не нагли преокрет. Од тројанског предања и хомерске усмене традиције, преко мрачног доба и архајског распада родовских односа, до Солонових реформи, Пизистратове тираније, Клистенове територијалне револуције и коначног учвршћења демократије после персијских ратова, грчки свет је прошао пут од племенско-аристократских заједница ка политички самосвесном полису. Атина је у том развоју отишла најдаље. Зато се историја од X века пре н. е. до Перикла може посматрати као историја постепеног преласка из епског и родовског света у свет грађанске политике, јавне расправе и државе која је — мада далеко од савремених појмова једнакости — у античком свету створила најразвијенији облик демократије.

3.1.2. Спарта

Спарта је у грчком свету представљала посебан тип полиса, јер се њена државна организација није обликовала првенствено око трговине, поморства или ширег учешћа грађана у политичком животу, већ око трајног одржавања власти једне уже заједнице над бројнијим потчињеним становништвом. Спартанска држава је настала после дуготрајног дорског освајања Лаконије, када су се освајачи концентрисали у долини Еврота и ту створили свој главни политички центар. Нова територијална и војно-политичка организација није више почивала искључиво на старим родовским везама, већ на потреби да се покорено ахејско земљорадничко становништво држи у потчињеном положају. Управо је из те основне чињенице произашао трајни војни карактер Спарте, који је обележио и њен друштвени поредак и њене институције.⁸⁵

Античка традиција настанак спартанског поретка везивала је за Ликурга и Херодот бележи да су сами Лакедемонци тврдили како је он, као старалац младог краља, донео устав из Крита и установио кључне елементе државног уређења, укључујући ефоре, геронте и јавне мензе. Међутим, модерна литература је много опрезнија. Треба да нагласимо да је Ликургов лик у

84 Мусић, стр. 100: Периклов трећи дуги зид и процват јавне изградње у Атини.

85 Струве, стр. 88–90, 92–93.

научном смислу легендаран и лишен јасне историјске реалности, те да се под његовим именом вероватније крије дужи процес постепеног уобличавања спартанских установа. Зато је исправније говорити о ликурговској традицији него о једном несумњиво историјском законодавцу.⁸⁶

Слика 24. Мапа класичне Спарте⁸⁷

Друштвена структура Спарте била је изразито хијерархијска. Најнижи слој чинили су хелоти, које бисмо најбоље могли одредити као државне робове везане за земљу, обавезне да је обрађују за потомке освајача; услед сталног притиска под којим су живели, сматрани су трајном опасношћу по поредак, због чега је и криптија имала улогу превентивног застрашивања.

⁸⁶ Херодот, *Историја* I, 65–66, стр. 19; Струве, стр. 93.

⁸⁷ *Spartan Territory Before 371 BC.png*, Wikimedia Commons; према опису датотеке: карта спартанске територије у класично доба пре Леуктре, са подацима из D. Graham J. Shipley, „Sparta and its perioikic neighbours: a century of reassessment”, *Hermathena* 181 (2006), 51–82.

Изнад њих су стајали перијеци, лично слободни, али без политичких права; њима су били препуштени трговина, занатство и део војних обавеза. Само су Спартијати били пуноправни грађани, али ни ту право није зависило само од порекла: било је нужно и васпитање по спартанским законима и уклопљеност у начин живота владајућег слоја. Тако је спартанска „једнакост“ важила само унутар веома уског круга пуноправних грађана, док је читава држава почивала на дубокој друштвеној неједнакости.⁸⁸

Политички систем Спарте био је мешовит и у себи је спајао монархијске, аристократске и ограничено народне елементе. На челу државе налазила су се два краља из двеју династија, али им је стварна власт била знатно ограничена. Значајно место имала је Герусија, Веће старца, које је располагало важним политичким и судским надлежностима, док су ефори временом израсли у најмоћнији орган државе: сазивали су веће и народну скупштину, надзирали државну управу, пратили краљеве у рату и могли поступати чак и против самих краљева. Народна скупштина, апела, постојала је као скуп пуноправних Спартијата, али њена улога није била велика, пошто није располагала законодавном иницијативом, а начин одлучивања остао је веома примитиван. Зато је уставни поредак Спарте у суштини био усмерен не ка ширењу политичког учешћа, него ка очувању стабилности и дисциплине владајуће заједнице.⁸⁹

Посебну особеност спартанског друштва чинило је државно васпитање грађана. Живот сваког Спартијате од најранијег детињства био под строгим надзором државе: дечаки су после раног боравка у породици улазили у организоване групе, где су кроз сурову дисциплину, гладовање, хладноћу, бол и непрестано телесно увежбавање припремани за војнички живот. Развијало се и навикавање на кратко и сажето изражавање, по чему је и настао појам „лаконског говора“. Опште образовање у том систему било је потпуно споредно, јер циљ није био развој појединца у ширем културном смислу, већ стварање послушног, издржљивог и борбено способног члана владајућег слоја. Зато је спартанско васпитање било непосредни продужетак читавог државног устројства: оно је служило очувању војне надмоћи Спартијата над хелотима и перијецима.⁹⁰

88 Мусић, стр. 6–7; Херодот, коментари уз *Историју*, стр. 386; Струве, стр. 91–92.

89 Мусић, стр. 7–9. Струве, стр. 92; Херодот, коментари уз *Историју*, стр. 386.

90 Струве, стр. 93; Мусић, стр. 51.

3.1.3. Периклов век и врхунац атинског полиса

Златно доба Перикла представља, како смо у претходним поглављима указали, највиши домет класичне Атине и један од најзначајнијих тренутака у историји грчког полиса. После удара на Ареопаг 462. године пре н. е. и после Ефијалтове смрти, атинска демократија добила је у Периклу новог вођу, али његова снага није почивала само на личним способностима него на чињеници да је изражавао интересе оних слојева атинског грађанства који су били повезани са поморством, трговином, занатством и робном производњом. Периклов век зато није могуће свести на биографију једног државника: он је био резултат претходног развоја Атине, а у исто време и врхунац њеног унутрашњег политичког преображаја. Управо у том смислу овај период треба одредити као „највећи унутрашњи процват Грчке“⁹¹

Периклово доба било је доба учвршћења робовласничке демократије, што значи да се пуна законодавна, извршна и судска власт све изразитије концентрисала у рукама пуноправних грађана окупљених у народној скупштини. Али, исто тако треба нагласити да та демократија није значила једнакост свих људи, него једнакост унутар строго ограниченог грађанског корпуса. Периклов закон о грађанству из 451/450. године пре н. е. јасно је показао ту затвореност: убудуће је пуноправни атински грађанин могао бити само онај чији су и отац и мајка по рођењу били Атињани. Тако је политичка отвореност унутар полиса била праћена све већом искључивошћу према онима који нису припадали заједници грађана.⁹²

Истовремено, Периклов систем почивао је и на материјалној основи која је била далеко сложенија него што то допушта идеализована слика атинске демократије. Увођење плата за вршење јавних дужности и ширење учешћа сиромашнијих грађана у политичком животу било је могуће зато што је Атина већ располагала средствима савеза и што је делска благајна била пренета у Атину. Из тога следи да је атинска демократија, иако унутар полиса развијена, истовремено почивала и на раду робова и на експлоатацији савезничких градова. Управо та противречност — спој унутрашње политичке слободе грађана и спољне доминације над другима — лежала је у самом темељу Перикловог века.⁹³

91 Струве, стр. 200–202.

92 *Idem*, стр. 204–205.

93 Струве, стр. 204–205.

3.2. ПЕЛОПОНЕСКИ РАТ КАО ВЕЛИКА ПРЕКРЕТНИЦА

Пелопонески рат означио је крај равнотеже која је створена после грчко-персијских ратова и крај епохе успона класичне Грчке. Можда ваља и нагласити да је то „најважнија прекретница“ у историји класичне Хеладе: на једној страни стајала је Атина, носилац поморске моћи, трговине и демократског развоја, а на другој Спарта, као водећа држава копненог савеза и носилац земљопоседничко-аристократског принципа. Стога, овај рат није био само сукоб две силе, него судар два различита пута историјског развоја грчког света.

Слика 25. Пелопонески рат, мапа⁹⁴

94 *Alliances in the Peloponnesian War, 431 B.C. 1.JPG*, Wikimedia Commons, U.S. Army Cartographer, према USMA Ancient Warfare Maps.

Дуготрајност, разорност и ширина Пелопонеског рата издвојили су га од свих ранијих међугрчких сукоба. Он је трајао од 431. до 404. године пре н. е. и донео је Хелади пустошења, освајања градова, прогонства, грађанске немире, глад, кугу и општу несигурност каква до тада није била позната у таквим размерама. Нарочито је тешко страдало сеоско становништво, пре свега у Атици, где су спартански упади и трајно запоседање Декелеје уништили винограде, маслињаке, стоку и основу пољопривредног живота.⁹⁵

До сукоба између Атине и Спарте је дошло од 431 до 404 године пре нове ере, тзв. Пелопонески рат. На страни Атине, је била Тесалија, малоазијски Грци, Халкидик, Хелеспонт, бројна острва у Егеју, али и у Јонском мору. На страни Спарте највећи део Пелопонеза, Теба и Делфи, Македонија и неке мање територије уз Јонско море. Од битнијих грчких области, неутрални су били Епир, Ахаја и Арголида на Пелопонезу и Ахаја у средњој Грчкој. Пелопонески рат је имао пет фаза. У првој фази Архидамов рат 431-421, спартанска војска је заузела Атику и опустошила, што је довело до повлачења народа у Атину и Пиреј, где је због несташица и опсаде избила куга. Рат је назван по спартанском краљу Архидаму. Перикле је био жртва овог сукоба, прво политичка, па је после рехабилитације, умро од куге. Никија атински аристократа је преузео власт, па је постигнут 421. године, тзв. Никијин мир. Овај мир је трајао до 415. године пре нове ере, походом атинске војске и флоте на Сиракузу у Сицилији предвођену превртљивим атинским политичарем Алкибијадом, у потрази за житом. Атинска флота и војска су били готово у потпуности уништени на Сицилији, Никија погубљен, а заробљеници осуђени на рад у сицилијанским рудницима и каменолонима, 413 године пре нове ере. Најзад у завршним фазама рата, у које се мешају индиректно и Персијанци спартанци побеђују Атињане, где су посебно значајне битке на Хелеспонту 405 и предаја Атине 404 године пре нове ере.

Слом Атине 404. године пре н. е. није, међутим, значао и победу стабилног новог поретка. Напротив, крај рата открио је дубоку слабост читавог полисног система. Атина је изгубила некадашњу моћ, али ни Спарта није могла да успостави трајан облик општег хеленског јединства. Зато се после Пелопонеског рата читав грчки свет нашао у стању продужене кризе, у којој су се економски ломови, социјалне супротности и међусобна политичка надметања стално продубљивали.⁹⁶

95 Тукидид, I, 23.

96 *Idem*, стр. 252–253, 381.

3.3. КРИЗА ПОЛИСА У IV ВЕКУ ПРЕ Н. Е.

IV век пре н. е. обележен је дубоком социјално-економском кризом какву, према Струвеу и Калистову, није познавао ни век Темистокла, Кимона и Перикла. Пелопонески рат оставио је за собом материјално опустошење читаве Грчке, нарочито разарање ситних земљопоседа и сеоске привреде. Многи земљорадници више се нису могли вратити на своја имања, јер нису имали средства за обнову газдинстава, док су се у градовима гомилали осиромашени људи, лишени сигурног рада и прихода. Тако је рат убрзао лом старе полисне равнотеже и отворио простор за нови облик друштвене нестабилности.⁹⁷

С друге стране, у исто време када су широки слојеви слободних људи сиромашили, у Грчкој се уочава све већа концентрација богатства у рукама малобројних. Огромне количине драгоцених метала, ратни плен, персијске субвенције, државни новац и нови облици трговине и спекулације убрзали су стварање великих приватних имовина. У таквим условима слободни занатлије и мали произвођачи све теже су се одржавали, јер су истовремено били потискивани и смањеном потражњом и конкуренцијом крупних робовласничких радионица. Последица је била пораст беде, најамног рада, емиграције и опште социјалне напетости.⁹⁸

Из таквих околности проистекла је и жива критика постојећег друштвеног поретка. У изворима IV века јављају се идеје о поновној подели земље, укидању дугова, широј заједници добара и преуређењу породичних и друштвених односа. То не значи да су ови програми били јасно политички артикулисани у модерном смислу, али јасно сведочи о томе колико су широке народне масе осећале неправду постојећег поретка и колико је полис, као апарат власти робовласника, губио способност да помири сопствене унутрашње противречности.⁹⁹

97 Струве, стр. 381–382.

98 *Idem*, 382–384.

99 *Idem*, стр. 386–388.

3.3.1. Спартанска превласт и Анталкидин мир

Спарта је после 404. године пре н. е. изашла као победник, али њена хегемонија није донела трајно решење. Лакедемон је покушао да читавој Грчкој наметне сопствени облик превласти, ослањајући се на олигархијске групације, гарнизоне и политичко насиље. Међутим, спартанска превласт била је оптерећена истим противречностима које су разарале и остале полисе: није могла створити стабилно шире уједињење, а настојала је да одржи поредак који је већ био превазиђен привредним и друштвеним развојем грчког света.¹⁰⁰ Врхунац те кризе представљао је такозвани **Царски, односно Анталкидин мир 387/386. године пре н. е.** Његова суштина била је у томе што су грчки полиси били приморани да прихвате персијски диктат: малоазијски грчки градови препуштени су персијском цару, савези су распуштени, а спартанска моћ додатно учвршћена као чувар таквог поретка. У сећању каснијих поколења овај мир остао је симбол највећег понижења Грчке, јер је показао да класични полиси више нису способни да сами одређују судбину хеленског света.¹⁰¹ Ипак, упркос свој својој суровости, Анталкидин мир имао је и шири историјски значај. Он је, мада у насиљу и понижењу, показао да време потпуно затворених и самодовољних полиса пролази. Грчки свет се, хтео то или не, све више укључивао у шира политичка и економска повезивања, а стара полисна аутаркија више није могла бити довољан оквир за друштвени развој.¹⁰²

3.3.2. Теба, Други атински савез и последњи успон полиса

После спартанске превласти, у грчком свету јављају се нови покушаји политичког преуређења. Најзначајнији међу њима био је успон Тебе. У Беотији су, како показују Струве и Калистов, јачали демократскији слојеви повезани са средњим земљопоседом, занатством и градским животом. У том оквиру јављају се личности попут Пелопиде и Епаминонде, чија је политика настојала да обнови и ојача Беотски савез као централизовану заједницу способну да се супротстави Спарти.¹⁰³

100 Струве, стр. 381, 403.

101 Ксенофонт, *Хеленска историја*, V, 1, 31–36.

102 Струве, стр. 381, 404.

103 *Idem*, стр. 414.

Слика 26. Хеленски свет у доба тебанске доминације¹⁰⁴

Епаминонда је посебно значајан не само као политичар него и као војни реформатор. Његова нова тактика, заснована на концентрисаном удару и прекиду старе једноличне борбене линије, означила је праву револуцију у грчкој војној науци. Али и поред војних успеха, тебанска превласт није могла трајно стабилизovati Хеладу, јер није решавала основно питање: како превазићи расцепканост грчког света, а да се при томе не униште саме основе полисне слободе. У исто време, 378. године пре н. е. створен је и **Други атински поморски савез**, који је био замишљен на равноправнијој основи него некадашња атинска архе. Сам споразум представља изузетан пример грчке политичке мисли и дипломатске вештине. Ипак, ни овај савез, као ни тебански успон, није могао трајно зауставити распад старог система. Смена хегемонија — атинске, спартанске, тебанске — само је потврђивала да ниједан полис више није у стању да организује цео грчки свет.

¹⁰⁴ Megistias, „362BCThebanHegemony.png“, Wikimedia Commons, 23. II 2010, сопствени рад према: John Buckler, *The Theban Hegemony, 371–362 BC* (1980) и William R. Shepherd, *Historical Atlas*.

Слика 27. Статер Беотског савеза, кован око 364–362. године пре н. е. под Епаминондом, чије је име ΕΠ-ΑΜΙ исписано на реверсу¹⁰⁵

Након победе у Пелопонеском рату, Спарта је остварила своју доминацију у грчком свету. У Атини убрзо поново завлада демократски поредак, а Спарта није водила квалитетну политику у грчком свету, посебно имајући у виду споразум и сарадњу са Персијом. То доводи до њеног затезања односа пре свега са Тебом и рат који између њих избија. Атина помаже Тебу, која успева да порази Спарту у одлучујућој бици код Леуктре 371 године пре нове ере.¹⁰⁶ Међутим Теба се сукобљава са Фокидом, и доживљава пораз након деценијског рата, у који неопрезно позива и Македонију да јој помогне.

105 *Thebes, Stater, c.364-362 BC, HGC 1333.jpg*, Wikimedia Commons; према опису датотеке: беотски статер из Тебе, око 364–362. године пре н. е., са натписом ΕΠ-ΑΜΙ (Епаминонда).

106 *World History, from the ancient World to the information age*, Philip Parker, DK, London, 2020, pp. 90-91. <https://www.arheo-amateri.rs/2012/03/anticka-grcka/>

3.4. МАКЕДОНИЈА И КРАЈ САМОСТАЛНОГ ГРЧКОГ ПОЛИСА

У таквим околностима историјску иницијативу преузела је Македонија. Грци сами нису могли постићи уједињење због дубоког партикуларизма и непрестаних сукоба између полиса. Филип II је управо ту слабост схватио као своју историјску прилику. После победе код **Херонеје 338. године пре н. е.** он је приступио учвршћивању македонске хегемоније, али не путем простог уништења полиса, већ кроз њихово везивање у шири савезни поредак под македонским вођством. Коринтски конгрес 337. године пре н. е. формално је прогласио општи мир и организовао **Хеленски савез**, у којем су полиси задржали извешан правни облик самосталности, али су фактички ушли у систем македонске надмоћи. Овим је завршена дуга епоха у којој је полис био основни носилац грчке историје. Филип је схватио да се хеленско уједињење не може извести као једноставно покоравање, већ као савез који ће грчким елитама понудити и заједнички циљ — рат против Персије. Александровим ступањем на престо грчка историја улази у предворје новог раздобља — хеленизма. Херонеја означава крај дуготрајне борбе полисне Грчке и да организација Хеленског савеза представља прелаз из класичног полисног света у нови, много шири политички и културни простор.

Постепено увлачење Македоније у грчки свет, резултира њеним постепеним јачањем. До приближно средине IV века пре нове ере, Филип владар Македоније успоставља доминацију над Тесалијом, Тракијом и потом свим територијама северно од Термопила. Теба, Атина, Спарта и остале грчке државе склопиле су 339 године пре нове ере, савез да би се одупрле македонском утицају, а у низу претходних година Демостен атински политичар и беседник је својим говорима подстицао отпор Македонији. Након његове смрти (336), наслеђује га његов двадесетогодишњи син Александар.

Александар је 334 године пре нове ере кренуо у рат са Персијом, са својом војском састављеном из читавог грчког света. Серијом бриљантних победа, почевши од битке код Граника, Иса и Гаугамеле, поразио цара Дарија и дошао до данашње северне Индије (Пенџаб) 326 године пре нове ере, заузевши практично читаву Персију. Умро је од грознице у Вавилону 323 године пре нове ере.

4. ХЕЛЕНИСТИЧКА ЕПОХА

Хеленистичка епоха, заправо представља и период освајања и владавине Александра Македонског, и свакако време након тога, све до потпадања тих територија под освајања Рима. Његова колосална држава, је на неки начин уједињена, заједничком хеленском културом, која је ту углавном остала доминантна и након распада те велике државе. Хеленистичка култура је била спој грчке културе и клутуре земаља Старог истока. Најзначајнији град је био Александрија у Египту, на обали Средоземног мора. Најистакнутије државе које су настале на овом простору и са хеленистичком културом су Египат, Сирија, као и низ других. Хеленистичке династије су владале у дугачког периоду после, па тако издвајамо династију Птоломеја у Египту, династију Селеукида у Сирији, династију Антигона у Атини Грчкој и Македонији, династија Лизимаха у Тракији, династија Еумена у Кападокији, династију у Пергаму у Малој Азији, династију Антиоха у том делу Леванта. Временом су најутицајнији владари и земље на хеленистичком простору, потискивали и заузимали оне слабије, те укрупњавали своје поседе.¹⁰⁷

Најпознатија библиотека је била у Александрији, и велике новине је донела хеленистичка култура и у архитектури и сликарству, али и у науци и просвети у целини. Најистакнутији представници су математичари Еуклид и Архимед, историчар Полибије, уметник Менандер и др.

Хеленизам означава доба у коме грчка култура престаје да буде ограничена на мрежу самосталних полиса и постаје саставни део много већих државних целина. После Александрових освајања тежиште историје више није у Атини, Спарти или Теби, него у простору великих монархија, у коме се грчки језик, образовање, уметност и политичко наслеђе шире кроз читав источни Медитеран. Полис није нестао, али је изгубио улогу врховног политичког оквира; сада се налази унутар ширих хеленистичких држава. То значи да се од IV века пре н. е. историја античког света све мање одвија у оквирима локалне грађанске заједнице, а све више у оквирима великих држава, војних монархија и надрегионалних културних целина. На тај начин грчки свет постепено бива припремљен за нову етапу, у којој ће водећу улогу преузети Рим.¹⁰⁸ Римска освајања најзначајнијег дела хеленистичког простора, учинили су постепени крај ове епохе. Заузеће Коринта 146 године пре нове ере, потом заузеће Македоније 168 године пре нове ере, заузеће Сирије и пад династије Селеукида 64 године пре нове ере, пад Египта и Птоломеја 31 године пре нове ере и др.

107 *World History, from the ancient World to the information age*, Philip Parker, DK, London, 2020, pp. 96-99.

108 Струве, стр. 381, 463.

5. СТАРИ РИМ

Историја Старог Рима је важан део Историје Старог века. Стари Рим је прошао више својих фаза, од приближно VIII века пре нове ере, до пропасти Западног Римског царства 476 године нове ере. Периодизација историје Старог Рима би се могла обележити и обликом владавине. Након епохе краљевства долази период републике, који је трајао од VI до I века пре нове ере када се устоличује царство. Поред тога период I века пре нове ере је интересантан јер га обележава и време тзв грађанских ратова. Најзад од 395 године нове ере постоји подела царства на Западно и Источно. Примање хришћанства као признате, а потом и као владајуће религије је везано за IV век нове ере. Стари Рим се ширио територијално и то до приближно Пунских ратова, споро и ограничено на континенталну Италију (ван великих острва Сицилије и Сардиније). Потом је то постао убрзанији процес, који се убрзава сваким stoleћем, све до приближно другог века нове ере, када се постепено завршава.¹⁰⁹

Стари Рим је по легенди имао седам краљева, и године 510 пре нове ере је постао република. У периоду до 27 године пре нове ере, када постаје царство, римска република је имала уређење на чијем је врху управљања као стално тело био сенат. Сенатори су бирани из редова аристократије и сваке године су републиком управљала по два изабрана конзула. Ниже функције су били претори и други административни управници. Међутим, из редова народа, дакле плебса се бирао народни трибун, који је имао велики утицај на рад сената и доношења одлука. Такође војска римска, организована у легије, није имала права, да буде стационирана у Италији (јужно од реке Рубикон). Војском и легијама је најчешће управљао конзул. У Италији је постојала преторијанска гарда, која је ту одржавала ред и поредак. Постепено су се формирали слојеви у Старом Риму. Патрицији, су представљали владајући слој, састављен од аристократије и нобила. Међутим у периоду царства, ствара се незванична монархија (принципат), потом ред сенатора који управља земљом. Постоје занатлије и трговци потом, али највећи део народа отпада на плебс који од државе добија хлеба и игара, и има у исто време статус грађанина. На дну су робови, који немају никаквих права. При крају постојања Римског царства, постепено се ствара ред колона, који обрађују земљу, прерастају у будуће кметове, док ред робова постепено нестаје и прераста у колоне.¹¹⁰

109 Општа енциклопедија Laruss, том III, Географија, Историја, део Стари Рим, Вук Караџић, Београд, 1973.; Н. А. Машкин, *Историја Старог Рима*, Научна књига, Београд, 2005,

110 *World History, from the ancient World to the information age*, Philip Parker, DK, London, 2020, <https://istorijaantike.weebly.com/anti269ki-rim.html>

Римска историја представља један од најважнијих токова античке прошлости, јер се у њој могу пратити и настанак градске државе, и ширење републике у светску силу, и претварање те републике у царство, као и коначно преобликовање античког света у позној антици. У приложеној литератури Рим се посматра и као политичка заједница и као војна сила и као друштво које се непрестано мењало под утицајем освајања, унутрашњих борби и привредног развоја. Зато преглед римске историје није само набрајање владара и ратова, него приказ дугог процеса у коме је од мале заједнице на Тибру настао медитерански светски поредак.¹¹¹

5.1. ПОЧЕЦИ РИМА И КРАЉЕВСКО ДОБА

Најстарија историја Рима обавијена је предањима, јасно је да иза легенди ипак стоје стварни историјски процеси. Предања о Енеји, Ромулу и Рему, отмици Сабињанки и седморици краљева нису поуздана у сваком детаљу, али одражавају сећање на дуготрајно стварање римске заједнице, на мешање различитих италских група и на снажан етрушчански утицај у раној епохи. Археолошки подаци упућују на то да се право обликовање града одиграло постепено и да је Рим као урбана целина уобличен тек током VII и VI века пре н. е, а не одједном, онако како то представља каснија традиција.

Слика 28. Отмица Сабињанки, статуа из 16. века¹¹²

111 Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, стр. 75–78, 475–481, 698–728, 760–763; Мусић, Нацрт, стр. 58–71.

112 *Giambologna raptodasabina.jpg*, Wikimedia Commons; према опису датотеке: *Rape of the Sabine Women* (1574–1582), Giambologna, Loggia dei Lanzi, Florence.

У римској традицији краљевско доба везује се за стварање основних установа заједнице. Ромулу се приписује првобитна организација народа и војске, Нуми Помпилију верски поредак и култови, Тулу Хостилију ратничко ширење, а Анку Марцију даље јачање града и оснивање Остије. Посебно је значајно што се у причама о Тарквинијима и Сервију Тулију огледају промене везане за етрушчанску превласт и за прве дубље друштвене и политичке реформе. Легенде о последњим краљевима, мада литерарно обрађене, ипак су повезане са стварним чињеницама о јачању Рима у VI веку пре н. е. и о постепеном преласку од родовских облика друштва ка организованијој државној заједници.

Пад краљевске власти римска традиција повезује са Тарквинијем Охолим и побуном која је уследила после насиља над Лукрецијом. Овај догађај се не може прихватити дословно, јер предање вероватно чува историјско сећање на рушење једног облика власти који је био повезан са етрушчанским утицајем. Управо је тај слом отворио пут републиканском поретку. У каснијој римској свести овај прелаз добио је велики морални и политички значај, јер је слобода од краљевске самовоље постала једна од темељних вредности римског политичког идентитета.

Слика 29. Етрурска цивилизација у 8. в. п. н. е.¹¹³

113 NormanEinstein, „Etruscan civilization map.png“, Wikimedia Commons, 26. VII 2005.

5.1.1. Република и борба патриција и плебејаца

Увођењем републике Рим није постао демократска заједница у грчком смислу. Врховну власт преузели су годишње бирани магистрати, пре свега конзули, али је стварна политичка моћ дуго била у рукама патрицијског слоја. Патрицији и плебејци у раној републици били не само друштвено него и политички раздвојени, па су плебејци, иако слободни, били изложени притиску дугова, политичкој искључености и зависности од виших слојева. Зато је рана историја републике у великој мери историја сталешке борбе која је постепено мењала римски устав.¹¹⁴

Први велики успех плебејаца било је стицање права на сопствене заштитнике, народне трибуне, после повлачења на Свето брдо. Трибунат је постао установа која је штитила плебејце од самовоље магистрата, а плебејска скупштина постепено се развила у важан политички орган. Та борба је довела до дубоког преобликовања ране римске државе. Уместо затворене патрицијске заједнице, постепено је настајао поредак у коме су и ниже групе слободног становништва добијале правни и политички простор. Ипак, тај процес није укинуо друштвене разлике, него их је преобликовао у новим оквирима робовласничке државе.¹¹⁵

Посебан значај имао је Закон дванаест таблица, који је према Машкину представљао прву велику кодификацију римског права. Иако нам текст није сачуван у целини, из каснијих сведочанстава се види да је он учврстио писано право и тиме ограничио арбитрарност патрицијских судија. Истовремено, Машкин наглашава да овај законик одражава друштво у прелазу ка развијенијим облицима робовласништва, са јачањем приватне својине, али и са очувањем сурових старих норми, укључујући дуг и патријархалну власт. Зато Закон дванаест таблица треба разумети и као средство правне стабилизације и као огледало оштрих социјалних односа ране републике.¹¹⁶ Даљи ток борбе патриција и плебејаца обележили су Канулејев закон, допуштање законитог брака између два сталежа, постепено отварање магистратура плебејцима, Лицинијево-Секстиеве реформе и коначно изједначавање плебисцита са законима целе заједнице. Мусић ово представља као дуг процес у коме је срушена правна ограда између старог родовског племства и ширих слојева слободних људи. Ипак, коначни резултат није била једнакост у савременом смислу, већ стварање нове нобилитетске елите у којој су и патрицијске и плебејске породице могле делити власт ако су располагале богатством и угледом.¹¹⁷

114 Мусић, стр. 58–59.

115 Машкин, *Историја*, стр. 99–101; Мусић, стр. 58–59.

116 Машкин, стр. 99–100.

117 Мусић, стр. 59–61.

Слика 30. Фрагмент законика из Гортина на Криту (око 450. године пре н. е.). Овај грчки законски текст био је уклесан у дванаест колона на унутрашњој страни кружног зида. Научници су уочили да његова садржина и усредсређеност на приватно право показују упадљиве паралеле са Законом дванаест таблица.¹¹⁸

5.1.2. Освајање Италије

Јачање унутрашњег поретка омогућило је Риму да се постепено прошири по читавој Италији. Тај процес није био ни кратак ни праволинијски. Римска превласт је настала после дугих борби са Латинима, Етрушчанима, Самнитима и грчким градовима југа. Римска снага није лежала само у војној дисциплини него и у способности да покоре области веже за себе различитим облицима савезништва, грађанских права и локалне аутономије. Управо је то Риму омогућило да буде много чвршћи од својих противника, који су често били политички разједињени.¹¹⁹

Посебно место у овом процесу има рат са Пиром, епирским краљем кога је Тарент позвао у помоћ против Рима. Пир је у Италију дошао 280. године пре н. е. са добро увежбаном војском и ратним слоновима, што је за Римљане било ново искуство. После победа код Хераклеје и Аускула, које су га ипак скупо коштале, он није успео да сломи римску отпорност. Управо у овом рату дошла је до изражаја римска издржљивост: и после тешких пораза Рим није пристао на мир под неповољним условима. Коначни исход била је римска победа код Беневента 275. године, Пиров одлазак и пад Тарента 272. године.¹²⁰

¹¹⁸ Carole Raddato, „The Law Code of Gortyn dated to the early 5th century BC, Gortyn.jpg“, Wikimedia Commons, фотографија снимљена 18. X 2016.

¹¹⁹ Машкин, стр. 112–113; Мусић, стр. 67.

¹²⁰ Машкин, стр. 112–113.

До средине III века пре н. е. Рим је завршио освајање Италије. То ипак није значило да је сва Апенинска област била претворена у једнообразну државу. Напротив, римска власт почивала је на читавој мрежи различитих односа: неки градови су имали пуна права, неки ограничена, а неки су били савезници обавезни на војну службу. Мусић стога Рим с правом описује као конфедерацију градских општина под вођством римске општине. Такав систем био је један од најважнијих разлога римске трајности, јер је омогућавао и ширење и интеграцију.

Слика 31. Освајање Италије¹²¹

121 *Roman expansion in Italy from 298 to 201 bce*, *Encyclopædia Britannica*, карта уз чланке о Римској републици и римском ширењу у Италији.

5.2. РЕПУБЛИКА КАО ОСВАЈАЧКА СИЛА И ДРУШТВЕНА КРИЗА

После победе над Картагином Рим је наставио освајања у Шпанији, у Цисалпинској Галији, на Балкану и у источном Медитерану. То је било време када је римска република израсла у светску силу, али уједно и време када су старе установе постајале недовољне за управљање огромним пространством. Покорене области претваране су у провинције, а њима су управљали намесници и порески закупци. Такав систем је доносио богатство Риму, али је често значио сурову експлоатацију провинцијалаца, што је и самој републици давало нову, империјалну димензију.¹²²

Унутар Италије и самог Рима ове победе изазвале су дубоке друштвене промене. Катонovo дело нам показује како се развијао крупни робовласнички земљопосед и такозвана вила као производна јединица усмерена на тржиште. Житарице све више уступају место виноградарству, маслинарству и сточарству, док маса ситних сељака пропада под притиском дугих ратова, конкуренције крупних имања и концентрације *ager publicus* у рукама богатих. Тако се ствара социјална подлога за касније унутрашње сукобе: са једне стране стоји нобилитет и богаташки слој, а са друге осиромашени грађани, ветерани и градска сиротиња.¹²³ Најславнији покушај да се та криза ублажи везује се за браћу Грах. Тиберије Грах је 133. године пре н. е. предложио ограничење поседа на државној земљи и њену поделу сиромашнијим грађанима, док је Гај Грах проширио реформе и на судство, управу и ширење грађанских права. Иако су њихови покрети поражени, они су показали да више није реч о повременим унутрашњим споровима, већ о дубокој кризи читавог републиканског поретка. Од тог доба римска политика све чешће прелази у отворене сукобе између организованих група, магистрата, војсковођа и наоружаних присталица.¹²⁴

122 Мусић, стр. 67–70.

123 Машкин, стр. 203–205.

124 Мусић, стр. 61.

Слика 32. Приказ двојице браће који је у XIX веку израдио Ежен Гијом, а који се данас налази у музеју Орсе у Паризу. Браћа полажу руке на документ под насловом „својина“, у складу са тадашњим тумачењима њиховог живота.¹²⁵

5.3. ЕПОХА ГРАЂАНСКИХ РАТОВА И КРИЗА РЕПУБЛИКЕ

Током првог века пре нове ере, долази до кризе функционисања римске републике, поједине олигархијске структуре узурпирају власт и долази до грађанских сукоба. То ће трајати све до битке код Акција, када Октавијан Август преузима потпуну власт и проглашава принципат, што ће довести до периода царства.

5.3.1. Марије, Сула и војничко преобликовање републике

Важну прекретницу представљају реформе Гаја Марија. Марије је почео да прима у војску и пролетере, односно грађане без имовинског цензуса. Тиме је старо грађанско војно уређење, засновано на земљопоседничкој обавези, почело да уступа место професионализованој војсци. Војници су добијали плату, опрему, дугу службу и на крају земљу. Ова промена била је од огромног значаја: римска војска постала је ефикаснија, али је истовремено постајала све више везана за своје заповеднике, а све мање за старе институције републике.¹²⁶

¹²⁵ Jean-Baptiste Claude Eugène Guillaume, „Eugene Guillaume - the Gracchi.jpg“, Wikimedia Commons; према опису датотеке: група „The Gracchi“, при чему документ који браћа држе носи натпис „property“.

¹²⁶ Машкин, стр. 264–265.

Из таквих околности проистекли су грађански ратови. Сулин поход на Рим, који је први случај да један римски војсковођа са сопственом војском заузме град, показао је да је политичка борба ушла у нову фазу. Сула је своју акцију правдао борбом против „тираније“, али је у стварности отворио доба у којем се власт све чешће освајала силом. Његово законодавство јачало је оптиматску страну, ограничавало трибунат и покушавало да републику врати у аристократски оквир, али се тај покушај показао краткотрајним, јер социјални и политички узроци кризе нису били уклоњени.¹²⁷ Сулина диктатура тако је, уместо да обнови стару равнотежу, само убрзала процес распада класичне републике. У другој половини I века пре н. е. римски устав је већ био неспособан да помири интересе сената, војске, популарских вођа, италских заједница и провинцијалне управе. Управо је та немоћ старих установа припремила терен за појаву нових облика личне власти.

5.3.2. Први тријумвират, Цезар и крај републике

По повратку из Шпаније Цезар је умео да искористи политичке прилике и да помири Помпеја и Краса, који су иначе били супарници. Тако је настао први тријумвират, неформални савез тројице најмоћнијих људи у Риму. Овај савез није био уставна установа, него показатељ да се стварна власт већ померала изван оквира традиционалног републиканског поретка. Уместо старог баланса магистратура и сената, политиком све више управљају војна слава, новац, личне мреже клијената и контрола над провинцијама и армијама.¹²⁸ Цезарови успеси у Галији донели су му огромну војничку и политичку снагу, а сукоб са Помпејем прерастао је у нови грађански рат. Машкин подвлачи да је тај рат био више од личног надметања: он је показао да стара републиканска држава више није могла управљати медитеранском империјом. После преласка Рубикона, победе код Фарсала и коначног слома противника, Цезар је успоставио личну власт која је формално још увек била везана за републиканске облике, али је суштински значила диктатуру. Његово убиство није спасло републику, јер су околности које су довеле до успона једног војничког владара и даље постојале.

¹²⁷ Мусић, стр. 61.

¹²⁸ Машкин, стр. 367–368.

Слика 33. Први тријумвират¹²⁹

5.3.3. Рим и нови облик античког јединства

Римска држава донела је античком свету облик политичког јединства који грчки полиси нису могли створити. Римску државу најближе одређујемо као конфедерацију, пре свега градских општина, под вођством римске општине. У таквом систему постојале су колоније, *municipia*, савезнички градови и различити степени укључености у римски поредак. За грчки свет то је значило да урбане заједнице нису нестале, али више нису биле потпуно самостални носиоци историје; постале су делови шире државне конструкције.¹³⁰ Римска провинцијска организација додатно је учврстила тај нови поредак. Провинција је означавала сваку земљу изван Италије која је била под влашћу намесника и дужна да плаћа порез. Неке општине задржавале су извесну самоуправу и сопствено судство, али су биле уклопљене у систем римске управе, пореског убирања и правног надзора. Тако је и грчки исток постепено уклопљен у медитерански империјални систем, у коме је локални град остао важан, али више није био суверен у класичном грчком смислу.¹³¹

¹²⁹ Andreas Wahra, „First Triumvirate of Caesar, Crassius and Pompey.jpg“, Wikimedia Commons, 17. IX 2012.

¹³⁰ Мусић, стр. 67

¹³¹ *Idem*, 66.

5.3.4. Уређење римске државе

Темељно начело римског права је да се власт мора делити. Магистратуре су трајале годину дана и добијају се изборима и хијерархијски су подељене. Осим тога обављају се без директне материјалне накнаде (то је почаст). Обично се појединац морао успињати од нижих ка вишим. Најважније су: **Конзули** су били предводници војске, сазивали су седнице Сената и комиција и старали се о спровођењу њихових одлука. **Претори** су судили, заповедали војском, и управљали провинцијама (римским територијама изван Италије). **Едили** су били задужени за јавни ред и мир у Риму и снабдевању града намирницама. **Квестори** су старали се о државном архиву и благајни, а у рату делили плен међу војницима. **Цензори** су пописивали имовинско стање грађана, па им одређивали порезе, а састављали су и спискове сенатора – могли да збаце недостојне те части. Бирани једном у пет година и служба им је трајала годину и по дана. Ту службу су могли обављати само најугледнији грађани.¹³²

Дакле само из редова плебејаца је могао бити биран народни трибун. У изузетним случајевима, најчешће неке опасности, појединцу се могао од стране Сената и уз сагласност са народним трибуном (који је представљао плебс – обичан народ), да се појединцу дају велика овлашћења, не дужа од шест месеци, и позиција диктатора.

„Необично уређење Рима развијало се кроз серију компромиса, а тачна расподела моћи између три територије никада није одређена с правом прецизношћу. Након протеривања краљева, краљевска власт прешла је у истом облику на двојицу конзула, иако уравнотежена и ограничена због замене двојице владара једним, годишњих промена врховних магистрата и ограничавања њихових повластица док се налазе у оквиру градских зидина. Једна цењена привилегија краља, право да одлучује о свим случајевима који су се односили на живот и слободу римских грађана, остала је у рукама народа и љубоморно је чувана до последњег периода Републике. Са институцијом трибуната јавио се један нови елемент, чији је основни циљ био да штити **плебејце** од тиранске злоупотребе конзулских овлашћења. Краљевски атрибути конзула губили су се један за другим, док његово достојанство и престиж у великој мери нису умањени. Питање финансија препуштено је квесторима, дужност контроле и допуне листе Сената припала је цензорима, а судска власт конзула предата је претору. Како је притисак судских послова растао и Рим почео да добија космополитски аспект,

132 Жан-Ноел Робер, Стари Рим, Београд, 2009, стр. 95

преторство је подељено и сада је други претор одлучивао о питањима која су се тичала интереса странаца. Када су Сицилија и Сардинија припале Риму, именована су још два претора, да воде послове ових провинција, а још касније број претора порастао је на шест, да би се обезбедила годишња смена владара у Овостраној и Оностраној Шпанији. До тренутка до којег смо стигли, првобитне функције магистрата расподељене су међу преко двадесет магистрата, различитих по положају и овлашћенима. Ипак, са свим овим ограничењима, место конзула и даље је представљало највиши положај у држави и вођење важних ратова углавном је поверавано једном од конзула.¹³³

Антички историчар Полибије, сматра да свеукупан успех Старог Рима, који је овладао, и дуго владао Средоземним басеном, дугује и свом савршеном уређењу, нарочито у епоси републике.

„Написани римски устав никада није постојао, али Полибије је Рим сматрао савршеним практичним примером старе грчке филозофске идеје „мешавине устројства“ која комбинује најбоље стране монархије, аристократије и демократије. Конзули – који су имали врховну војну власт, могли су да сазивају скупштине и издају заповести другим званичницима (осим **плебејским трибунима**) – представљали су монархијски чинилац. Сенат, који је до Полибијевог времена преузео надзор над римским финансијама, одговорност за преговоре с другим градовима и практичну контролу закона и безбедности на римским и савезничким територијама, био је аристократски чинилац. Народ је представљао демократски чинилац. То није била демократија нити народ у савременом смислу: није било општег права гласа у древном свету – жене и робови никада нигде нису добили званична политичка права. Полибије је мислио на мушке грађане у целини. Као у класичној Атини, они су, и само они, бирали државне службенике, прихватили или одбацивали законе, доносили коначне одлуке о уласку у рат и дејствовали као суд за теже преступе.

Тајна је, каже Полибије, у осетљивом односу контроле и ограничења између конзула, сената и народа тако да никада не превлада ни монархија, ни аристократија ни демократија. Конзули, на пример, можда имају пуно, монархистичко заповедништво у ратном походу, али народ прво мора да их изабере, а финансирање је зависило од сената – а сенат је одлучивао хоће ли успешном заповеднику на крају похода бити додељен тријумф, док је народ морао да одобри сваки споразум који је можда склопљен.

133 Гедис и Гросет, Древни Рим, Београд, стр. 339.

И тако даље. Та равнотежа и контрола унутар политичког система, тврдио је Полибије, стварала је унутрашњу стабилност на којој је Рим градио своје успехе.¹³⁴

У Риму су постојале три врсте народних скупштина (комиција):

- Куријатске (племенске, изгубиле су значај на почетку републике)
- Центуријатске, (војничке, у којима је свака војна јединица центурија, имала један глас).
- Трибутске (по територијалном принципу засноване, у почетку су биле само плебејске).

Без обзира на демократичност за оно време римског система, он је у пракси фаворизовао богате, као и становнике Италије и посебно становнике самог града Рима. Посебно достигнуће, до тада не виђено у том облику, у античком свету, укључујући Грчку, јесте могућност тајног гласање уведено у II веку пре нове ере.

5.3.5. Други тријумвират и крај републике

Током I века пре нове ере, Римска република се нашла више пута у ковитлацу грађанских ратова. Нарастао у територијалном обиму, Рим је напредовао и економски, као и културно. Са друге стране постојале су повремене тежње, група и појединаца, иза којих су стајали често интересни сектори, да се узурпира власт у односу на постојећи систем поделе власти. То су најчешће чинили сами конзули и други високи магистрати, или високе војне старешине, те крупни велепоседници и финансијски магнати. Ови последњи су чешће давали подршку неком од узрупатра, него што су и сами директно у томе учествовали. У више наврата су из редова истакнутих патриција и магистрата, који су већ имали великог удела у вршењу власти, склапани формални или неформални савези, којим би се концентрисала моћ, паралелно са институцијама система. Тада би међу њима долазило до ривалства и чак обрачуна у тежњама да се приграби што више власти, или да се елиминишу ривали. То све је доводило до противречности и криза, те напосле до директних војних сукоба, заправо грађанских ратова. Заправо највећи део I века пре нове ере протекао је у већем броју унутрашњих сукоба, од којих су неки попримили размере грађанских ратова. Овде ћемо издвојити само највеће. Први тако значајан је био између Марија и Суле, који је окончан победом Суле 81 године пре нове ере.

134 Мери Бирд, SPQR, Историја старог Рима, Београд, стр, 172-173.

Затим су следила два значајна тријумвирата. Први који су чинили Цезар, Помпеј и Крас. Врхунац је био сукоб између Цезара и Помпеја (49-45 године пре нове ере), те победа Цезара. Након убиства Цезара 44 године пре нове ере 15 марта (Мартовске иде), долази до победе над коалицијом која је стајала иза овог чина (Касије и два Брута), те постепеног формирања другог тријумвирата. Њега су чинили Октавијан Август, Марко Антоније и Лепид. У завршници долази до сукоба између Октавијана Августа и Марка Антонија (који је имао савезништво египатске краљице Клеопатре), где је пресудна битка била поморска код Акција 32 године пре нове ере. Победу је забележио Октавијан Август који убрзо успоставља принципат, односно постепено уређење прелази у царство у којем је и даље функционисао сенат и у највећем елементи римског права, који су постојали и до тада.

5.4. РИМ У ПЕРИОДУ ЦАРСТВА

То је период од око пола миленијума, највећим делом након нове ере, односно појаве хришћанства. У овој епохи, Рим је достигао територијални максимум, већ до приближно другог века нове ере. Царство се ширило, и заокружило Средоземни басен, укључујући сва његова острва. На северу је граница била Рајна и Дунав, обухватајући и Британију. На истоку је допирало до сиријских и Месопотамских пустиња. На југу је обухватало приобаље Северне Африке.

5.4.1. Принципат и царска држава

Одлучујући корак у преобликовању античког света био је настанак принципата. Познато је да је *principatum* основан 27. године пре н. е., када је Октавијан, као победник после Акција, од сената примио назив *Augustus*. Формално, нови поредак је још увек изгледао као подељена влада сената и „првог грађанина“, али је у стварности управо *принсерс*, као врховни заповедник војске, био носилац стварне моћи. Републиканске институције наставиле су да постоје, али су постепено постајале зависне од цареве воље. Царска власт није почивала само на политичком угледу, него пре свега на трајној вези између *imperium*-а, војске, законодавне иницијативе и административног апарата.

Слика 34. Gaius Julius Caesar Augustus (од 27. г. п. н. е до смрти 14 н. е)¹³⁵

Август је свој правни положај темељио на *tribunicia potestas*, на врховном *imperium*-у и на овлашћењима која су му омогућавала да контролише законодавство, именовања, судство и култ. Са њим римска држава коначно добија облик у којем је централна власт изнад свих традиционалних органа републике. Овај развој прати и јачање царске администрације. *Procuratores*, *curatores*, различити *praefecti* и намесници чинили су сложен систем којим је царска власт продирала у финансије, градски живот, снабдевање, ред и провинцијску управу. Због тога антички свет у доба принципата треба разумети као много централизованiji и повезанији него што је то икада био у епохи класичних полиса.

¹³⁵ Justin Benttinen, „Augustus of Prima Porta.jpg”, Wikimedia Commons, 8. IX 2023, фотографија статуе Августа из Прима Порте у Braccio Nuovo, Ватикански музеји.

5.4.2. Август и стварање принципата

Иако су републиканске институције и даље постојале Август је заправо био апсолутни господар државе, без обзира што није формално узео краљевску или диктаторску титулу. Нови поредак стога треба разумети као монархију сакривену иза старих облика.¹³⁶ Принципат је сачувао сенат, магистратуре и скупштине, али их је постепено потчинио вољи принцепса. Првобитно је изгледало као да власт деле сенат и „први грађанин“, али је стварна моћ била у рукама онога ко командује војском. Народне скупштине су изгубиле политички значај, магистрати су остали формално на месту, али без старе самосталности, а развијала се посебна царска администрација. Тако је римска држава ушла у нову фазу: од републике засноване на аристократској конкуренцији прешла је у систем централизоване монархијске власти.¹³⁷

Слика 35. *Ara pacis Augustae*, жртвеник миру¹³⁸

¹³⁶ Мусић, стр. 66.

¹³⁷ Машкин, стр. 478–481.

¹³⁸ Manfred Heyde, „*Ara Pacis Altar.jpg*“, Wikimedia Commons, март 2009, „*Ara Pacis in Rome/Italy – remains of the altar*“.

Једна од најважнијих последица овог поретка било је преуређење провинцијске управе и финансија. Провинције су подељене на сенаторске и царске, а уз стару благајну све већи значај добија царски *fiscus*. Догодио се развој нових чиновничких структура: прокуратори, префекти, легати и други службеници постају ослонац царске власти. Тиме Рим добија управни апарат који је био примеренији огромној империји него стари градски устав републике.

5.4.3. Провинције, војска и трајност царског поретка

Посебну снагу римском царству давала је управо његова провинцијска и војна организација. Августова подела провинција на сенаторске и царске значила је да је цар непосредно контролисао најважније и најосетљивије просторе, нарочито оне у којима је била смештена војска. Царски легати, прокуратори и легијски заповедници представљали су мрежу власти која је истовремено обухватала порезе, правосуђе, управу и војну силу. Још важније, у царско доба војска постаје стајаћа плаћеничка војска, чији је врховни господар цар. Легије, преторијанске кохорте и *auxilia* више нису повремено мобилисана војска грађана, него трајна сила професионалних јединица, распоређених по провинцијама и непосредно везаних за владареву власт. Овим се антички свет коначно удаљава од модела класичног полиса, у коме је грађанин истовремено и ратник, и улази у епоху централизованог царског монопола над оружаном силом.¹³⁹

Формално у периоду принципата никада нису укинуте институције републике, али реално то је био период царства, односно монарха и наследних династија. Династије које су током прва два века царства владале Римом, су биле Јулијанск-клаудијевска, Флавијевска, Севера, а између њих још неколико царева.

Раздобље раног и високог царства донело је Риму дугу епоху стабилности и снаге. Царство је у овом периоду достигло највеће територијално ширење и највиши степен унутрашње организације. Посебно се под династијом Антонина царска власт показује као способна да одржи мир, функционисање провинција, снабдевање војске и градова и релативну равнотежу између двора, сената и провинцијалне елите. Ту нарочито истичемо мирну и просперитетну владавину Антонина Пија, који је у каснијој традицији остао као идеал „доброг цара“.¹⁴⁰

¹³⁹ Мусић, стр. 71.

¹⁴⁰ Машкин, стр. 589–590.

Ипак, чак и у доба највеће стабилности постојале су дубље противречности. Марко Аурелије, кога треба схватити и као владара и као мислиоца, владао је у околностима појачаних војних опасности и унутрашњих напрезања. Под њим и његовим наследницима све више долази до изражаја значај армије и двора, док се равнотежа ранијег принципата постепено нарушава. Под Комодом се јасније показује раст апсолутистичких тежњи и почетак озбиљније кризе која ће у III веку захватити читаву државу.

5.4.4. Криза III века и преображај царства

Током III века Римско царство пролази кроз тешку кризу: брзу смену владара, војне побуне, спољне нападе и економске тешкоће. То је период у коме стара структура принципата више није могла да обезбеди стабилност. На сцену ступају такозвани војнички цареви, а држава све више зависи од армије и њених заповедника. Управо у таквим условима појављује се Диоклецијан, чија владавина означава почетак позног царства.¹⁴¹ Диоклецијанове реформе представљалале су дубок преображај римске државе. Од његовог доба више не може говорити о принципату, већ о доминату, односно о неограниченој царској власти, обликованој у свечаном и јасно монархијском облику. Цар постаје *dominus*, двор добија источњачко обележје, а сенат пада на споредан положај. Тетрархија, са два августа и два цезара, била је покушај да се огромна држава учини управљивијом. Истовремено су спроведене и административне, пореске и војне реформе чији је циљ био да се империја одржи у условима сталне опасности. Војска је у том новом поретку добила још већи значај. У царско доба она већ била стајаћа плаћеничка сила под влашћу цара, а у позном периоду је даље реорганизована ради боље одбране граница и унутрашње мобилности. Римска држава се тако све више претварала у централизовану војно-бирокуратску монархију, далеко удаљену од старе републиканске традиције.¹⁴²

Дакле, током III века нове ере долази до извесне кризе комбиноване са више фактора, војне анархије, притиска варвара, епидемија и др, што је потом ипак привремено превладано. Од III века нове ере од владавине Диоклецијана, успоставља се доминат или неограничена владавина владара. Римско царство је свој процват доживело у своја прва два века постојања када је постепено заокружило и свој територијални опсег, па је то епоха

¹⁴¹ Idem, стр. 698, 707–709.

¹⁴² Мусић, стр. 70–71.

стабилности Пах Романа. Стална освјања и ширења територије, повезана са приливом заробљеника – робова, постепено су престајала, па од приближно трећег века нове ере, долази до извесног застоја, па и повремене кризе функционисања царства.

5.4.5. Константин, хришћанство и позна антика

После борби за власт у раном IV веку, Константин је успео да надвлада своје противнике и створи нову основу царске стабилности. Ту свакако да треба подвући значај битке код Милвијског моста 312. године и Миланског едикта 313. године, којим је хришћанство добило слободу исповедања. Ово није био само верски догађај, него дубока прекретница у историји царства. Држава која је некада прогонила хришћане почела је да се ослања на нову веру као на важан чинилац јединства и легитимитета. Константин је, поред тога, успоставио и нову престоницу, Константинопољ, чиме је тежиште царства још јасније померено ка истоку. Царска власт је све непосредније утицала на црквене послове, настојећи да верско јединство послужи и као политичко средство. Тиме почиње позна антика у пуном смислу: римска држава више није она стара паганска империја принципата, него хришћанска монархија са снажним двором, новим идеолошким оквиром и све видљивијом разликом између источног и западног дела царства.¹⁴³

Слика 36. Биста Константина Великог¹⁴⁴

¹⁴³ Машкин, стр. 726–728.

¹⁴⁴ York Museums Trust Staff, „Bust of Constantine I from York YORYM 1998 23.jpg“, Wikimedia Commons, 13. I 2015; према опису датотеке: мермерна биста цара Константина I, из Стоунгејта у Јорку, датована у раздобље око 306–337. године, Yorkshire Museum, инв. бр. YORYM: 1998.23.

Постојање грчког истока и латинског запада, делило је културно царство на два дела, што је и формализовано у IV веку. Константин је основао другу престоницу империје Бизант 330 године, те на крају своје владавине признао хришћанство и увео га као владајућу религију. Крајем тог века долази до поделе царства на Западно и Источно. Рим је био престоница Западног, а Бизант (Константинопољ, накнадно назван Цариград) Источног Римског царства. Западно Римско царство је обухватало Италију, Галију (данашњу Француску), Пиринејско полуострво, Британију (без Шкотске), западни део Балканског полуострва, односно граница је била Дрина, те просторе данашње Швајцарске и Аустрије, Белгију, западну Мађарску и неке граничне делове јужне Немачке, те у северној Африци, обалске делове данашњих Марока и Алжира, Тунис и западни део данашње Либије. Источно Римско царство је обухватало преостали део Балканског полуострва, потом Малу Азију и на Леванту данашње просторе приближно Сирије, Либана, Израела, Јордан, у Медитерану још и Кипар, те у северној Африци Египат и источни део данашње Либије (Киренајку).

5.5. ПОЗНИ ПЕРИОД ПОДЕЉЕНОГ ЦАРСТВА И КРАЈ ЗАПАДНОГ РИМСКОГ ЦАРСТВА 476. ГОДИНЕ

У позном царском добу антички свет све јасније показује своју монархијску и централизовану природу, а истовремено се мења и његова духовна и културна физиономија. На примеру Рима показују се трагови те епохе у монументалним грађевинама: Константиновој базилици, Константиновом саволуку, позним термама и другим споменицима који сведоче о новој представи царског величанства. Ово више није свет умерене грађанске архитектуре полиса, него свет позне империјалне монументалности.¹⁴⁵ У истом временском луку јавља се и нови однос према хришћанству. Подсећамо да су први прогони хришћана у Риму отпочели већ у Нероново доба, што показује да је хришћанска заједница постала историјска чињеница много пре Константина. Али, управо Константинова епоха означава преокрет: као симболичка и хронолошка завршница овог дугог развоја узима се Милански едикт из 313. године, којим почиње нова етапа позне антике, у којој хришћанство престаје да буде прогоњена вера и постаје признат чинилац царског поретка.

Слика 37. Мапа западног римског царства у 5. в. п. н. е.¹⁴⁶

¹⁴⁵ *Idem*, стр. 107–109.

¹⁴⁶ Simeon Natchev, „Map of the Fall of the Western Roman Empire, c. 480 CE“, World History Encyclopedia, 12. II 2026.

У другој половини IV века притисак варварских народа постаје све снажнији. Визиготи, потиснути Хунима, прешли на римску територију и како су злоупотребе римских чиновника изазвале њихов устанак. Битка код Хадријанопоља 378. године означила је догађај светскоисторијског значаја: као што је некада Кана била велика криза републике, тако је Хадријанопољ показао да се позно царство више не може опоравити од тешких удараца на исти начин као некадашњи Рим.¹⁴⁷ Теодосије је успео да накратко обнови јединство царства, али после његове смрти 395. године долази до коначне поделе на Источно и Западно римско царство. У Источном делу Римског царства, доминирао је грчки језик и култура, док је у Западном то био латински. Друго у овом периоду постојања Римског царства, хришћанство као религија је било учвршћеније и распрострањеније у његовом источном делу, тачније у низу његових области. У завршном веку постојања Римског царства, западне области су биле изложеније ударима варвара, са простора средње Европе, подунавља, Рајне, који су и сами били изложени притисцима сеобе народа из дубоких степа ЕвроАзије. Западно Римско царство, је посебно било изложено ударима Гота, Хуна, а потом и Вандала, Алана, Англа, Саса и других народа. Током V века, поједине области су поседали варвари, који су често постизали извесне споразуме са Римом, да се населе уз границу, или чак у самом Царству, да би га даље бранили од најезде низа других народа и хорди које су долазиле са истока и севера. Најзад је и сам Рим постепено скраћивао лимесе, напуштајући поједине области, као што је то већ раније било са Дакијом на истоку, потом Британијом и неким другим областима. Најезда Хуна је спречена после много сукоба, али су се Вандали населили у северној Африци (данашњи Тунис), а Визиготи и Остроготи у низу других области, Франци у Галији и др. Пљачка Рима 410. године, стварање варварских краљевина у провинцијама и коначно свргавање Ромула Августула 476. године били су завршни чин дугог процеса распада западне царске власти. Пад Западног римског царства, међутим, није значио нестанак целокупне римске цивилизације. Источни део царства наставио је да постоји, а многе римске институције, право, градски живот и културни обрасци наставили су да живе и на Западу у новим политичким оквирима. Зато 476. година треба да се схвати пре као симболички крај једног облика државе него као тренутни нестанак римског света. Историја Рима, посматрана у целини, показује огроман распон развоја: од мале заједнице краљевског доба, преко аристократске и потом империјалне републике, до централизованог царства позне антике. Главна линија тог развоја била је

147 Машкин, стр. 763, 795.

непрестано ширење власти и истовремено све већа сложеност друштва које је ту власт носило. Република је Риму донела освајања и политичку снагу, али је исто тако створила противречности које су је разориле. Царство је успело да стабилизује медитерански свет, али је временом морало да се дубоко измени, прихватајући нове облике власти, војске, управе и вере. Управо у томе лежи историјски значај Рима: он није био само једна држава међу другима, већ оквир у коме се преобликовао читав антички свет. Источно Римско царство, са центром у Константинопољу (Цариграду), одржало се још близу један миленијум, носећи у себи наслеђе Римског царства. Побуне робова такође су паралелно са варварским најездама убрзале пропадање Западног Римског царства. У последњем периоду постојања Римског царства, значајан део робова је добијао да обрађује парцеле и да се бави пољопривредом, или чак занатством, чиме се полако ствара слој колона, или претече феудализма.¹⁴⁸

148 <https://pdfcoffee.com/istorija-srednjeg-veka-i-pdf-free.html> Удаљцов, Космински, Вајнштајн, Историја Средњег века, 1, Научна лого, 2009.

III ДЕО

СРЕДЊИ ВЕК

1. СРЕДЊИ ВЕК

Епоха Средњег века обухвата период феудалног уређења Европе, и приближно се може датирати на период од V до XV века. Обично се за почетак Средњег века узима пад Западног Римског царства 476 године, а за крај приближно 1500 година. Крај може бити по неким периодизацијама прецизније година открића Америке 1492. која се поклапа и са окончањем реконквисте, односно заузећем Гранаде исте године (протеривање Арабљана са Пиринејског полуострва). Неки узимају 1453. годину, односно пад Цариграда, што се поклапа и са датумом окончавања стогодишњег рата између Француске и Енглеске (1337-1453). Неки узимају и 1517. годину, или оснивање реформације. Рани Средњи век се обично узима до почетка XI века, а развијена фаза од почетка XI до почетка XIV века. Касни Средњи век приближно траје од почетка XIV века до краја XV (или почетка 16 века).

Средњи век је везан за феудални економско-социјални модел. Кметови, или зависни сељаци, за разлику од робова у Старом веку, имају извесна права. Они располажу са одређеном земљом и газдинством где живе и стварају, а значајан део морају предати феудалцу, док један део имају право задржати за себе и своју породицу. Дакле самим тим за разлику од роба они имају мотива за стварањем и радом. Друго за разлику од роба кмет није могао тек тако да буде убијен од феудалца, дакле имао је минимум гаранција начелно за свој живот. Племство је било привилеговано, а постојали су и други слојеви становништва, који су се током следећих фаза Средњег века ширили и даље развијали. Нарочито је развој градова утицао на успон друштва у Средњем веку. Важан слој је представљала црква и њена организација и поседи. Најзад постојао је и монарх, владар, најчешће наследан, који је имао највећу концентрацију моћи у то време. Реално, тадашње централне власти су биле прилично слабе. Расцепканост феудалних поседа, је чинила средишњу власт слабом. Томе треба додати и релативну неразвијеност путне мреже, што је отежавало снажење централне власти и њену ефикасност.

1.1. РАНИ СРЕДЊИ ВЕК

Након пропасти Западног Римског царства, опстало је Источно Римско царство, са седиштем у Константинопољу (Цариграду, првобитни Бизант), које је имало грчку културу и језик као доминантну основу. Ради се о снажној држави, која обухвата источни и средишњи део Балканског полуострва у Европи, Малу Азију, значајан део Блиског истока (Левант) и део североисточне Африке (Египат и Киренајку). Са друге стране на широком пространству Западног Римског царства, образован је већи број нових земаља, краљевина и феудалних творевина, које су периодично мењали границе и обујам, а неке од њих и нестајале, а опет нове државне творевине се стварале, или спајале.

Структура феудалног друштва се делила на феудалце и витезове, свештенство, кметове, грађане. Феудални слој је био разгранат системом сениора и вазала. У оквиру грађана постојали су трговци, занатлије, угоститељи и овај слој се временом разгранаво и растао. Током формирања средњовековних држава велику моћ, утицај и богатство стицали су владареве сродници, као и службеници на двору и у појединим областима. Међу властелом се после 1000. године издваја и уздиже виши слој – племство. Племство има везе са влашћу и богатством, али је, у основи, почивало на крви. То је био престижни слој којем је било стало да покаже свој ниво, посебно друштвеним и побожним понашањем, и то дарежљивошћу. Добročинства чињена појединцима, а посебно верским групама, опатијама и светитељима, били су главни вид испољавања племства. Главни задаци племства били су да штите своје вазале, заводе ред и суде својим вазалима. Веровало се да је положај сваког човека одредио Бог и да је дужност свакога да буде задовољан улогом која му је одређена и морао је да се понаша по утврђеном сценарију. Друштвене класе су имале јасно одређене улоге у друштву: свештенство је служило Богу и бринуло се за спасење људи, племство је бранило цркву и друштво од непријатеља, а сељаштво производило храну за све. Нарушавање тог хармоничног узајамног деловања прети последицама које су погубне за читав организам. Владајући сталежи су утицали на сељаке да у њиховој свести учврсте мисао о нужности поковања судбини. Свештеничка проповед и религиозна литургија били су моћна средства за социјалну контролу понашања угњетених. Народу је објашњавано да се виша сила брине о њима, о њиховом спасењу и вечном животу и да их кажњава за грешан живот шаљући им болести, природне непогоде и сурове владаре.¹⁴⁹

149 <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2021/09/04/feudalizam-sistem/>

Привреда је била фокусирана на пољопривреду и природно-економску производњу. У првим вековима раног Средњег века, западна и јужна Европа на просторима бившег Западног Римског царства, се суочила са општом цивилизацијском декаденцијом. Достигнућа Антике, посебно Римског царства су добрим делом привремено или трајно напуштена. То се нарочито односи на стање саобраћаја, градова, инфраструктуре. Водоводни системи су запуштени, мостови и путеви, пристаништа, чак и бродови и организација копненог саобраћаја. Већина градова смањила је број становника. Црква и свештенство су имали доминантну улогу у друштву, посебно просвети и развоју писмености. Временом се ситуација стабилизовала и долази до напретка. У раној фази Средњег века, Европа се суочила са последицама сеобе народа. То заправо нису често биле раније повремено виђене инвазије, већ праве сеобе комплетних народа. Остроготи су населили северну Италију крајем V века, а век касније на истим просторима доселили су се Лангобарди. На територији Француске данашње, поред Келта и Франака, доселили су се Бургунди (у источном делу), а Визиготи у Шпанију. Словени су углавном насељавали источну Европу.

Велику Британију су Римљани напустили још 411 године, па се на њој поред Келта насељавају Англи и Саси, германска племена. Током следећих столећа ране фазе Средњег века, постојало је више пљачкашких похода других германских народа, пре свега из Скандинавије, од којих је онај на југозападу из IX века, имао карактер насељавања и привремено освајања Данаца. Међутим заплети долазе у XI веку, када Нормани заузимају Енглеску.¹⁵⁰

У Француској је успостављена Франачка држава, која у периоду до приближно средине VIII века има династију Меровинга. Потом се успоставља династија Каролинга, чији је први краљ Пипин III. Карло Велики се крунисао 800 године за цара, и Франачка држава је обухватала приближно данашњу Француску, северну Италију и западну Немачку. Након смрти његовог наследника Лотара I Побожног 840, царство се дели на три дела, заправо на Француску, Немачку и Италију. У Француској се успоставља династија Капета, Италија остаје расцепкана на низ мањих државица. Немачка такође остаје подељена на већи број краљевина, војводстава, кнежевина, а формално се успоставља конфедерално Римско-Немачко царство, које укључује и северну Италију.¹⁵¹

150 *History of Britain & Ireland, The definitive visual guide*, DK, London, 2011, pp. 54-57. *World History, from the ancient World to the information age*, Philip Parker, DK, London, 2020, p. 163.

151 *World History, from the ancient World to the information age*, Philip Parker, DK, London, 2020, pp. 164-165.

Са друге стране Источно Римско царство, је опстало, и имало снажне темеље. Већ током VI века успева да привремено обнови своју власт над многим областима бившег Западног Римског царства. Целу Италију, северну Африку у целини, те да заокружи власт и над читавим Балканом. Поседнута је и јужна Шпанија, и сва острва у целокупном Медитерану. Најзначајнији византијски владар¹⁵² који је постигао та освајања је Јустинијан, који је владао од 527 до 565 године.

Хришћанска црква је након што је постала званична у Римском царству током IV века, имала пет изворних патријаршија у својој организацији. То су Рим, Константинопољ, Антиохија, Јерусалим и Александрија. Сем Рима остале су се налазиле на простору Источног Римског царства. Рим је имао специфичну улогу да се налази у западном делу Медитерана и окренут географски ка западној Европи, више од било које од наведених седишта патријаршија. Отуда је римски патријарх временом добио посебну улогу у односу на нове народе и земље настале на тим просторима већ током ране фазе Средњег века. Како је током VI века, Источно Римско царство обновило своју власт над Италијом, рачунајући и Рим, то се поново политичка моћ Константинопоља („Римског цара“) простирала и на римском подручју. Међутим, временом долази до јачања утицаја владара Лангобарда на северну, и потом средњу Италију. Такође у западној Европи стварају се нове државе, попут Франачке. Папа 800 године, даје царску круну Карлу Великом, чиме се први пут у до тадашњој историји даје царско одличје неке ван римског царства (чији је Источно Римски цар континуитет). То представља подлогу на постепено подвајање запада и истока Европе, односно Источног Римског царства и Константинопоља, те са друге стране западне Европе, коју духовно представља патријарх у Риму (временом назван папа). Тиме се постепено прави дистанца између формално јединствене хришћанске цркве, и то на истоку и оне на западу, оличене у Риму.

152 Савременици су Источно Римско царство током читавог периода његовог постојања називали Римским. Са друге стране током Новог века оно у стручним круговима добија назив Бизант, односно Византија по свом главном граду (Константинопољу, после названом и Цариграду).

1.2. ПОЈАВА ИСЛАМА

Ислам је настао током живота пророка Мухамеда (умро 633 године), на простору данашње Саудијске Арабије (Мека и Медина). У следећим деценијама Арапи чине инвазију на просторе Источног Римског царства, нарочито након велике победе код Јармука 636 у јужној Сирији. Након ове велике победе Арапи су у ситуацији да до краја VII века окончају заузеће од Источног Римског царства, простора северне Африке и Леванта, те се почетком VIII века искрцају на Пиринејско полуострво кога освајају. Продор Арабљана на југозападну Европу, окончан је њиховим поразом у средњој Француској код Поатјеа 732 године, од франачке војске на челу са краљем Карлом Мартелом. Након тога следио је вишевековни процес реконквисте, односно постепеног ослобађања Пиринејског полуострва, из руку Мавара (Арабљана, односно Сарацена како су их још називали). У сваком случају на великом простору од Пиринејског полуострва, преко читаве северне Африке и Леванта, великих делова Блиског истока, устоличен је ислам, као већинска религија. Источно Римско царство (Византија како је накнадно названа), задржала је Малу Азију, добар део Балканског полуострва и јужну Италију. Такође Византија је у неколико наврата, а последњи пут приближно до прве половине XI века, успевала да заузме привремено и део северне Сирије. Поред сунита у оквиру ислама, временом се јављају и шити, који већински обухватају Иран (Персију) и неке суседне области. Ривалство између ова два религијска правца у оквиру ислама, је евидентно током следећег тока историје, све до данашњих дана.

1.3. ИСТОЧНО РИМСКО ЦАРСТВО - ВИЗАНТИЈА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Источно римско царство је успело да одоли притисцима варвара и да настави успешно своју егзистенцију и након пропасти Западног римског царства 476. године. Источно римско царство је обухватало Малу Азију, Балканско полуострво (граница је била река Дрина, дакле источни и средишњи део Балканског полуострва), просторе данашње Сирије, Либана и Израела на Леванту, те Египат и Киренајку у Африци. У VI веку цар Јустинијан је проширио царство на запад, освојивши и западни део Балканског полуострва, Италију, остатак Северне Африке и југоисточну Шпанију, укључујући и сва

острва у западном Средоземљу. У Источном римском царству (Византији) се до приближно VII века, говорио латински, а потом грчки, као званични језик. Иако су у земљи живели бројни народи (Грци, Египћани, Јевреји, Јермени...) себе су називали Ромејима – Римљанима. Врховни владар је био цар (василевс), који је у исто време био Божији изасланик на земљи, врховни заповедник војске, највиши судија, законодавац, бранилац цркве и хришћанске вере. Византија је имала веома развијену привреду (пољопривреду, рударство, трговину и занатство), те стабилну валуту, златну номизму. Византијска војска је била регрутована делом системом тема. То су феудална имања где су феудалци-племићи били дужни да се ангажују у војним походима са контингентом војника регрутованих и од сељака – кметова. Постојала је снажна морнарица и копнена војска. Располагало се и са оружјем – грчком ватром, запаљивим смешама. Од XII века се феудални систем регрутовања војске допуњава системом пронија, где је цар даровао феуде -проније племићима, који су са војском били дужни да ратују за државу.

Византија је уздрмана након пораза код Јармука 636 од Арабљана, где до почетка VIII века постепено губи своје поседе у Северној Африци и на Леванту. Царство се консолидује, и током следећих векова обухвата највећи део Балканског полуострва, јужну Италију, Малу Азију и повремено и северну Сирију.

1.4. НЕМАЧКА, ИТАЛИЈА И ПАПЕ У ВРЕМЕНУ ОД IX ДО XI ВЕКА

Издвајање Немачке из државе Карла Великог. — Немачка као самостална држава издвојила се из монархије Карла Великог на основу Верденског уговора из 843 г. По том уговору унуку Карла Великог, Лудвигу Немачког, припале су све прекорајнске земље и Баварска. Осим тога, у састав Немачке ушле су и земље дуж саме Рајне, наиме архиепископије у Мајнцу, Вормсу и Шпајеру. Та се територија коначно издвојила из састава франачке државе крајем IX века. Њени становници називали су себе доцније (од XI века) Тевтонцима. Овај стари назив Немци су сачували све до данас (Teutschen, или Deutschen). Французи су Немце називали и дан данас их називају Алеманима (Allemand), по имену немачког племена Алемана, које је било најближе њима настањено. Словени су становнике Немачке почели називати „Немцима“, указујући тиме да они не умеју да говоре на разумљивом језику и као да су неми с гледишта једног Словена.

Војводства. Немачка није претстављала јединство ни у етничком, ни у политичком погледу. Она се делила на четири фактички самостална племенска војводства: на *Швапску* (дуж горњег Дунава), Баварску (источно од реке Леха), *Франконију* (дуж средње Рајне и Мајне) и *Саксонију са Тирингијом* (отприлике од Везера до Лабе); у првој половини X века њима се придружила и *Лотарингија* — територија од ушћа Рајне и Шелде па готово до горње Рајне, која је била насељена помешаним романским и германским становништвом. Становницима сваког појединог од тих племенских војводства била је потпуно туђа свест о националном јединству, и они су једни на друге гледали као на туђинце.

До 911 г. у Немачкој су и даље владали Каролинзи, а након тога је формирана Саксонска династија, која је владала све до 1024. године. За њихове владе Немци су покорили суседна западнословенска племена и водили борбу с Мађарима.

Територија дуж реке Сале, средње и доње Лабе, као и источно од Лабе и Одре била је у то време настањена словенским *полапским* племенима, која су се делила на три велике групе: између Сале и Лабе и даље на исток и југоисток живела је *лужичко-српска група* полапских племена где су најистакнутији Лужички Срби; на средњој Лаби и даље на исток и североисток све до Одре живела су најратоборнија полапска племена *Вилци*, или *Љутићи*; најзад, северније, на исток од доње Лабе, живели су *Ободрити*. Карло Велики наметнуо је Полапским Словенима данак, али су ови после његове смрти нередовно плаћали данак и водили с Немцима сталне пограничне ратове, одбијајући њихову навалу и сами упадајући (заједно са Мађарима и Данцима) на немачку територију. Словени су имали посла у првом реду са својим непосредним суседима — Саксима. Стога је природно што су саксонске војводе, кад су постале немачки краљеви, управили уједињене снаге Немаца, у интересу саксонске аристократије, против политички расцепканих Словена, који су још живели у родовском поретку. Током више деценија немачке уједињене снаге успеле су да овладају у крвавим борбама овим просторима и наметну власт наведеним словенским племенима. Са друге стране та власт је била прилично несигурна, јер су се и даље дешавале повремене побуне и сукоби.

Са друге стране у више сукоба немачке снаге су се обрачунале на југу са Мађарима.

У то време у Немачкој се и даље развијао процес феудализације, који се овде вршио споријим темпом него у другим деловима бивше каролиншке монархије. Узрок томе била је чињеница да је у Немачкој дуго време постојала веома јака сељачка општина-марка, која је пружала енергичан отпор притиску крупне земљишне својине. Међутим, у следећим деценијама, долази до распада марке, и појачава се процес социјалне диференцијације и до постепеног јачања крупног поседа. Поред кметова и слугу постоји и слој слободних сељака. Ту је и свештенички сталеж. Занатлије, трговци и зачетак градског слоја. Међу феудалцима најнижи слој представљају витезови. Још у овом периоду немачки краљеви су успоставили своју власт над северном Италијом. Поред тога тежили су да успоставе утицај и на средњу Италију, где је постојалас Папска држава. Сукоб утицаја довео је до тога да је Отон I папа крунисао за цара, па је 962. године фиктивно обновљено тзв. Свето Римско Немачко царство. На југу Италије још увек је владала Византија, и Отон II и Отон III су са мало успеха покушавали да заузму те области. У следећим деценијама долази и до побуна Полапских Словена, где се један део колонизованих територија привремено отргао немачке власти.

2. РАЗВИЈЕНА ФАЗА СРЕДЊЕГ ВЕКА

Развијена фаза Средњег века се приближно односи на период након 1000. године, па све до 1300. године. Ово је период успона друштава и привреде европских земаља. Дошло је и до видног демографског пораста, па се процењује да је 1000. године, било око 35 милиона становника у Европи, а око 1300. године, готово дупло више. Предпоставка је да је у овом периоду дошло и до извесног отопљавања климе у односу на претходне векове.¹⁵³ У науци се чине важни кораци напред, јер се поново уводи Аристотелова логика. Уместо манастирских школа оснивају се катедралне школе и школе у градовима, а потом и први универзитети.¹⁵⁴

У периоду феудализма није постојала држава ни државна власт у пуном смислу. Вид организовања друштва се заснивао на врло сложеној и бујној мрежи личних везивања, запечаћених доживотним заклетвама.¹⁵⁵ Заправо ако кренемо на локални ниво, видећемо да у том периоду ситни земљорадници, нису били довољно безбедни, па су се заклињали да ће неком, моћнијем од њега, верно служити, односно давати му део жетве и (или) изводити радове за њега. Када су у питању ратници, они су се заклињали да ће оружјем служити господару сениору. Вазали су заузврат добијали заштиту од сениора и своју земљу, али више не као власници, већ као кметови. Могли су ту земљу и имање да користе и живе од њених плодова. Дакле, феудализам је био систем узајамног обавезивања којим је мали човек стицао право на извесну заштиту, а онај значајнији – људе на које се могао ослонити. Зависно од друштвеног положаја уговорених страна, однос између сениора и вазала (оног који се заклео на оданост) могао је подразумевати и готово потпуну једнакост или пак велику неједнакост. На државном плану, и краљ је имао вазале чији су поседи били огромна војводства и грофовије, много веће од дела земље којом је он сам директно владао. Краљевски вазали су, наравно, били у обавези да служе краљу, делом шаљући му војску, делом управљајући добрима у његово име, али сам краљ је дуго сматран првим међу једнакима. Насупрот томе, постојала је велика разлика између обичног ратара на малом делу земље и његовог властелина.

153 Whitton, David (1998). „The Society of Northern Europe in the High Middle Ages, 900–1200”. Ur.: Holmes, George. *The Oxford Illustrated History of Medieval Europe*. Oxford, UK: Oxford University Press. стр. 115—174.

154 Backman, Clifford R. (2003). *The Worlds of Medieval Europe*, Oxford, UK: Oxford University Press, pp. 232-237.

155 Михаел Нурдберг, *Динамични средњи век*, Полихистор, Београд, 2011, стр. 123-124.

Права и дужности обеју страна нису били дефинисани законима (није их било), већ локалним обичајним правом, које се временом прихватао као норма. То објашњава зашто се вид феудализма разликовао од земље до земље. Ма колико сложена била друштвена структура заснована на личном обавезивању појединаца, она је била једино што је до XIV века држало државе на окупу. Потом је постепено почео да се развија модернији државни апарат који је мало-помало преузимао власт и правосудне функције које су дотад обављали вазали различитог ранга. Феудализам се стално мењао. Средином XIV stoleћа већ се изгубило много од његовог садржаја, али су форме опстале још дуго. Феудализам је настао у одређеним материјално-политичким условима и толико је обележио друштвене односе, али и начин размишљања и ставове у читавој западној Европи, да су се они примењивали и кад више није било поментуних предуслова. Наслеђе феудализма, живело је у менталитету још дуго после његовог нестанка. Савремена истраживања показују да су и у најдоследније спроведеним феудалним системима, попут оног француског, велике групе становника, сељака и других, остајале изван тог система. То су били самостални земљопоседници невезани ни за једног сениора. Монетарна економија добијала је све више на значају и допринела распаду феудалне структуре, која се првенствено заснивала на робној или услужној размени. Међународној цркви био је потребан образовани кадар, а њега је захтевао и пораст трговине. У XII веку развија се образовни систем, што кулминира настанком великих универзитета крајем тог stoleћа. Високо образовање је у принципу било доступно свима који су могли да се издржавају током студија. У томе им је помагала и црква, али и појединци који су ради спаса своје душе завештавали новац за школовање сиромашних студената. Универзитетски образован кадар био је различитог порекла, а припадао му је и свет из најсиромашнијих слојева. Повећање броја интелектуалаца, нарочито оних школованих за области права, обезбедио је круни испомоћ нове врсте. Полако али сигурно у већини западноевропских земаља развијао се државни апарат.¹⁵⁶

У овом периоду Француска је била под династијом Капета, која је тежила обједињавању контроле територије земље. Са друге стране то јој није полазило за руком у Нормандији, где је владао Виљем Освајач, који је чак успео да поседне Енглеску. Током следећих деценија, па и векова, владари Енглеске су наследним правима располагали и са извесним поседима у Француској, што ће од XIV века бити повод за Стогодишњи рат две земље. У овом периоду, добрим делом успешност владара је била везана за његову

156 Михаел Нурдберг, *Динамични средњи век*, Полихистор, Београд, 2011, стр. 123-124.

успешност као ратника и војсковође. Тако је енглески краљ Ричард Лавље срце учествовао у другом крсташком рату. Његов наследник Јован без земље се показао као неуспешан војсковођа, па је услед незадовољства морао донети 1215. године, Велику повељу слободе, којом се ограничава краљевска власт и заштићују права поданика. Створен је и парламент где су углавном седели барони.¹⁵⁷

2.1. КРСТАШКИ РАТОВИ

Мотиве за крсташке ратове можемо тражити у неколико важних фактора. Прво, већ у VII веку, Арабљани, носиоци тада нове религије ислама, након победе над Византијом (Источним Римским царством) код Јармука 636 године, утиру пут за постепено овладавање Левантом и северном Африком. Византија је успела да стабилизује ситуацију на свом истоку, бранећи успешно Малу Азију и шире прибрежне области, приближно све до друге половине XI века. Међутим, након пораза код Манцикерта 1071. године, Турци Селџуци заузимају широки простор Јерменске висоравни и продиру у унутрашњост Мале Азије. Пред тим изазовом се суочава нова византијска династија Комнена, која ће владати све до краја XII века, и прилично успешно успева да консолидује царство у том периоду. Византији је одговарала подршка са запада против надирућег ислама. Иако је формални раскол између Рима и Цариграда, односно католичанства и православља настао 1054. године, требаће више деценија, па и векова да се он пренесе и на свакодневни живот и односе према Византији и другим земљама носилаца православља. Прецизније, вероватно ће тек 1204. година и крсташко заузимање Цариграда, те привремено конституисање Латинског царства, представљати видљиву раскрсницу у том правцу.

Крсташки ратови су били низ војних похода што су их организовале папе и западне хришћанске силе да би се Јерусалим и Света земља освојили од муслимана и да би се затим ти добици одбранили. У периоду од 1095. до 1270. године било је осам великих званичних крсташких ратова, као и још много незваничних.¹⁵⁸

157 *History of Britain & Ireland, The definitive visual guide*, DK, London, 2011, pp.84-87; <https://istorijska-citanka.wordpress.com/2017/12/01/engleska-do-kraja-srednjeg-veka/>

158 <https://www.worldhistory.org/trans/sr/1-15951/>

Иако је било много крсташких ратова, ниједан неће бити тако успешан као први и, до 1291. године, државе које су створили крсташи утопиће се у Мамелучки султанат. Идеја крсташких ратова је (за хришћане) успешније примењена у другим регијама – значајни су успеси на Балтику против европских пагана и на Иберијском полуострву против муслиманских Мавара.

С обзиром на то да су у њима учествовали цареви, краљеви и европско племство, као и на хиљаде витезова и скромнијих ратника, крсташки ратови ће имати огромне последице за све оне који су у њих били укључени. Последице су се, осим очигледне смрти, упропашћених живота, уништења и протраћених ресурса, кретале од пропасти Византијског царства па све до погоршања односа и нетолеранције међу верама и народима Истока и Запада, што ствара проблеме и данашњим владама и друштвима.

2.1.1. Узроци и мотиви

Први крсташки рат из XI века (1095–1102) поставио је преседан за плаховиту мешавину политике, религије и насиља која ће подстицати све будуће походе. Византијски цар Алексије I Комнин (владао од 1081. до 1118. године) видео је прилику да задобије војну помоћ са запада у настојању да порази муслиманске Селџуке који су му откидали део по део територије у Малој Азији. Када су Селџуци заузели Јерусалим (од истоверника, муслимана, а не од хришћана који су тај град изгубили вековима пре тога), то је био окидач за мобилизацију и покретање западних хришћана. Папа Урбан II (владао од 1088. до 1099. године) одговорио је на овај позив јер је био мотивисан жељом да оснажи папство и да за себе освоји престиж тиме што би постао неоспорни владар читаве хришћанске Цркве, укључујући и православни Исток. Враћање светог града Јерусалима и таквих места као што је Свети гроб, за који се сматра да је гробница Исуса Христа, након што је све то 400 година било под контролом муслимана, заиста би било генијалан потез. Последично, папа је послао папског легата и покренуо проповедничку кампању широм Европе која је племиће и витезове на западу позвала да наоштре мачеве, да на себе ставе оклопе и пођу на пут за Свету земљу да би тамо бранили најдрагоценија места хришћанске вере као и све тамошње угрожене хришћане.

Ратници који су „узимали крст“, како је био познат крсташки завет, и који су били вољни да пређу невероватно напоран пут како би се борили у страној земљи били су мотивисани много чиме. На првом месту ту је био верски аспект – одбрана хришћана и вере, како им је обећао папа, имала

је да им донесе опроштај грехова и брз одлазак у Рај. Били су ту и витешки идеали и тежња да се чини оно што је исправно (премда је витештво било још у повоју у време Првог крсташког рата), притисак вршњака и породице, прилика да се стекне материјално богатство, можда чак и земљишни поседи и титуле, као и жеља да се путује и да се сопственим очима виде велика света места. Многи ратници су имали много мање гламурозне амбиције и једноставно су имали обавезу да иду са својим господарима, неки су желели да побегну од дуга и правде, док су други само тражили пристојан живот са редовним оброцима. Ови ће мотиви наставити да гарантују велики број регрута у свим каснијим походима.

2.1.2. Први крсташки рат

Упркос немогућим изгледима, мултиетничка војна експедиција Првог крсташког рата превазишла је логистичке потешкоће и вештине непријатеља, па је у јуну 1098. године најпре освојила Антиохију, а затим, 15. јула 1099. године, и велики трофеј – град Јерусалим. Захваљујући својој тешкој коњици, блиставим оклопима, опсадној технологији и ратничком умећу, витезови са запада су муслиманима приредили такво изненађење какво никада више неће успети да понове. Ни покољ над муслиманима након пада Јерусалима неће бити заборављен. Уз пут је било и неколико промашаја, као што је изгинуће народне крсташке војске састављене од непрофесионалне руље, те солидан број умрлих од куге, болести и глади, али, свеукупно, успех Првог крсташког рата је изненадио чак и саме организаторе. Удружени мултинационални ратни подухват је, како се чинило, могао да донесе зараду, па је ово био тренутак када када су и трговци почели да показују интересовање за крсташке ратове.

2.1.3. Крсташке државе

Да би се одбранила територија која је сада била у хришћанским рукама, основане су четири крсташке државе: Краљевина Јерусалим, Грофовија Едеса, Грофовија Триполи и Кнежевина Антиохија. Све заједно, ове државе су биле познате као Латински исток или „Прекоморје“ (Outremer). Трговина између Запада и Истока, која је пролазила кроз ове државе, као и уносни уговори о превозу крсташа на **Левант**, привукли су трговце таквих градова као што су Венеција, Пиза, Ђенова и Марсеј. У крсташким државама су ницали витешки редови као што су Витезови темплари и Витезови хоспиталци, а

они су били ратнички способне јединице професионалних витезова који су живели као калуђери и којима је додељен задатак да бране кључне замкове и ходочаснике који пролазе Светом земљом. На несрећу по хришћански свет, крсташке државе су увек имале проблема са мањком бораца и са свађама између племића који се у њима беху настанили. Њихов опстанак у наредном веку неће бити лак.

Слика 38. Крсташко заузимање Јерусалима¹⁵⁹

2.1.4. Други крсташки рат

Године 1144. град Едесу у Горњој Месопотамији освојио је муслимански селџучки вођа Имад ад-дин Зенги (владао од 1127. до 1146. године), независни владар Мосула (у Ираку) и Алепу (у Сирији), а многи хришћани су побијени или бачени у ропство. Ово ће у XII веку покренути нови крсташки рат чији ће циљ бити да се поврати Едеса. Немачки краљ Конрад III (владао од 1138. до 1152. године) и француски краљ Луј VII (владао од 1137. до 1180. године) предводили су Други крсташки рат, који је трајао од 1147. до 1149. године, али овај краљевски печат одобрења није донео успех. Зенгијева смрт је само донела појаву још одлучније личности на сцени, а то је био његов

¹⁵⁹ Émile Signol (Public Domain)

наследник Нур ад-Дин (некад се наводи као Нур ал-Дин, владао од 1146. до 1174. године), који је настојао да муслимански свет уједини да би тако уједињени муслимани могли да крену у свети рат против хришћана на Леванту. Два велика пораза од стране Селџука 1147. и 1148. године силно су уздрмала крсташке армије, па је и њихов последњи очајнички покушај да из овог похода извуку нешто добро, а то је била опсада Дамаска у јуну 1148. године, био само још један бедни неуспех. Следеће године Нур ад-Дин је освојио Антиохију, а Грофовија Едеса је престала да постоји до 1150. године.

Слика 39. Блиски исток 1135. године¹⁶⁰

160 MapMaster (CC BY-SA)

2.1.5. Реконквиста

Године 1147. учесници Другог крсташког рата су на путу ка истоку застали код Лисабона да би краљу Португалије Алфонсу I (владао од 1139. до 1185. године) помогли да тај град освоји од муслимана. То је био део тада текућег успона хришћанских државица на северу Иберијског полуострва које су желеле да муслиманске Мавре истерају из јужне Шпаније, односно био је то део Реконквисте (поновног освајања, иако су муслимани ту били још од прве половине VIII века). Папе су биле више него срећне да подрже овај поход и да идеју крсташких ратова прошире тако да она обухвати и Мавре као још једног непријатеља Запада. Исте духовне бенефиције су нуђене онима који су се борили на Блиском истоку и онима који су се борили на Иберијском полуострву. Шпанско и португалско племство је такође имало снажну жељу да задобије подршку неког вишег ауторитета, те људства и финансијских средстава које је такав ауторитет обећавао. Нови локални витешки редови су ницали, а походи су били изузетно успешни, тако да је након средине XIII века само Гранада остала у муслиманским рукама.

2.1.6. Трећи крсташки рат

На Блиском истоку пак ситуација преосталих трију крсташких држава је бивала све неповољнија. Нови истакнути вођа међу муслиманима, Саладин, султан Египта и Сирије (владао од 1174. до 1193. године) извојевао је велику победу над војском Латинског истока у Бици код Хитина 1187. године и одмах затим је освојио Јерусалим. Ови догађаји ће проузроковати Трећи крсташки рат (1189–1192). Можда је ово био најгламурознији од свих похода, јер су овога пута, у улози заповедника, ту била два западњачка краља и један цар, па отуда потиче други назив за овај поход – „крсташки рат краљева“. Три велика имена су била: Фридрих I Барбароса, краљ Немачке и цар Светог римског царства немачког народа (владао од 1152. до 1190. године), француски краљ Филип II Август (владао од 1180. до 1223. године) и енглески краљ Ричард I Лавље Срце (владао од 1189. до 1199. године).

Упркос краљевском пореклу вођа, овај крсташки поход је имао најгори могући почетак када се у јуну 1190. године Фридрих утопио у једној реци на путу за Свету земљу. Ричардово присуство је на крају успешно окончало опсаду Акре у јулу 1191. године, након што је енглески краљ пре тога већ био узбуркао ситуацију тиме што је, на путу ка Светој земљи, заузео Кипар. Док је марширала према Јафи, хришћанска војска је извојевала још једну победу у Бици код Арсуфа у септембру 1191. године, али до тренутка када је армија стигла у Јерусалим, стечен је утисак да град неће моћи да се заузме;

па чак и кад би им то пошло за руком, још увек у доброј мери неокрњена Саладинова војска би га готово сасвим сигурно и одмах повратила. Крајњи резултат Трећег крсташког рата је била обична утешна награда: мировни споразум који је хришћанским ходочасницима допуштао да несметано путују у Свету земљу и који је крсташима давао узак земљишни појас око Акре. Ипак, било је то упориште од кључног значаја, упориште које ће инспирисати учеснике многих будућих крсташких ратова да покушају да га прошире у нешто боље.

2.1.7. Каснији крсташки ратови

Каснији крсташки ратови су у доброј мери били прича о томе како хришћани из самострела сами себи пуцају у стопала. Четврти крсташки рат (1202–1204) је некако успео да препозна Цариград (Константинопољ), највећи хришћански град на свету, као своју главну мету. Папске амбиције, финансијска похлепа Млечана, као и векови узајамне сумњичавости између Истока и западних делова некадашњег Римског царства – све то је покренуло олују агресије која је за последицу имала пљачкање главног града Византијског царства 1204. године. Ово царство су између себе поделили Венеција и њени савезници, док су његова богатства и реликвије покрадене и однесене у Европу.

Слика 40. Млечани нападају Цариград 1204. године¹⁶¹

¹⁶¹ Извор: Domenico Tintoretto (Public Domain)

Пети крсташки рат (1217–1221) је донео промену стратегије с обзиром на то да су западне силе препознале да је најбољи начин да Свету земљу поново освоје од муслимана – којом је сада господарила династија Ајубида (1174–1250) – напад на најрањивију тачку непријатеља, односно Египат. Упркос успеху, након тешке опсаде, у заузимању Дамијете на Нилу новембра 1219. године, чињеница да су западњаци занемарили локалне услове и потребу за одговарајућом логистичком подршком донела им је пропаст у Бици код Мансуре 1221. године.

У Шестом крсташком рату (1228–1229) преговорима је постигнуто оно што се ратом не беше успело постићи. Фридрих II, цар Светог римског царства немачког народа (владао од 1220. до 1250. године), који беше истрпео многе критике због тога што није учествовао у Петом крсташком рату, успео је да постигне договор са ал-Камилем, тадашњим султаном Египта и Сирије (владао од 1218. до 1238. године), па је Јерусалим предат хришћанима на управу под условом да муслимански ходочасници могу слободно да улазе у град. Ал-Камил је имао проблема са контролисањем свога великог царства, а нарочито побуњеног Дамаска, при чему Јерусалим није имао никакву војну нити економску вредност у то време, већ само верски значај, што га је учинило јефтиним чипом у преговорима помоћу кога ће ал-Камил моћи да избегне рат са Фридриховом војском који би му само одвраћао пажњу од главних активности.

Седми крсташки рат (1248–1254) је покренут након што је хришћанска војска поражена у Бици код Ла Форбија у октобру 1244. године. Предвођени француским краљем Лујем IX (владао од 1226. до 1270. године), крсташи су поновили стратегију из Петог крсташког рата и постигли исте оне лоше резултате: заузели су Дамијету, а онда били потпуно поражени код Мансуре. Чак је и Луј био заробљен, премда су га касније откупили. Овај француски краљ ће имати још један покушај 1270. године, у Осмом крсташком рату.¹⁶²

162 <https://www.worldhistory.org/trans/sr/1-15951/>

Слика 41. Саладин¹⁶³

Године 1250. Мамелучки султанат је свргнуо династију Ајубида, а имали су изузетног вођу у лику надареног бившег генерала Бајбарса (владао од 1260. до 1277. године). Луј IX је поново напао Северну Африку, али је краљ умро од дизентерије у нападу на Тунис 1270. године, па се заједно са његовим животом угасио и овај крсташки рат. Мамелуци су, у међувремену, проширили своју превласт на Блиском истоку и освојили су Акру 1291. године, чиме су крсташке државе дефинитивно елиминисане.

163 Извор: *Cristofano dell'Altissimo* (Public Domain)

Након тога остаци крсташког утицаја су били видљиви у региону још у на Кипру, Антиохији, још неко време, али је дефинитивно њихов покушај да овладају Левантом и посебно Јерусалимом доживео неуспех. Исламски свет се, након вишевековних борби и жртава консолидовао. Иако је Византија обновљена 1261. године, она није могла да се пореди са пређашњом државом Источног Римског царства која је била сила првог реда. Никејско царство је заузело територије бившег Латинског царства, и спојило се са Епирском деспотовином. Ипак, у међувремену су напреци Турака Селџука били толики да је Трапезунтско царство остало удаљено и као засебна целина. Такође и остаци крсташких творевина попут Антиохије, представљали су само одељене целине, које ће временом потпасти под утицај и посед исламског света.

2.1.8. Последице и утицај

Крсташки ратови су имали огромне последице за све оне који су учествовали у њима. Осим очигледне смрти, уништења и мука што су их ови ратови проузроковали, они су такође имали и значајан политички и друштвени утицај. Византијско царство је престало да постоји, папе су постале *de facto* поглавари хришћанске Цркве, италијанске поморске државе су оствариле апсолутну доминацију над трговином између Истока и Запада у Средоземљу, Балкан је покрштен, а на Иберијском полуострву су Маври потиснути натраг у Северну Африку. Идеја крсташких ратова је добила још ширу примену јер је пружила верско оправдање за освајање Новог света у XV и XVI веку. Због огромних трошкова крсташких ратова, европске краљевске куће су стекле већу моћ, док је моћ племића и барона реципрочно опала. Људи су путовали мало више, нарочито су ишли на ходочасничка путовања, и читали су и певали песме о крсташким ратовима, што им је омогућило да сагледају један мало шири свет и проширило им видике, па иако се испоставило да су ти проширени видници за многе били обојени предрасудама.

У дугорочнијем смислу, дошло је до развоја витешких редова, који су на крају постали везани за витештво и од којих многи, у овом или оном облику, постоје и дан-данас. Европљани су развили јачи осећај свога заједничког идентитета и културе, што је такође за последицу имало један већи степен ксенофобије према нехришћанима – нарочито према Јеврејима и јеретцима. Књижевност и уметност су шириле легенде о крсташким ратовима на обе стране, на хришћанској и на муслиманској, стварајући

хероје и трагедије у једној веома сложеној мрежи митова, слика и језика која ће бити примењивана, веома често нетачно, на проблеме и сукобе XXI века. Када је у питању однос између католичанства и православља, ти односи су током овог периода мењани, добрим делом и због самих крсташких ратова. У првим периодима, будући да је теолошка подела између католичанства и православља (шизма) из 1054, била релативно свежа, она се још није посебно пренела и на свакодневни живот и односе народа. У првом крсташком рату, чак крсташи помажу византијском цару да поврати неке од Турака Селџука претходно изгубљене поседе. Међутим, током следећих година и крсташких ратова разлике се повећавају и достижу врхунац 1204. када су крсташи у Четвртом крсташком рату заузели Цариград на подстрек Млечана. Тако чак Византија привремено престаје да постоји и уместо ње, бивствују три државе наследнице – Епирска деспотовина на Балкану, те Никејско и Трапезунтско царства у Малој Азији. Са друге стране образовано је под контролом крсташа Латинско царство са седиштем у Цариграду. На неки начин управо је дакле Четврти крсташки рат, који је уместо похода ка Јерусалиму и Светој земљи, дакле државицама које су тада биле тековине крсташких ратова, обрушио се на православну силу Византију, која је дотле била претежно савезник у крсташким походима. Овај догађај и његове последице ће у каснијој историји, бити главно размеђе и вододелница између католичанства и православља. Византија се додуше 1261. године, обновила тако што је Никејско царство заузело Цариград и срушило Латинско царство, али су сви ови догађаји у бити продубили разлике између католичанства и православља. Са друге стране обновљена Византија 1261, није више никада била сила првог реда, као што је то било у до тадашњој историји.

Крсташки ратови су дакле између осталог, довели до појачавања супротности између хришћана и муслимана, а у исто време су продубили поделе између католичанства и православља, које су у почетку биле на нивоу теолошких расправа. Са друге стране, имале су и неке условно посматрано и позитивне тековине. Тако су неке пољопривредне културе повезане из различитих регија, потом продубила су се географска сазнања Европљана о делу Блиског истока, јужне Европе, куда су пролазиле крсташке војске и др.

2.2. НЕМАЧКА

У немачким земљама долази век Франконске династије (1024—1125 г.). Они настављају са ширењем граница царства и настављају се борбе са папством за превласт у Римском Немачком царству. Позната је епизова сукоба између папе Гргура VII и Хенрика IV око права цара да поставља папе. Овај сукоб је дуго трајао и у почетку који је окончан победом овог првог, након чега је Хенрик дошао на покајање у Каносу. Међутим, сукоби су настављени, потом и код наследника следећих царева и трајали су око пола века. Последица тога је да је моћ царева смањена, а Немачка остала расцепкана све до XIX века. Дакле узрок сукоба царева и папа је био тежња једних и других за универзалном влашћу. Компромис је постигнут Вормским конкордатом из 1122 године. По том споразуму бискупе (епископе) су бирали свештеници, а посед су добијали од световних власти. Борба за инвеституру је довела до слабљења моћи цара и јачања моћи папе.¹⁶⁴

Посебну улогу у следећем периоду имала је династија Хоенштауфоваца, од којих је најистакнутији Фридрих Барбароса који је владао у другој половини XII века, где је изгубио живот у крсташком походу.

Царска власт се заснивала на контроли цркве и грофова (краљевских чиновника које је краљ постављао и смењивао), који су постали наследни власници феудалних имања. Војводе су биле доста независне на својој територији. Цар је био непосредан господар само у свом војводству. У Италији су отпор царској власти, поред папе, пружали и градови у Ломбардији (богате покрајине на северу).

¹⁶⁴ <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2017/11/29/srcnn/>

2.3. ФРАНЦУСКА

Француска под династијом Капета, је имала велике проблеме слабе централне власти, самовоље феудалаца и поседа који су имали Енглези, углавном уз Атлантски океан. Филип Август, је постигао у том правцу велики резултат обједињујући под централну власт значајне територије које су дотле контролисали Енглези, владајући од 1180. до 1223. године.

Нови полет Француска има под Лујем IX Светим који је владао од 1226. до 1270. године. Након смрти проглашен је за светитеља, па је отуда добио име Свети. Предводио је крсташе у VII крсташком рату (1248-1254), као и у VIII (1270), када је и умро. Сматран је за изузетно успешног владара средњег века. Током његове владавине Француска је постала моћна европска сила. За време дуге владавине ојачао је француску монархију низом реформи: забранио је двобоје и приватне ратове међу феудалцима, увео надређеност краљевског суда над судовима феудалаца, извршио је новчану реформу и увео јединствену монету, што је био подстицај за развој трговине.¹⁶⁵ Поред тога ратовао је и са јеретицима у оквиру католичне цркве, катарима, који су се налазили на југу Француске.

Најзад Филип IV Лепи је владао од 1285-1314. Његова владавина је била обележена са неколико важних тековина. Прво забранио је и уништио ред темплара, мотивисан и финансијским мотивима. Протерао је Јевереје, те је најзад дошао у сукоб са папом, кога је протерао из Рима на југ Француске у Авињон. Са друге стране у Риму је временом столовао други папа (који није био под контролом Француске). У таквим околностима Филип, да би добио унутрашњу подршку, ствара Скупштину у којој седе представници три сталежа (племства, свештенства и градова). Ово тело ће током следеће историје Француске имати улогу, често као декор, а у неким случајевима је и сазивано.

165 <https://ucionicaistorije.wordpress.com/2014/01/13/%d0%bf%d0%be%d1%83%d0%ba%d0%b5-%d0%bb%d1%83%d1%98%d0%b0-ix-%d1%81%d0%b2%d0%b5%d1%82%d0%be%d0%b3-%d1%81%d0%b2%d0%be%d0%bc%d0%b5-%d1%81%d0%b8%d0%bd%d1%83-%d0%b8-%d0%bd%d0%b0%d1%81%d0%bb%d0%b5%d0%b4/>

2.4. КИЈЕВСКА РУСИЈА

На простору источне Европе доминирали су словенски народи. Током IX века, конституише се прва руска феудална држава, са династијом Рјуриковича. Иако су Словени насељавали велики простор од северних мора, до Црног мора, центар те државе је представљао град Кијев. Постоји мит о томе да су Викинзи, дакле германска племена, односно конкретно Варјази (тадашњи Норвежани и Швеђани), помогли да се ударе темељи руске државности и створи Кијевска Русија. Тако је по легенди и Олег ударио темељ династије Рјуриковича, победивши и Хазаре.¹⁶⁶ Такође постоје и подаци о додатном досељавању на ове руске просторе Словена из Подунавља, током VII до X века, што је ојачало словенски елемент, пошто су ту у мањој мери живели и угро-финске народности, посебно на северу.¹⁶⁷ У периоду кнеза Владимира током X века, прихвата се хришћанство, и бележи процват Кијевске Русије. Међутим, држава није била чврсто повезана, становништво је плаћало порез, и постојале су неке институције, али и за оно време лабаве и аутономија локалних владара је била велика. Најмоћнији владар Кијевске Русије је Јарослав Мудри, који је између осталог направио цркву Свете Софије у Кијеву. Потпомагао је свештенство и цркве, основао прву школу и донео правилник о наслеђивању у покушају да спречи сукобе наследника око престола и привилегија. У време његове владавине, Кијевска Русија је била најпространија држава у Европи. Међутим, након његове смрти 1054. то правило се не поштује и долази до честих унутрашњих сукоба око престола и прерасподеле моћи. Истакнут владар Кијевске Русије, био је и Владимир Мономах, који је умро 1125. године. У следећим деценијама долази до слабљења централних власти. Народи степе, пре свега половци, упадају у јужноруске земље, пљачкају и робе. Између осталог и то је био разлог масовне сеобе у северне области становништва Кијевске Русије. Тамо је оно готово у потпуности остварило етничку превагу над угро-финским становништвом које је тамо живело заједно са словенском популацијом. Најзад крајем тридесетих и почетком четрдесетих година 13 века долази до велике инвазије монголско-татарског завојевача на Кијевску Русију. Спаљени су и освојени многи градови, између осталих и Кијев, те је наметнуто бројним руским кнежевинама признавање врховне власти монголско-татарском завојевачу и плаћање данка.

166 Владимир Соловев, *История России*, Белый город, Москва, 2007, стр. 42-43.

167 Седов, Валентин. В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование, Москва: Языки русской культуры, 1999.

2.5. ВИЗАНТИЈА (ИСТОЧНО РИМСКО ЦАРСТВО)

Василије II је био један од највећих византијских царева. Он је владао на врхунцу Макеонске династије од 975 до 1025. године. Балкан и Мала Азија су били саставни део царства, а држан је и северни део Сирије и југ Италије. Током XI века, долази до постепеног слабљења, нарочито у другој половини тог столећа. Трауматична је 1071. година, када је доживљен пораз код Манцикерта у дубини Јерменије и Закавказја, а у исто време изгубљен Бари у јужној Италији. Тако су Турци Селџуци постепено продрли у дубину Мале Азије, а царство протерано из Италије. Међутим, са доласком на престо династије Комнина, царство се стабилизује у периоду дужем од једног века. Тако је Манојло II Комнин који је владао од 1140. до 1180. године, учврстио моћ царства на Балкану, обновио делом моћ у Малој Азији, те привремено повратио нека утврђења на југу Италије. Међутим, након тога долази постепено династија Анђела на трон, унуташњи сукоби и слабљење, што је добило епилог у паду Цариграда 1204. под налетима крсташа. Након тога долази до покушаја обнове царства од његових наследника Никејског и Трапезунтског царства у Малој Азији и Епирске деспотовине на Балкану. На развалинама Византије у Цариграду је формирано Латинско царство. Најзад 1261. Михајло Палеолог никејски цар обнавља Византију и заузима Цариград. Обновљена Византија је битно мања, она има део Мале Азије уз мора, те простор данашње Грчке, Албаније и мање делове Бугарске и Македонију. Са друге стране Трапезунтско царство остаје удаљено географски као посебна целина, грчког етноса и културе.

Византијско царство, је имало велики проблем практично од битке код Манцикерта 1071. године, када су доживели тежак пораз од Турака Селџука, да се налазило у континуираном притиску са истока. То су били прво Турци Селџуци, потом Турци Османлије. Крсташки ратови су у почетку давали подршку Византији у борбама против Турака Селџука, и даље у борбама против Арапа на Леванту. Међутим, од 1204. године, Византијско царство добија ударац, од кога се практично никада није више у пуној мери опоравило. Разлоге можемо тражити и у подели хришћанства на католицизам и православље, које је настало 1054, године у теоретском смислу између Цариграда и Рима, али од 1204. оно има и шире геополитичко значење.

2.6. БАЛКАН

Током зреле фазе Средњег века, преломни догађај на Балкану је био дакле 1204. године, када су крсташи у четвртм крсташком рату заузели Цариград, основали Латинско царство, и привремено срушили Византију. То је условило јачање суверености осталих балканских земаља, пре свега Србије у периоду Немањића. Ово је дакле епоха феудализма, када су савремене нације биле још увек далеко да су конституисане. Расцепканост земаља, и велики утицај феудалаца – племића, сем у неким случајевима спутавао је постојање јаке централне јединствене власти. Хрватска је након пораза на Петровој гори 1097, постала саставни део Угарске 1102. године. Босна је постојала као средњовековна феудална хришћанска држава, која је највише имала српски карактер. Временом су се српске државице спјале око круне Немањића, па је Србија под Стефаном Немањом објединила Неретвљанску област, Захумље, Травунију, Приморје, део Косова и Метохије, а од раније су у српском поседу били Рашка и Црна Гора. Српска држава наставља да се шири користећи вакум нестанком Византије. Истина на Балкану њена наследница је Епирска деспотовина, а и Бугарска је тада била снажна. Године 1219. Српска православна црква добија аутокефалност, а претходно Србија постаје краљевина. До краја XIII века, Србија се шири на читавом простору Косова и Метохије, потом јужне делове све до Македоније. Током прве половине XIV века, заузета је читава територија данашње Македоније, затим Албанија и делови северне Грчке, те се краљ Душан проглашава за цара. Он такође доноси Законик.

2.7. СКАНДИНАВИЈА

Скандинавију у ужем смислу представљају Норвешка, Шведска и Данска. У ширем смислу, ту је и Финска, као и Исланд, Фарска острва па и Гренланд. Данска, а посебно Шведска и Норвешка су дуго имале процес покрштавања. Поред владајуће елите добар део народних слојева је споро и површно примио хришћанство, све до приближно XII века. Скандинавци су у читавом периоду раног Средњег века, па и после у својим бројним поморским походима, пустошили западноевропске земље.¹⁶⁸ Нарочито је у овом периоду Данска краљевина била снажна држава, која је ширила свој утицај и моћ и на околне западноевропске земље, привремено освајајући

¹⁶⁸ Larouss енциклопедија, Том 3, Вук Караџић, Београд, 1973, стр. 343.

неке од њихових покрајина. У једном тренутку почетком XI века, Данска је овладала привремено Енглеском и Норвешком, под краљем Кнутом, а данско становништво је прихватило у потпуности хришћанство. Данска је била снажна држава у време Валдемара I и Валдемара II који су владали у XIII веку. Тада се Данска привремено проширила и на неке околне немачке земље, те донела неке законе и оснивање првог врховног суда.¹⁶⁹

2.8. ДРУШТВЕНИ СТАЛЕЖИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Стари век је одликовао робовласнички друштвено-економски поредак. У старој Грчкој, а посебно у Риму, законодавственим системом је био релативно уређен друштвени систем и поредак. Грубо посматрано ту је био повлашћена позиција робовласника, потом, слободних грађана, те најзад робова. У стварности постојали су често прелазни слојеви, а последњих векова постојања римског царства, ствара се постепено слој колона, који добија већа права од робова, и приближава се статусу кметова у оквиру феудалног система. Управо у периоду Средњег века, долази до те кључне промене, да нестаје слој робова, и појављују се кметови, који су у подређеној улози према феудалцима – племићима. Ту је и слој свештенства, а крајем овог периода све више јача слој грађана. Такође развијају се и неки други слојеви, попут занатлија, буржоазије, а најповлашћенији су у оквиру властеле-племића, наследне породице кнезова и краљева – монарси.

¹⁶⁹ <https://nordicpoint.net/danska/povijest-danske/srednji-vijek/>

3. СРЕДЊИ ВЕК – ПОЗНИ ПЕРИОД

Ово је период укупно посматрано напредка Европе, у демографском, економском и културном погледу. Хуманизам и ренесанса су били веома важан феномен европског културног препорода, чији је нуклеус био у Италији, а захватио и друге области. Географска открића су се умножила крајем овог периода. Демографски долази прво до великих губитака као последица епидемија, као и ратних збивања, што је све неједнако захватило европски континент. Велика епидемија куге крајем прве половине XIV века тешко је погодила највећи део тадашње Европе, Са друге стране, потом, посебно од краја XIV века следи демографски раст. Продор Турака се негативно одразио на Југоисточну Европу, јер је један део поседнут од Османлија, а део Средње Европе се постепено налазио на граници и линији сукоба.

Развој градова, потом слојева буржоазије, усмеравали су већину европских друштава ка модернизму. Јављају се и парламенти, као елеменат који ће временом бити претеча парламентарних монархија. У овом периоду се убрзава зачетак мануфактуре, који ће добити замах у следећим вековима. Такође ничу и први универзитети, развија се банкарство, трговина, уређују путеви.

3.1. НЕМАЧКЕ ЗЕМЉЕ

Римско Немачко царство је изашло битно ослабљено након сукоба са папством, и накнадним унутрашњим сукобима, који су изузтно ослабили моћ формалног цара (краља). У XIV и XV веку Немачко царство се састојало из око 16 000 државица, различитих по величини и значају. Године 1356, донета је Златна була, од стране Карла IV која је учврстила будуће односе. Класификовано је седам кнежева изборника, чије се територије у будућности не могу мењати, и који ће директно бирати цара. Седам кнежева изборника били су надбискуп Келна, надбискуп Мајнца, надбискуп Трира, макгроф од Брандербурга, гроф Саксоније, гроф Палатината од Рајне и краљ Чешке (налазила се у саставу царства од 1002. године). Они су се састајали у Франкфурту да гласају о томе ко ће бити владар (цар), при чему је формални чин крнуисања могао да врши само папа. Временом ће ту одредбу да само папа може да крунише цара, укинути Хабсбурговци, који су свог наследника

генерално изгласавали за краља, с формалном титулом цара.¹⁷⁰ Формална процедура да седам изборних кнежева електора бира у процедури будућег цара, је имала у томе предност, што су алтернативе постојале, и што се избегавала могућност искључиво наследства круне, као што је то рецимо био случај у Енглеској и Француској тог периода. Наиме, тако се избегавало да до круне дође потенцијално особа која нема чак ни минималне способности. Током XIV и XV века немачки цар је формално био владар и чешких, а од XVI века и угарских поседа. То је стављало у фаворизовану позицију Хабсбурге, па су се они често бирали за немачког цара, а са друге стране то је често био и владар династије Луксембурга. У пракси од друге половине XV века само су Хабсбурговци и бирани за немачке царе. Са друге стране Римско Немачко царство је формално нестало 1806. после пораза од Наполеона.¹⁷¹

3.2. ЕНГЛЕСКА

Власт краља је била ограничена Великом повељом слободе и постојањем парламента, који је од почетка XIV века, подељен на Доњи дом који су чинили представници округа и градова, и Горњи дом који су чинили изабрани барони (лордови). Временом су се из парламента повукли свештеници, а чланство у Горњем дому је постало наследно. У том периоду Енглеска покорава Велс, а потом и Шкотску, с тиме да се она ослободила. Како су енглески владари још од периода Виљема освајача држали и део француске територије наследно, то је дошло до рата са Француском. Тај рат се назива стогодишњим и трајао је од 1337-1453. Са променљивом ратном срећом, на крају су победили Французи и објединили своју територију.¹⁷² Након тога долази до грађанског рата у Енглеској, око престола, односно династија Ланкастер (симбол црвена ружа) и Јорк (симбол бела ружа). Након тог сукоба земљу води династија Тјудор (која води порекло од династије Ланкастер), а за симбол је узела црвену и белу ружу. Наиме представник ове династије је оженио принцезу из породице Јорк, што је покушај националног помирења.¹⁷³

170 <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2017/11/29/srcnn/>

171 Сајмон Вајндер, Данубиа: Лична историја хабсбуршке Европе, Београд, 2019, стр 72.

172 *History of Britain & Ireland, The definitive visual guide*, DK, London, 2011, pp. 118-121.

173 Сидни Пеинтер, Историја Средњег века, Београд, стр. 31-36

3.3. ФРАНЦУСКА

Највећи заплет долази од наследног права енглеске круне да поседује део поседа на тлу Француске. То је повод за Стогодишњи рат, који ће трајати од 1337-1453. године. Током овог дугачког сукоба полако ће јачати и француски идентитет, нарочито у завршници сукоба, када ће се истаћи и Јованка Орлеанка. Током овог рата енглеска војска као малобројнија, али дисциплинована и добро организована је дуго имала успеха, али је француска страна на крају победила, када је део народа то препознао и као борбу за ослобођење од Енглеза. Иначе у самој Енглеској још од Вилгема Нормандијског освајача, француски језик је био у предности код виших сталежа. Енглези су сматрали да имају право на француску круну, због родбинских веза, династије. Током овог рата употребљавано је и ново наоружање на бази барута. Стогодишњи рат је са друге стране везао ове две западноевропске силе, да мање утичу на догађаје на европском тлу у том периоду. Један од феномена је и раст и напредак Отоманске империје, која је у овом периоду заузела највећи део Балкана, и напосле заузела те исте 1453. године Цариград, када се овај сукоб окончао.

Посебан проблем у Стогодишњем рату, али и у овој фази Средњег века представљала је куга. Она се већ појавила у Европи у периоду VI века. Тада се одржала у Азији и североисточној Африци. Поставља се питање како је поново стигла у Европу. Предпоставља се из периода опсаде Кафе на Криму од стране муслимана Татара, па се проширила по Европи. Депопулација Европе од ове болести у овом периоду је била велика, од преко једне трећине, до изнад половине становништва, по регијама. Интересантно је да је куга заобишла Балкан. Након ње долази до јачања побожности као и хигијене.¹⁷⁴

174 Михаел Нурдберг *Динамични Средњи век*, Полихистор, Београд, 2011, стр. 20-26.

3.4. ИТАЛИЈА

Иако је Немачка била расцепкана у Средњем веку, имала је формалног владара – цара и конфедерално Римско Немачко царство и неке заједничке институције током већег дела Средњег века. Са друге стране Италија је постојала само као географски појам, и чак су неки њени делови припадали другим силама. У периоду позног Средњег века, најутицајније су биле поморске државице, Венеција, Ђенова, Пиза. Посебно су Венеција (Млетачка република) и Ђенова имале своје поседе на обалама Средоземља, укључујући и Црно море. Оне су биле снажне трговачке државе, са развијеном морнарицом, цивилном и војном. У периоду зрелог и позног Средњег века, њихов утицај је био велики и у епохи крсташких ратова, и у утицају које су имале на истоку, преко Византије. Византија је била под великим притиском са истока, од стране Турака (прво Селџука, потом Османлија), па су Венеција и Ђенова имали своје факторије, делове пристаништа и повластице у византијским лукама, за међународну трговину и контролисање тадашњих поморских путева.

Управо у овом периоду је Средоземље још имало великог значаја, пре него што су Турци заузели читав Блиски исток, као и Балкан, и полако затварали трговачке путеве ка остатку Азије. То се такође односи и на велика поморска открића која су следила крајем XV и почетком XVI века, након чега Медитеран губи ранији значај.

Нарочито је Млетачка република овладала суседним областима, попут делова Далмације, те бројних приобалних места у Јонском, Егејском мору и источном Средоземљу, рачунајући повремено и тако велика острва попут Кипра, Крита и др. Што се тиче југа Италије, овде је након XII века одстрањен утицај и поседи Византије, Арабљана, Нормана и конституисала се краљевина Напуља, односно Наполитанске државе. Средишњи део Италије је припадао Папској држави, а северни део био под утицајем, или чак директно део Римског Немачког царства (изузев поморских држава Венеције, Ђенове и Пизе).¹⁷⁵ Управо у периоду позног Средњег века, италијански простори су били центар хуманизма и ренесансе, као културног препорода тадашње Европе.

Млетачка република је била тако уређена да је заправо представљала олигархијско уређење, преко Великог већа које је одлучивало о свим важним питањима. Оно је било састављено само из племићких трговачких породица. Поред тога постојало је и Мало веће, а републику је представљао дужд, који је имао ограничену моћ.

175 Larouss енциклопедија, Том 3, Вук Караџић, Београд, 1973, стр. 344-345

3.5. СКАНДИНАВИЈА

У Скандинавији је током XIV века, донесена Калмарска унија, која је обухватала Данску, Норвешку и Шведску. Главни циљ ове уније је потискивање утицаја Ханзеанске лиге, односно Немачке, њене трговине и економске доминације.

3.6. РУСИЈА

Русија је од четрдесетих година XIII века, доспела у вазални однос, а поједине њене источне и јужне области и под директнију окупацију Златне хорде (монголско-татарског освајача). Центар Златне хорде је био у Сарају (близу данашњег Волгограда), и само су насеверније и северозападне руске области биле заштићеније од њеног притиска. Након велике победе руских снага на Куликовском пољу 1380. године, долази до смањења притиска Златне хорде на руске земље, али су оне и даље углавном плаћале неку врсту данка и имале вазални однос према Сарају. Најзад 1480. године након повлачења монголско-татарских снага код Вјазме, руске земље стичу потпуну независност. Русима је ишла на руку и чињеница да се Златана хорда поделила на Казањски, Астрахански, Кримски и Сибирски канате, што је знатно олакшало процес потпуног заокруживања руских територија.¹⁷⁶

3.7. ВИЗАНТИЈА

Током позног периода Средњег века, Источно Римско царство (Византија) се нашло у тежој ситуацији него у претходном вишевековном периоду своје егзистенције. Већ је било уздрмано озбиљно 1204. године, те је имало своје сукцесоре у следећем периоду до 1261, када је и формално обновљено. Међутим, можда само у периоду до краја XIII века, Византија је имала наизглед моћ постојане државе. Већ током XIV века, а нарочито од његове друге половине то је дефинитивно сила другог реда, са тмурном перпспективом. И након обнове 1261. године, у њен састав су ушле територије Никејског царства, бившег Латинског царства, и у највећем пространства Епирске деспотовине. Већ територија Трапезунтског царства, се услед даљих

176 Владимир Соловьев, *История России*, Белый Город, Москва, 2007. стр. 100-105.

напредака освајања Турака нашла удаљена и изолована као засебна држава, без реалне могућности обједињавања у територијалном континуитету са Цариградом. Велики проблем за Византију представља појава Турака Османлија, који су чак и више него дотле Турци Селџуци угрожавали саме темеље државе Ромеја. Током XIV века, постепено потпадају под турску власт преостали византијски поседи у Малој Азији. У другој половини XIV века, Турци заузимају прво Галипољ, а потом након пораза српске војске на Марици 1371. године пада и Адрианопољ (Једрене). Ту убрзо Турци премештају своју престоницу, чиме показују жељу да овладају Балканским полуострвом. То изгледа реалније након велике битке са Србима 1389. године, која иако није представљала директну турску победу, доводи до вазалства Србије према султану. Међутим, након тешког пораза Турака код Ангоре од Тимур ленка 1402, чини се да Балкан и Византија добијају могућност дужег предаха. Ипак, Византија је сведена на Пелопонез, део средње Грчке, Цариград и део источне Тракије, са још неким острвима. Поред тога она плаћа данак Турцима. Византији се са Запада нуди помоћ под условом да прими црквену унију са Ватиканом. Византијци то делом прихватају, па одбијају (Фирентинска унија).

Најзад 1453. године, Турски султан Мехмед Освајач, заузима после дуге опсаде и жестоких борби Цариград 29 маја. Тиме практично престаје да постоји хиљадугодишње Источно Римско царство (накнадно названо Византија). Ипак неки његови остаци још егзистирају. Тако 1461. године Турци заузимају на ободу Мале Азије, на Понту и црноморској обали Трапезунтско царство, а године 1463. Мореју (Пелопонез), последње грчке византијске поседе. Византијска принцеза царске породице Палеолог Софија се удаје за великог руског кнеза Ивана III, отишавши из северне Италије где се склонила у Русију. Тако и формално Русија постаје Трећи Рим (Четвртог неће бити), и тиме симболички она постаје царство које води порекло од Ромеја (Рима).

Заузеће Цариграда и уништењем Источног Римског царства (Византије) Турска, односно Отоманска империја заузима важан геополитички положај на географском размеђу Европе и Азије. Како су током XVI века, Турци заузели и Блиски исток и највећи део северне Африке, овладали су источним Медитераном и продрли и у његов средишњи део. Такође су у својим даљим напредовањима током XVI века заокружили освајање Балканског полуострва (сем дела западних области) и продрли у Подунавље и предворје Средње Европе. Паралелно са Великим географским открићима, долази до опадања значаја Средоземља (Медитерана). Турска освајања постепено затварају пут ка дубини Азије (путу свиле), а открића Новог света дају на значају

Атлантском океану и тамошњим поморским силама. У прелазном периоду ових процеса, још увек имају одређени значај медитеранске поморске државе, пре свега Млетачка република и Ћенова, и у нешто мањој мери Дубровачка република и Пиза.

Током позног периода Средњег века, долази до неколико важних процеса и друштвених кретања и феномена, који ће имати великог утицаја на потоњи период, настанка Новог века и преображај феудализма ка буржоаском систему, односно зачецима капитализма.

3.8. ПРЕЛАЗ ИЗ СРЕДЊЕГ У НОВИ ВЕК

Не постоји прецизно и општеприхваћено разграничење између краја Средњег и почетка Новог века. Могу се узети неки од великих догађаја као поводи. Тако пар Цариграда 1453. године, и у истој години окончавање Стогодишњег рата између Француске и Енглеске је за неке историчаре година размеђа. За друге је то 1492. година, када је Кристифор Колумбо открио Америку, исте године је заузета Гренада, и успешно окончана Реконквиста, протеривање арабљанског окупатора са Пиринејског полуострва. Неки узимају и друге датуме, попут почетка Реформације 1517, и др. Оно што је битно да је током позног Средњег века, као и почетком Новог века, трајало неколико значајних процеса, ширег друштвеног и политичког карактера. То су хуманизам и ренесанса, Велика географска открића, Реформација, чему треба додати и низ важних проналазака од ширег значаја за саобраћај, мануфактуру и производњу, те науку уопште. Овоме треба додати развој градова, занатства и трговине, саобраћаја, зачетак универзитета и банкарства.

3.8.1. Успон градова и развојне промене друштва у позном Средњем веку

Највише у северној Италији, а у извесној мери и у осталом делу Европе, током позног Средњег века, долази до успона градова и грађанског слоја. Томе је вероватно претходнио развој трговине, јер су поред локалних трговаца се развиле велетрговачке везе пре свега Млечана, Ћенове, па и Дубровника и Пизе са источним областима, те у исто време за Енглеску и Фландрију (углавном од XIV века масовније). Северно немачки градови формирају средином XIV века Ханзу као трговачки савез. Поред трговине Балтиком и Северним морем, они су у сарадњи са осталим немачким градовима копном развили трговину са Италијом.

Током раног Средњег века германска племена су углавном уништила затечене градове римске епохе. Тако се живот углавном формирао по селима, а феудалци су контролисали и живели на рачун бројних кметова. Занатски радници, који су били кметови нису имали интереса да унапређују посебно производњу јер је практично сав вишак одлазио феудалцу. Будући да кметови нису могли да путују и баве се трговином, она је била прилично неразвијена. Тек са развојем слојева занатлија и трговаца, они постају основица јачања и развоја градова. Томе временом треба додати и банкаре, универзитет, саобраћајне предузетнике и др. Градови свој нуклеус обично имају око епископата или утврђења феудалаца. Интересантна су и правила и повеље градова, да одбегли кметови након годину дана живота у граду постају слободни људи.

У градовима трговци и занатлије стварају своје савезе гилде и еснафе. Градови су развиле свој систем управе (комуне). Образовање, развој универзитета и банкарства, биле су следеће важне ставке у напретку грађанства и градова.¹⁷⁷

Дакле долази постепено до противречности, између са једне стране посматрано племства, дакле људи и породица који су имали тапије да су „плаве крви“ и са друге стране све виталнијих и разгранатијих слојева друштва, од којих издвајамо буржоазију и урбани слој (становништво у градовима). Племство у ранијим епохама Средњег века, је могло да управља (заједно са владарем) друштвом, пошто су тадашњи продукциони односи и степен развоја били прилично архаични. Најбројнији слојеви су били кметови, дакле зависни сељаци, док су остали слојеви становништва били мање бројни и утицајни. Током времена долази до јачања броја и финансијске снаге буржоазије и становништва у градовима. Развој привреде, саобраћаја, условљава и јачање буржоазије и градова, па племство добија све већи изазов да задржи своју улогу у управљању друштвом. Јављање парламентаризма и мануфактуре, помаже и јачању улоге буржоазије и градова.

177 <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2021/09/19/srednji-vek-drustvene-promene/>

3.8.2. Црква

Хришћанство је у читавом Средњем веку у Европи имало изразиту улогу. Папа је имао такву моћ да је могао да позива на Свети рат, односно Крсташке ратове у правцу „ослобађања Христовог гроба и Јерусалима“. Црква је имала доминантну улогу у друштвеном животу и начину размишљања, па је временом верско учење прерасло у догму. У том правцу је инквизиција представљала ударну песницу цркви за одржавање своје моћи у односу на потенцијална скретања. Поред тога раскол са православљем, а потом појава низа секти и засебних праваца (Катари, Хусити и др), сукоби папства и царства, протеривање папе у Авињон, и др, крњили су престиж католичке цркве. Међутим, све до појаве реформације, Римокатоличка црква и папа су имали велику и наизглед неприкосновену духовну моћ у Европи (ван православља).

Хришћанска црква је на почетку Средњег века била јединствена, и имала је пет великих патријаршија у свом саставу Рим, Цариград, Антиохију, Јерусалим и Александрију. Након пропасти Западног Римског царства 476, наставило је да постоји Источно Римско царство, које иако на грчком културном обрасцу, има свест да је то Римско царство. Када је Јустинијан у VI веку, заузео Италију, западни Балкан, Северну Африку и југоисточну Шпанију, постојала је свест да је то једно те исто Римско царство, као и пре 476 године. У том правцу је патријарх у Риму третиран као један од регионалних хришћанских управитеља, као и остали патријарси. Ипак временом је дошло до ривалства између њега и посебно цариградског патријарха. Настанак и експанзија ислама у VII веку, доводи до постепеног заузимања простора Јудеје, Сирије, Египта и северне Африке од стране Арабљана. То доводи до пада у њихове руке патријаршија у Јерусалиму и Александрији, а у следећим вековима и Антиохије. Тако се власт Источног римског царства (Византије) и доминација хришћанства повукло са дела Блиског истока и са Северне Африке, као и Шпаније.

Када је римски патријарх (папа) дао 800 године царску титулу франачком владару Карлу Великом, то је правдано да је царску круну у Цариграду, носила Ирена, владарка која је жена. Када су Ћирило и Методије у IX веку ширили писменост међу Словенима, није постојала разлика у тада јединственом хришћанству, осим извесног ривалства за утицај између патријарха у Риму и Цариграду. Временом је ривалство између папе у Риму и патријарха у Цариграду, постајало наглашеније, што је између осталог, 1054. године, довело до теоретско теолошког сукоба – шизме,

који у почетку савременицима није изгледао тако дубок. Први крсташки ратови стога нису имали карактер, какав ће дефинитивно попримити онај Четврти, када су крсташки заузели Цариград 1204, и срушили привремено Источно Римско царство (Византију) и успоставили Латинско. То је означило дефинитивно велику поделу у хришћанству на Западно (католичко) и Источно (православно). Та подела је заживела и у свим областима хришћанства, па се и на Балкану постепено то осећало. У Душановом законику је јасна подела на источноправославно хришћанство и на оно „латинско“ – католичко. Притисак на Цариград да прихвати унију током последње епохе постојања Источног римског царства – Византије, које се егзистенцијално нашло на удару Турака, било је уочљиво.

Са друге стране моћ хришћанства на западу, посебно папе, постепено слаби током XIV века. Француски краљ Филип IV (звани Лепи), протерао је 1305. папу из Рима у једну врсту изгнанства преместивши му седиште у Авињон, у јужној Француској. То доводи до кризе ауторитета папе тада. Током следећих деценија, чак се у Риму привремено појављује други папа у исто време са оним из Авињона. Филип IV је у исто време укинуо темпларски ред, извршивши ликвидацију његових челника. Након 1378. папа се поново враћа у Рим, где је његово седиште све до данашњих дана. Папа је временом добио поред духовне и извесну световну власт, формирањем Папске државе у средњој Италији. Појава секти попут Катар у јужној Француској, а током XV века Хусита у Чешкој, додатно је крњила престиж и углед папа и Ватикана. Такође хуманизам и ренесанса јачају рационализам и на извешан начин умањују доминацију и неприкосновеност папе и верске неприкосновености међу савременицима. Посебно ће појава Реформације у XVI веку озбиљно уздрмати велику моћ папе и католичанства, као и саме цркве у тадашњем свету. Верски ратови који су следили током XVI и прве половине XVII века, између католика и протестаната, озбиљно умањује улогу католичанства и самог папе. Паралелно са напредком науке долази до укупног слабљења престижа верског начина размишљања и хришћанства у целини. То је посебно било уочљиво у периоду просветитељства од XVIII века и Француске буржоаске револуције са свим што је она носила.

3.9. ХУМАНИЗАМ И РЕНЕСАНСА

У периоду Антике, нарочито у Старој Грчкој, па и у Хеленистичком периоду, створене су основе поставке већине наука, укључујући и правне, историјске, географске, политичке. Нарочито се правне систем развио у Старом Риму. Међутим, након пропасти Западног Римског царства, долази до извесне декаденције на добром делу Европе (ван Источног Римског царства). У јавној сфери, добија под утицајем цркве предност догматског начина размишљања.

Хуманизам и ренесанса представљају **један од најзначајнијих културних и друштвених покрета на тлу Европе**, који је у потпуности променио хиљаду година утврђиван вредносни систем средњег века и извео неку врсту духовног преврата који је целокупно друштво усмерио у правцу напретка, развоја и стваралаштва на свим пољима живота. Прве идеје о промени утемељеног, догматског начина мишљења [*Догма (грч. δόγμα) је опште прихваћено и јасно формулисано мишљење или учење које не допушта да се у њега сумња нити оставља могућност да буде оповргнуто или да о њему буде дискутовано. Често се помиње уз религију.*] **јављају се у XIV. веку, а покрет доживљава експанзију и врхунац током XV. и XVI. века.** У неким земљама, у којима се касније јавио, траје и почетком XVII. века. Колевка хуманизма и ренесансе је **Италија**, одакле се идеје и стваралачки узор новог доба шире по осталим европским земљама. Значај промена које ово раздобље у култури и целокупном животу Европе доноси нарочито долази до изражаја када их посматрамо у односу према средњовековним вредностима.

3.9.1. Хуманизам

Средњовековни човек већ с краја XII. и почетком XIV. века долази до сазнања да је у средишту стварања античких уметника, песника и мислилаца био **човек, његова срећа на земљи, лепота и склад у овоземаљском животу, а не Бог и загробни живот.** Слободни антички грађанин давао је значај животу; није се заговарало самоодрицање и обезвређивање свега овоземаљског као што се то чинило у средњем веку. **Ново време зато испуњава одушевљење античким вредностима и жеља да се ствара и мисли на антички начин.** Мислиоци и уметници сада траже и **проналазе своје узор у античком стваралаштву и филозофији.** Идеал бога и страдања за веру замењује **идеал људскости и стваралаштва.**

Тај заокрет од средњег века ка прихватању античких вредности и развоју нових схватања о улози човека у свету назива се хуманизам (*humanus* - човечан, људски), а мислиоци који су изучавали и промовисали античке вредности у уметности, филозофији, науци и свакодневном животу називани су хуманистима. Образовани људи Европе у то време говоре латинским језиком, па је то био одличан предуслов за неометано ширење нових идеја и уметничких остварења. Хуманисти су увели нову употребу латинског језика у круговима образованих људи. То више није само језик католичке цркве и црквених књига. На њему су писана књижевна и филозофска дела старог Рима, која постају престижна литература новог доба. На латинском се пишу и нова дела световног садржаја, воде се интелектуалне расправе на академијама и у салонима важних личности. Негује се дух који мисли, подстиче се свестрано образовање. Развија се култура дијалога, критичког и полемичког мишљења (веома су биле популарне књижевно-филозофске врсте *трактат* – расправа и *епистола* – посланица). Све што је потицало из епохе двеју античких култура (Грчке и Рима) представљало је израз свестране слободе и слављење живота и човека. Човек новог доба постаје *homo faber* (одговоран за изградњу сопствене личности и среће), а световна култура полако потискује доминацију цркве и религије. У својој чувеној драми „Хамлет“ велики ренесансни писац Шекспир овако велича човека: *Како је диван створ човек! Како је племенит умом! Како неограничен по способностима! Како су дивни и изразити његови покрети и његово тело! Како по разуму наличи на бога! Украс света, узор свега живота!*

3.9.2. Ренесанса

Појам *ренесанса* означава стваралачки и културни садржај епохе хуманизма. Ренесанса је реч француског порекла – *renaissance* / обнова, препород, процват, а подразумева велику смену у историји идеја, стваралаштва и вредности у свакодневном животу.

Са појавом хуманизма античке вредности представљале су средиште духовности и извор инспирација, али свест новог, грађанског човека која је тежила ослобађању од средњовековних догми, у ренесанси почиње да се ослобађа и од прејаког утицаја свега што је античко. Талентовани и напредни људи приметили су да је стваралаштво почело да се претвара у имитацију антике уместо у културно напредовање и развој, па су почели да трагају за новим изворима надахнућа. Они увиђају да се теме и узор могу пронаћи и у обичном животу и човеку, да савремени, стварни

живот заслужује да буде тема уметности. Такође, закључују да је много природније да се о свему томе пише на народном (италијанском) уместо на латинском језику којим нико није говорио у свакодневном животу. Тако почињу да се руше дотадашња правила и табуи, а уметност и наука постају доступне и видљиве и изван привилегованих кругова имућних људи. **Стичу се нова научна и животна сазнања и ствара се тип свестраног човека неограничених духовних потреба.** Долази до општег препорода и свестраних промена које ће захватити и **понашање људи, и начин размишљања, и науку, и уметност, и економију.**

За ренесансу се обично каже да представља „**златно доба**” у развоју људске цивилизације. То је време уметника, мислилаца, проналазача, истраживача и вансеријских **свестраних умова** какав је био Леонардо да Винчи (сликар, вајар, песник, математичар, физичар, проналазач...) **Ренесансни човек** напосто тежи свестраном знању.

Шта је све допринело појави и развоју хуманизма и ренесансе:

- **Незадовољства начином живота током средњег века** и свим оним што је средњи век подразумевао: Црква је била свемоћна, утицала је на државу, одређивала је подједнако живот друштва као и појединца, њихово понашање и размишљање. Истином се сматрало само оно што је црква проповедала; земаљском животу и срећи био је супротстављен и надређен, као много важнији, загробни живот. Сви који се нису слагали са оваквим проповедима и правилима строго су кажњавани. *(Позната су бројна мучења и спаљивања научника, књига, „вештица” и сл.)*

У уметности се такође неговала богобојажљивост, служење идеалима хришћанства и канонизовано стваралаштво које је пружало мало простора стваралачким заносима и слободама.

Ренесансни човек окреће се овоземаљским вредностима и потражи за истином о себи; жели да ослободи своје стваралачке и интелектуалне потенцијале; жели слободно да ствара и истражује свет око себе; жели да искуси и открије смисао живота на овом свету уместо да га се одриче зарад обећања вечне среће у загробном животу.

- **У Италији се ослобађају први градови од апсолутистичке власти феудалаца и цркве** у (Милано, Ђенова, Фиренца, Рим, Венеција и др.) и појава прве грађанске класе, коју чине занатлије и трговци. Они желе да самостално уређују свој живот; ослобађају се феудалног ропства, што се одражава и на њихов однос према животу и начин

размишљања о себи и свету који их окружује. Бављење трговином омогућава им да самостално стекну први капитал, а финансијска слобода и моћ доприноси даљем развоју и откривању нових потреба - упознавање других земаља и градова, различитих народа и култура. Све то доприноси развоју другачијих погледа на живот и свет. Са развојем трговине појављују се и први просвећени богаташи свесни вредности уметности, науке и целокупног развоја друштва. Међу њима се развија меценатство – покровитељски однос према песницима, сликарима, вајарима, филозофима, научницима, што доприноси слободном стваралаштву талентованих људи који нису морали да брину за своју егзистенцију. Најпознатији мецена ове епохе био је Лоренцо де Медичи.

- **На развој хуманизма и ренесансе утичу и проналасци у области науке и технике;** развијају се математика, географија, геологија, медицина, механика, астрономија; пронађени су барут, штампарска преса (1445. Јохан Гутенберг), телескоп, наочари, џепни сат, микроскоп... установљен је грегоријански календар; а са свим тим проналасцима унапредовала је и људска мисао о устројству света. Научници врше експерименте да би доказали своје тезе, проучавају анатомију људског и других организама, истражују природу и космос.

*У ово време, у Цетињу, на Ободу, 1494. прорадила је и прва јужнословенска штампарија за ћириличне књиге. Штампарија Црнојевића била је прва ћирилична штампарија на свету. (Прва штампана ћирилична књига Лужних Словена је **Октоих** - осмогласник.)*

- **Научна и географска открића,** у првом реду проналазак нових водених путева према Индији и откриће Америке, као и појава хелиоцентричне теорије Николе Коперника насупрот Птоломејевом геоцентризму, такође утичу на прихватање нових научних сазнања која су била у сукобу са званичним тумачењима цркве. Последица тога били су прогони научника и мислилаца као што су Никола Коперник, Галилео Галилеј, Ђордано Бруно и други. Многи су страдали или били прогоњени зато што су дошли до спознаје да је свет друкчије постављен него што је то црква вековима представљала.
- **Откривање вредности античке културе:** И поред енергичног реаговања цркве на све иновације и одступања од догми која је она прописивала, и поред постојања чувене *инквизиције* (црквеног суда), развој и напредовање људског духа нису се могли зауставити.

Окружени старинама (остацима античких грађевина и делима на латинском језику), **учени представници грађанског друштва почињу све више да се интересују за живот људи старог Рима и старе Грчке**, као и за све облике стварања у тим древним временима (књижевност, филозофију, ликовне уметности, архитектуру...). Проучава се античка уметност и филозофија. Учи се латински језик да би се читала дела античких књижевника као што су: Хомер, Вергилије, Овидије, Хорације, Софокле, Плаут..., и филозофи: Платон, Аристотел, Цицерон, Сенека...

Хуманизам и ренесанса подарили су свету бројне велике писце:

- у Италији (већ крајем XIII. и почетком XIV. века): **Данте Алигијери, Франческо Петрарка, Ђовани Бокачо, Торквато Тасо, Лодовико Ариосто**
- у Шпанији: **Мигел де Сервантес, Лопе де Вега, Калдерон**
- у Француској: **Франсоа Рабле, Пјер де Ронсар**
- у Португалији: **Луис де Камоис**
- у Енглеској: **Вилијем Шекспир, Џон Милтон, Едмунд Спенсер.**

Ово време подарило нам је ненадмашне мајсторе у области *сликарства*:

Леонардо да Винчи, Микеланђело Буонароти, Рафаел, Тицијан, Ботичели, Јан ван Ајк, Дирер...; вајарства: Микеланђело Буонароти, Донатело...; и архитектуре: Филипо Брунелески, Донато Браманте и опет Микеланђело Буонароти.

Мада је настао и развио се у Италији, културни покрет назван хуманизам и ренесанса, захватио је и друге европске народе (Шпанија, Француска, Енглеска, Немачка, Холандија, Пољска, а на Балкану простор Далмације). Тај утицај је најјачи у књижевности и на филозофском плану. Најпознатији европски мислиоци који су били надахнути хуманизмом били су **Томас Мор (Утопија), Френсис Бекон (Нови органон), Макијавели (Владацац), Томазо Кампанела (Град сунца), Еразмо Ротердамски (Похвала лудости)** и други.¹⁷⁸

178 <https://viblionica.weebly.com/10591095108010861085108010941072/2881114>

IV ДЕО

НОВИ ВЕК

1. НОВИ ВЕК

У историјској науци крај Средњег века и почетак Новог века није временски јасно дефинисан. Заправо ради се о процесима, који нису једнаки ни по континентима, ни по појединим земљама. Као и у случају 476 године, када је пропало Западно Римско царство, што се означава крајем Старог века, обично се неки важан датум узима као вододелница хронолошка међу великим епохама. Тако се обично за крај Средњег века и почетак Новог века узима 1453. година, када је пао Цариград у Турске руке, и нестало Источно Римско царство (Византија), а исте године је окончан Стогодишњи рат између Енглеске и Француске. Са друге стране узима се од низа историчара и 1492. година, када је откривена Америка од стране Колумба, а исте године су Шпанци заузели Гренаду, и окончали Реконквисту, односно ослобађање Пиринејског полуострва од Мавара (Сарацена- Арабљана). Неки узимају за почетак Новог века почетак Реформације, односно 1517. годину. Међутим, процес ослобађања кметова, зависних сељака и окончавање утицаја племића, уследило је тек у каснијим периодима, са буржоаским револуцијама у Енглеској, Холандији, Француској и др.

1.1. ВЕЛИКА ГЕОГРАФСКА ОТКРИЋА

Све до Великих географских открића, у свету су постојале цивилизације и државе на различитим континентима и регија, углавном са минималном међусобном комуникацијом. Неке од њих нису уопште имале свест о постојању других, или пак само магловите представе о тим земљама, њиховим државама и цивилизацијама. Још током позног Средњег века било је више великих експедиција које су прелазиле Евроазији и употпуњавале дотадашње представе о васељени. Пре тога монголска освајања такође су употпуњавала спознаје савременика о географији Старог света. Посебан значај су имале италијанске поморске државе, пре свега Венеција и Ђенова у продубљивању трговачких веза са азијским континентом. Марко Поло је био један од највећих путника ка Кини и Далеком истоку. Португалци су већ у првој половини XV века вршили експедиције, али и освајања на правцу Африке. Открили су и освојили острва Мадеру и Азорска острва, обилазили Западну Африку и постепено се померали све јужније. Најзад је Вартоломеј Дијаз 1487, опловио Рт добре наде, и ушао у простор Индијског океана. То је био велики подстицај за даља истраживања, где је 1492. године

Кристифор Колумбо открио Амерички континент. Следећих година и деценија траје даље истраживање, заузимање и колонизација америчког континента, од стране Шпанаца и Португалаца. Њима се потом придружују у тим истраживањима и освајањима Британци, Французи, Холанђани. У том правцу Велика географска открића, означавају раздобље у историји које је трајало од половине XV до половине XVI века. Током тог века европски истраживачи су посетили већину настањених крајева света и открили да је свет много пространији и разноликији него што се дотле предпостављало. Вести о њиховим открићима су се ширили захваљујући новој техници штампе што је привлачило пажњу широке публике. Проширивање географских, али и других сазнања, по својој ширини и брзини било је велико, па се у том погледу ни један други век до тада не може мерити с тим раздобљем. Стога се доба великих географских открића сматра границом којом се завршава раздобље Средњег века, а започиње ново велико раздобље људске историје названо Нови век. Крајем Средњег века градској привреди западноевропских земаља биле су потребне сигурније поморске везе са истоком одакле су доношени зачини, мириси, племенити метали и др. То је условило поморска открића – Америке 1492. и поморског пута за Индију 1498. године. Настала је колонизација откривених земаља. То је убрзало привредни развој Западне Европе, посебно земаља на обалама Атлантика. У Западну Европу су се слиле велике количине злата и сребра из Америке, што је олакшало размену, али је довело до поскупљења производа – револуције цена. Велика географска открића утицала су на даљи развој елемената капиталистичке привреде. Велика географска открића имала су корене у новим идејама које су настале у доба ренесансе, а укључивале су напредак у картографији, навигацији и бродоградњи. Ново мишљење да је Земља округла, навело је одважније на помисао о пловидби на запад како би стигли на исток. У том правцу су значајни и проналасци караке, а потом и каравеле, те других проналазака и иновација у области поморства.¹⁷⁹

Кристифор Колумбо је веровао да је пронашао пут за Индију, и он је путовао у име Шпаније. Портулагалија је посела огроман простор Бразила, док је Шпанија временом поседала остатак Латинске Америке. Америго Веспучи је обилазећи прашуме око Амазона, дошао до закључка да је у питању ипак нови континент, који је по њему добио назив Америка. Васко де Гама, је обилазећи Африку, дошао до Индије, а потом постао португалски управник дела индијских територија. Он је дакле 1498. пронашао поморски

179 chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpgcglcfindmkaj/http://www.dgt.uns.ac.rs/materijali/istorijska_geografija/Istorijska-geografija-Vezbe-5.pdf

пут до Индије, доневши огромне количине зачина и злата и постао најбогатији Португалац свог времена, иза краља. Најзад Фернандо Магелан, такође Португалац је 1519-1522. опловио земљу, показавши на тај начин да је она округла. Он сам је погинуо на Филипинима од урођеника и од 237 чланова посаде у Португалију се вратило свега 18.¹⁸⁰

На амерички континент су долазили краљеви изасланици, потом пустилови, који су постепено освајали ове територије и стављале их под власт Шпанаца (у случају Бразила Португалаца). Њих начелно у овом периоду називамо конквискаторима. Најпознатији су Кортес који је освојио државу Ацтека на територији данашњег Мексика и Пизаро који је освојио државу Инка и заузео данашњи западни простор Јужне Америке, уз Тихи океан. Временом су и остале Латиноамеричке територије потпале под шпанску власт. Поред тога Шпанија је заузела Филипине, Хаваје и нека мања подручја у Африци (од раније Канарска острва). Португалија је поред Бразила освојила низ подручја у Африци (приобаље Анголе и Мозамбика, потом део Гвинеје, Зеленортска острва, Свети Томе и Принсипе), те више пристаништа и приобалних места у Индији и Индонезији, као и Макао у Кини. Шпанија и Португалија су уз посредништво папе два пута делили свет на замишљене линије као што је то било 1494 и 1529. У овом другом случају разграничење је ишло средином Пацифика (у правцу север-југ). Међутим, западноевропске силе, пре свих Енглеска, Француска и Холандија су временом почеле да потискују из многих азијских, па и афричких и карибских подручја Португалце, те водили ратове и са Шпанцима са променљивим успехом.

Главне последице великих географских открића, су колонизација Новог света, као и проширење утицаја европских сила на приобаље Африке и низ посела у Азији (највише у приобаљу Индије и Индонезије, Филипини, као и неке луке у Кини, те бројна острва). Долази до поковања и демографског смањења домородачких популација Индијанаца у Америкама. Такође долази до довођења као робова црнаца из Африке у обе Америке. Низ животиња из Европе је пренето у Америке, попут коња, коза, голубова, патака, а ђурке су пренете из Америке на европске просторе. Од култура из Америка у Европу су донети кромпир, пасуљ, парадајз, кукуруз, дуван, бундева, сунцокрет, ананас. Из Европе у Америку су пренети за узгајање лан, лимун, маслине, поморанџе, пиринач.

Северну Америку, су временом насељавали и колонизовали пре свега Енглези (и Британци уопште), Французи, Холанђани и у мањој мери и други европски народи.

180 <https://www.slideshare.net/slideshow/ss-27579136/27579136>

2. РЕФОРМАЦИЈА

Католичка црква се након шизме 1054. године, заправо идејно одвојила од православне. Иако је од првобитних пет патријаршија (Рим, Цариград, Антиохија, Јерусалим и Александрија), само она римска са папом потпадала под католичанство, оно је обухватало читав западни свет тадашње Европе. То је у географском смислу, имало чак шири обухват, јер је сем Византије и Русије, православље било заступљено већински још само на Балкану. Нарочито се након 1204. идејна подела на католичанство и православље утврдила у пракси, дакле изашла је из теоретског раскола црквеног врха. Папство је показало своју супермацију покретањем и подршком крсташким ратовима. Папа је имао и световну државу у средњој Италији у том периоду. Међутим, повремено је долазило до криза папског утицаја, попут насилног премештања седишта папа у Авињон у јужној Француској, где је у потоњем периоду егзистирао алтернативни папа. Сукоб папства и царства (Римско-немачког владара) такође је исцрпљивало и једну и другу страну. Појава различитих јереси, секти, нарочито катара, и борба са њима наносили су ударе цркви и папству. Нарочито је верски покрет Јана Хуса у Чешкој XV века захватио део, пре свега чешке популације, и представљао наговештај, реформације у XVI веку. Слично се може сматрати претечом протестантизма верски покрет Џон Виклифа у Енглеској. Са друге стране пад Цариграда, нестанак Византије и турско освајање Балкана, свели су на суверене и слободне православне вере, већинске државе, практично само на Русију.

Црква је имала велики утицај у Средњем веку. У несигурно време ратова, болети и глади, када је опасност од смрти била извесна у свакодневном животу, људи су утеху налазили у учењу о вечном животу после смрти. Хришћанско учење је било доминантни морални поглед на свет. Међутим, крајем Средњег века, долази до уочавања многих недостатака у животу и деловању дела свештеника, нарочито оних на високим положајима. Тежили су ка богаћењу и политичкој моћи. У томе је предњачио папа. У доба ренесансе, ракалашан живот многих црквених великодостојника, укључујући папе долази до изражаја и спознаје и у широј јавности. О томе је писао и Еразимо у својој Похвали лудости. Многе папе и црквени великодостојници, су учествовали у ратовима и бавили се политиком, водили раскошан живот и имали љубавнице и децу, били мецене научницима и уметницима, подизали раскошне грађевине, при томе често занемарујући своје духовне обавезе. Такође црквена служба је служена искључиво на латинском језику, па је постојала тежња обичних верника широм света да она буде на њиховом

језику, што је Рим одбијао. То је изазвало незадовољство практично свих слојева друштва који су желели једноставну црквену службу (на разумљивом народном језику) и јефтинију цркву (због великих материјалних издавања које су имали за цркву). Такође и владари су тежили да створе националну цркву и избегну контролу Рима.

Лутер је започео реформацију римокатоличке цркве иритиран продајом индулгенција, од стране доминиканца Јована Тецела. Наиме, Лутер је 31. октобра 1517. г. на вратима дворске цркве у **Витенбергу** истакао својих 95 теза и упутио позив на расправу свакоме ко је другачијег мишљења да му то у дискусији и докаже, овај дан светкују протестанти као празник реформације. Тецел и његови истомишљеници прогласе Лутера јеретиком, а Лутер на то одговори још жешћим нападом. Са целим случајем је упознат папа Лав X. Уз Лутера је велики број присталица на универзитету. Лутер је папи писао са поштовањем и папа 1518. год. позива Лутера у Рим. Лутер је затражио од Фридриха Мудрог, саксонског изборног кнеза, да му се суди у Немачкој. Папа онда пошаље кардинала Кајетана (Тома де вио Кајетан), да Лутера саслуша у Немачкој да га наговори, да порекне своје тезе. Лутер на то не пристаје. Ови разговори су вођени у Аугсбургу. Лутер да би избегао строге мере бежи из Аугсбурга. Лутер апелира папи *«Од лоше обавештеног папе, папи ког ваља боље обавестити»*. Рим је видео да се спор неће лако изгладити и папа шаље Милтица, да покуша благим мерама да наведе Лутера бар на ћутање. Лутер пише папи Лаву X и обећава да ће ћутати, ако и његови противници буду ћутали.

Коначан раскид са Римом догодио се после јавне расправе у **Лајпцигу** 1519. год. Најзад папа 1521. године искључује Лутера из католичке цркве.¹⁸¹ Лутер преводи библију на немачки језик, чије прво издање је штампано 1534. године. У следећим годинама, реформација спонтано добија и социјални карактер, међутим Лутер се ограђује од тога и стаје на страну постојећег феудалног поретка.

Лутер је у целини одбацио захтеве за радикалне реформе друштва, сматрајући да управљање црквеном организацијом треба да буде поверено световним владарима. Стога је нашао подршку међу немачким кнежевима који су и сами били заинтересовани за очување сопствених привилегија и присвајање црквених и манастирских имања. Међутим, на црквеном сабору у Шпајеру 1529. цар Карло V у представници Римокатоличке цркве изнова су осудили Лутерово учење и прогласили незаконитим одузимање

181 Радомир Поповић, *Појмовник Црквене историје*, Београд, 2007, стр. 252.

црквених поседа и давање духовне власти кнежевима. Немачки кнежеви који су подржали Лутера упутили су цару протест због овакве одлуке сабора, те су се убрзо Лутерови следбеници почели називати протестантима.

Када су римокатолички кнезови, епископи и слободни градови видели напредовање новог учења, склопише под вођством Аустрије, Баварске и римокатоличких епископа 1524. год. у **Регенсбургу**, тзв. **Регенсбуршки савез** за одбрану старе цркве.

Против овог савеза удружише се 1526. год. лутерански сталежи, тј. лутерански кнезови и слободни градови у **Торгову**, са изборним кнезом саским, *Јованом Постојаном* и са хесенским грофом *Филипом Великодушним*, склопе, тзв. **Торговски савез**. Карлу V није одговарала Лутерова реформација јер је протестантизам слабио централну власт, а јачао локалну власт кнежева. Следе војни сукоби две стране, грађанског рата који је имао верски карактер, и он је окончан верским миром у Аугзбургу 1555. године. Долази до компромиса одредбом да чија је земља његова је и вера. На тај начин је око две трећине територије немачких земаља припало протестантима. Дакле временом је дошло до поларизације немачких земаља, тако да је читав север и исток био лутерански, протестантски. Са друге стране Аустрија и Баварска на југу су остале католичке. Између њих средишњи део Немачке је остао подељен, с тиме да је ближе северу доминирала протестантска вера, а ближе југу католичка. На крајњем западу провинција Вестфалија и северна Рајна је такође била већински католичка, док је временом централни део Немачке Хесен постао протестантски. У осталим средишњим и југозападним областима је било верски мешано становништво.

Од осталих реформатора цркве издвајамо Улрих Цвинглија у Цириху и посебно Жан Калвина у Женеви. Цвингли је завео једну врсту моралне власти где је црква добила могућост да надзире моралност у понашању људи, посебно поштовање брака.

Реформација је довела до тога да се поједини градови и државе одреде за католичанство или за лутеранство, односно калвинизам, чиме је Европа постала жариште верског раздора. Премда су реформисти били уједињени у осуђивању Католичке цркве, међу собом су били у сукобу. Теолошко неслагање настало је чак и међу протестантима. Иако су сви признавали Библију као основу хришћанске вере, постојала су велика неслагања у њиховим учењима. Прво такво неслагање било је у вези са значењем Господове вечере и Христове присутности. С временом, у калвинизму је настала једна од најконтроверзнијих наука: предодређење. Једна

група калвиниста је тврдила да постоји предодређење који ће људи бити спашени, а који не, а друга да човек може својим поступцима да утиче на то (лични избор). Ове недоумице остале су код Калвиниста и после његове смрти. Велики немачки социолог Макс Вебер је приметио да је протестантска дисциплина, посебно калвинизма, имала велики подстицај на развој капитализма. За разлику од Лутера који је веровао да је материјално богатство плод греха, калвинизам подстиче новац и као мерило успеха, уместо да, се као у ранијим вековима његово гомилање сматра грехом. Са друге стране и Лутер је прихватао преданост, и одговорност као врлине. Разуме се да су данашњи протестанти далеко мање религиозни него они из XVI и XVII века, када су се водили ратови, како интелектуални и духовни, тако и оружани, за и против увођења и опстанка трећег огранка хришћанске вере. Међутим, у колективно несвесном читавих народа остали су императиви које су уводили Лутер, Калвин и други предводници реформаторског покрета. Зато су немачка радиност и дисциплина необјашњиви без знања о њиховим лутеранским коренима. Такође, ако знамо да су први колонисти данашњих Сједињених Америчких Држава били калвинистички емигранти из Европе, лакше ћемо разумети природу "америчког сна", такмичарску природу америчког друштва и његову тежњу за гомилањем материјалног богатства. Са друге стране Калвин је подстицао развој капитализма и индивидуално предузетништво, док је у своје време Лутер имао разумевања за постојећи феудални поредак. Међутим, сви протестанти, рачунајући и секте, били су против позиције папе и залагали се за националну цркву. У Енглеској, јавља се национална англиканска црква која одбија да прихвати надлежност папе.

Папе су изгубиле црквену власт у земљама које су прихватиле протестантску веру. У тим државама контролу над црквом и постављањем свештеника преузели су световни владари, што је олакшало прерастање феудалних монархија у апсолутистичке. Последице реформације је и почетак употребе народних језика у цркви, што је отпочело превођењем Библије. Протестантизам у Лутеровој форми је победио у већем делу Немачке и скандинавским земљама. У Калвиновој форми, он се проширио Холандијом, Шкотском, Швајцарском, те у јужним областима Француске. У Енглеској (као и у Велсу, те Северној Ирској) била је англиканска црква.¹⁸²

182 Томас Кауфман, *Спасени и проклети – историја реформације*, Клио, Београд, стр. 35-36.

Римокатоличка црква уочила је претњу коју за њено јединство представљају реформациони покрети. Стога је повела борбу против њих, које заједно можемо назвати контрареформација. Између осталог организован је језуитски ред на челу са Игнациом Лојолом. Унутрашња организација језуитског реда је била чврста дисциплина и строга хијерархија, а на њеном челу се налазио човек са звањем генерала. Средства којом се служила су била разноврсна укључујући насиље. Католичка црква је у борби за одбрану вере, формирала црквени суд – инквизицију, која је имала често сурове методе у обрачуна са онима који су доводили у питање ауторитет папе и Римокатоличке цркве. Сама црква је одржала велики сабор – Трентски који је трајао чак осамнаест година и који је донео низ одреби. Оне су са једне стране прописивале санкције према протестантима, а са друге стране предвиђале и извесне реформе деловања црквене администрације. Ове акције су допринеле извесној виталности католичке цркве у следећим борбама са протестантима, а са друге стране озваничиле поделу до тада јединствене католичке цркве, од које су се одвајали од протестантизма.

2.1. ЕНГЛЕСКА – АНГЛИКАНСКА ЦРКВА

Династија Тјудора је завладала Енглеском 1485, након рата двеју ружа. Тјудори су владали Енглеском, Ирском и Велсом од 1485. до 1603. године. Оснивач династије је Хенрик VII (1485-1509), а наследио га је најзначајинији владар ове династије Хенрик VIII. Он се женио осам пута, и у његовој епохи долази до одвајања од папе, и проглашења засебне англиканске националне цркве. Она се у потоњим годинама и обредом додатно удаљава од католицизма. Међутим, краљица Марија (Мери), враћа католицизам и сурово се обрачунава са протестантима 1553-1558. Након њене смрти долази на престо краљица Елизабета, која влада све до 1603, учвршћује протестантизам и ојачава земљу.

2.2. ФРАНЦУСКА

Након окончања Стогодишњег рата између Енглеске и Француске 1453. године, на француској територији Енглези су задржали само град Кале. Под Калвиновим утицајем, реформација продире у Француску још у првој половини XVI века, и ту се веома брзо трансформише у политички покрет. Протестанти као већинско становништво, су се формирали у јужном делу земље, укључујући и неке луке на Атлантику. Верске поделе су усложиле ситуацију у земљи, пошто је католичку лигу помагала Шпанија, као и Аустрија, а протестантску Енглеска и Холандија.

Протестанти су масакрирани 1572. године на ноћ Светога Вартоломеја, да би ови сукоби привремено били окончани реформатори су затим заштићени 1589. године од протестанта Хенрика IV и признати „Нантским едиктом“ 1598. године. Тако су верски сукоби у Француској примирени. У исто време долази до смене династије Валоа, династијом Бурбона. У спољној политици Француска се окреће трговини, освајању колонија и утицају у прекоморским земљама.¹⁸³ Тако је почетком XVII века основана у данашњој Канади колонија Нова Француска, са градовима Монреал и Квебек. Француска је стекла своје упориште на бројним острвима и лукама у Карибима, Африци, Индији.

2.3. ШПАНИЈА

Шпанија је након завршетка реконквисте заузећем Гренаде 1492. године, заокружила своју територију. У исто време је због Великих географских открића и потоњих освајања прекоморских посета у Америци (као и у Азији, Африци и Океанији), постала значајна европска сила. То је посебно било изражено у време владавине Карла V (владао од 1519-1558.). Карло је поред тога што је владао Шпанијом, управљао и Уједињеним провинцијама (Холандијом и Белгијом), а постао је и Римско-немачки цар, све преко крвне везе Хабсбурговаца. Посебно се истакао у борбама против протестаната, пре свега лутеранаца и бранилац католичанства. Упркос бројним борбама и покушајима био је принуђен да прихвати мир у Аугзбургу 1555 којим је признао право Немаца да се сами одлуче коју ће веру исповедати — протестантизам или католичанство, чиме је барем привремено ставио крај на конфликт изазван појавом Реформације. Карло се борио и против

¹⁸³ <https://history-maps.com/sr/story/History-of-France>

продора Турака у средњу Европу, његов противник је био посебно Сулејман Величанствени. У бројним сукобима са Отоманском империјом у Медитерану, имао је променљивог успеха. Укупно посматрано није успео у томе да буде владар хришћанске Европе, и велики неуспех је доживео у настанку и одржавању протестантизма, пре свега Лутеровог покрета. На унутрашњем плану, Шпанија је била извесно децентрализована пошто су имали своја аутономна права више области (Навара, Арагон, Каталонија, Баскија, Балеари и др.).¹⁸⁴ Две године пре своје смрти он је абдицирао и титулу краља Шпаније препустио свом сину Филипу, а титулу владара Римско-немачког свом брату Максимилијану.

2.4. ПРОТИВРЕФОРМАЦИЈА

Контрареформација је покушај католичке цркве да поврати макар део својих позиција уздрман реформацијом. У том правцу су основани монашки редови, попут језуита. Требало је начелно да шире веру својим примером образованости и скромности, и били су подређени папи. Са друге стране основана је инквизиција, као тзв. црквени суд, која се служила силом, мучењем и убијањем, укључујући спаљивање живих људи, што је све заједно распламсавало верске ратове у Европи XVI и XVII века. Католичка црква није прихватала ни преводе Библије са латинског па су спаљиване бројне књиге, које су означене као јеретичке. Са друге стране у уметности и архитектури појавио се барок као правац ове епохе.

Ако закључимо верске ратове између католика и протестаната у Европи, до почетка XVII века, онда у основним цртама можемо констатовати да су протестанти овладали значајним делом Европе, пре свега северним и северозападним, који је географски удаљен од Рима. Овај део европских земаља и народа, је у протестантизму видео могућност смањења (напокон и одбацивања) притиска на ове народе и земље у верском организовању папе и Рима. Еманципација у националне цркве је један од најавећих тековина протестантизма. Са друге стране смањују се укупни трошкови организације црквеног и верског живота, црквена служба прелази на националне језике. Иако постоје разлике у суштини верског учења у оквиру самих протестаната (лутерани, калвинисти и др), ово су им главне и заједничке одлике. Неки народи и земље су у целини постали протестантски, као што су неки готово у целини остали католички. Протестантске земље су

184 <http://istorijska-biblioteka.wikidot.com/art:karlo-v>

Скандинавске у целини, док је рецимо Немачка подељена. Холандија је већински протестантска, иако има католичку мањину. Такође Холанђани у данашњој северној Белгији остају већински католици. Швајцарци су такође подељени на нешто више протестаната и католике. Преостале земље Европе остају већински католичке. Ипак, Чешка, Словачка и Мађарска имају протестантски значајан део популације. У Француској су протестанти мање од 10 % популације након удара контрареформације. Ово је ситуација у Европи уочи Тридесетогодишњег рата 1618. године. То је заправо био први прави европски рат, са својим коалицијима, различитим фазама, ангажованашћу бројности трупа, масовним војним и цивилним жртвама, новим оружјима.

3. ТРИДЕСЕТОГОДИШЊИ РАТ

Овај први прави свеевропски рат трајао је формално тридесет година 1618-1648. године и носи обележје верског рата између католика и протестаната. У стварности он је имао више својих одвојених фаза, и поред верског, постојала је борба за престиж и моћ, на основу ривалитета сила и династија, које нису биле искључиво везане за верско питање. Повод за рат је тежња хабсбуршког владара Фердинанда II који је постао потом и Римско-немачки цар, да потисне протестанте, пре свега у Чешкој и Мађарској. Тада долази до чешке побуне који се ослањају на протестантске кнежеве у немачким земљама. У сукоб су се укључили на протестантској страни Холанђани, а на католичкој Шпанија и Баварска, уз подршку папе. Након битке на Белој гори, католичка коалиција побеђује и врши прогон протестаната у Чешкој. Фердинандов тријумф је био неочекиван и потпун. Чешка је била препуштена његовој милости, коју он није показао. Казнио је смрћу вође побуне, протерао протестанте и дозволио трупам да пљачкају Праг. Масовно су конфискована имања чешког племства, која су додељена царским службеницима и авантуристима. Постављено је потпуно ново, племство, лојално Хабзбурзима, док су неки племићи поново прешли у католичку веру, а велики напори су уложени да се Чешка врати у католичанство. Цркве и манастири су добили велике поседе, чији су власници морали да побегну из земље, заједно са угледним грађанима и научницима. Први период рата завршио се повратком Чешке у оквире католичке цркве.

Сукоби у Немачкој претворили су се потом у грађански рат. Борбе су се кретале ка северу, где је било више протестаната. Појава приватних армија и генерала допринео је да рат постане стална појава. Неке вође приватних трупа су неколико пута мењали страну, продајући се увек оном ко највише плати. Ратовања су била праћена пљачкањима, због чега неке војске некада нису ни имале жељу да окончају рат.

У следећој фази рата укључује се протестантска Данска, која оспорава право Фердинанду за свенемачку круну цара. Међутим он доживљава пораз од католичке лиге, постиже мир којим напушта сукоб. Од 1630, у рат улази Шведска са њеним краљем Густавом, која предводи протестантску лигу. Током овог периода наизменичних војних успеха (сам Густав гине 1632, године након више победа), у сукоб се 1635. меша на страну протестаната Француска (иако је њена власт предвођена кардиналом Ришељем католичка). Француска улази у рат вођена ривалством према Хабзбурзима, дакле

Аустрији и Шпанији где је ова династија и њени огранци владала.¹⁸⁵ Заправо католички кардинал француски премијер Ришеље, даје предност државном интересу Француске (резон дета), у односу на верски елеменат. Најзад 1648. године долази до Вестфалског мира, који у највећем заступа интересе протестаната. Поред лутеранске слободу исповедања у немачким земљама добијају и калвинисти. Холандија и Швајцарска су добиле признату независност, а унутар Немачке је потврђена потпуна дезинтеграција и велики број полунезависних и независних државица, често градова. Немачка остаје формално конфедерална монархија, чије ингеренције у стварности су углавном декларативне (Свето римско царство немачког народа). Победнице овог сукоба су пре свега Француска, као и Шведска. Шведска је после извесног времена постала мање значајна сила. Немачка је у пракси доживела привредно заостајање и тешка уништења, а популација јој је готово преполовљена.

3.1. ФРАНЦУСКА ПОД ЛУЈЕМ XIV

Током друге половине XVII века и све до 1715. године владао је Луј XIV. У том периоду Француска је била практично водећа европска сила. Тада је имала око 20 милиона становника, а Енглеска је имала осам, Шпанија шест, а Хабсбуршка монархија 12. Под Лујем XIV Француска је била апсолутистичка монархија. Око двадесет година је кардинал Мазарен, био председник владе, а од 1661. па све до своје смрти 1715. Луј XIV је преузео и ту функцију. Он није ни сазивао Скупштину сталежа, па се може рећи да није укинуо институције, једноставно владао је апсолутистички, односно био је сам себи први министар (премијер). Укинуо је Нантски едикт, и практично забранио права протестантима, затварајући им цркве и терајући их да пређу у католичанство. То је довело до бекства из земље великог броја протестаната. Сазидео је монументалну краљевску палату у Версају. У спољној политици Луј XIV је водио више ратова са променљивим успехом. Током епохе његове владавине постојао је изванредан културни и модернистички напредак, али широки слојеви становништва нису имали од тога посебне користи.

¹⁸⁵ <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2022/04/02/tridesetogodisnji-rat/>

3.2. РУСИЈА

Након потпуног ослобађања од утицаја монголско-татарског 1480. године, Московска кнежевина је већ окупљала остале руске земље у једну целину. Русија се потом шири у односу на сада расцепкане канате, наследнице бивше Златне хорде, посебно према истоку и југу. На северу су одавно границу представљала северна мора (Баренцово, Бело и др), где је изграђено и прво велико пристаниште Архангелск. На западу је велики проблем представљало образовање уније Литванско-Пољске, која је држала у свом поседу бивше централне земље Кијевске Русије, Украјину и Белорусију. На тај начин је био затворен правац за ширење и ослобађање ових простора Руској држави. Са друге стране на истоку Русија под Иваном Грозним, заузима Казански канат 1551, и Астрахански 1556. чиме се читав водени ток Волге налази у њеном саставу. Иако се још Иван III још шездесетих година XV века женидбом са царском византијском принцезом Аном Палеолог сматрао царем, тек је Иван Грозни прихваћен и у међународном окружењу као цар. Он је у првом делу своје владавине успео да овлада читавим Поволожјем, међутим у следећим годинама није успео у покушајима да освоји прибалтик и изађе на Балтичко море, као ни на Азовско на југу. Међутим, успева да заокружи власт на Преуралијом и Уралом, да би се потом уништио Сибирски канат, и заузео Западни Сибир.

Крајем XVI и почетком XVII века, Русија улази у период смутњи, након нестанка династије Рјуриковича. Пољска и Шведска се мешају у унутрашњу ситуацију у Русији, покушавају да наметну своје претенденте на власт. Након велике кризе и пометње, која је однела много жртава у руској популацији, установљује се нова династија Романови 1613. године, када је изабран за цара Михаил Романов. Поред Земског сабора оснива се бољарска дума, као зачеци парламента. Донет је и Саборски законик 1651. године. До средине XVII века, Русија овладава и Источним Сибиrom, и излази на Тихи океан. Са друге стране извршен је и продор ка западу, пошто су се Руси бунили у Украјини у односу на Пољско-литванску католичку државу (називала се Реч посполита). Тако је 1654. вођа побуњених православних козака Богдан Хмељницки, замолио руског цара да се источна Украјина са Кијевом присаједини Русији. Тако је дошло до ширења Русије до Дњепра.¹⁸⁶ Потом се Русија директно укључила у ратовање са Пољском, што је резултирало да се миром склопљеним 1667. године, Русији прикључе и део Белорусије, област Смоленска и још неки делови данашње Украјине.

186 Владимир Соловев, *История России*, Белый город, Москва, 2007, стр. 134-143.

У периоду владавине Петра Великог 1689-1725, долази до модернизације по западњачком моделу Русије, као и њеног општег јачања и ширења. Петар је претходно обилазио западне земље, а потом довео у Русију велики број западних стручњака – инжењера, научника, стручњака разних профила. Након успешног рата са Шведском, Русија је изашла на Балтичко море, где је саграђен и нова велика престоница Санкт Петербург. Дошло је до низа реформи и изградњи модерних државних институција.

3.3. ЕНГЛЕСКА ЗА ВРЕМЕ ДИНАСТИЈЕ СТУАРТ (ОД 1603-1714)

У овом периоду настала је парламентарна монархија у Енглеској. Протестантска вера се учврстила као доминантна, мада је поред већинске англиканске цркве постојала и пуританска, док су католици били маргинализовани. За време владавине Џејмса Стјуарта организована је једна побуна католика, који су покушали да минирају парламент, међутим откривена је и организатори су сурово кажњени. Његов наследник краљ Чарлс, међутим доживео је велику побуну парламента и убијен је, а формирана је републиканска влада на челу са Оливером Кронвелом 1649. У овом периоду потискивани су католици који су представљали део становништва у Шкотској и насељавани протестанти у Ирској. Од 1660. Енглеска је поново краљевина са Чарлсом II сином убијеног краља Чарлса I. Међутим, моћ парламента је била успостављена и он и следећи краљеви су то морали поштовати. Енглеским законима је било забрањено да на важна места у управи долазе они који нису протестанти. Енглеска је у овом периоду јачала своје прекоморске поседе, нарочито у Северној Америци, Карибима, те многа пристаништа и острва на поморским путевима, укључујући приобаља Африке, јужне и југоисточне Азије. Године 1707. долази и до формалног уједињења Енглеске са Шкотском, те стварања Велике Британије.¹⁸⁷

187 <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2022/04/08/engleska-stjuarta/>

3.4. КУЛТУРА ЕВРОПЕ У РАНОМ НОВОМ ВЕКУ

Барок је настао током последње трећине XVI века, и био је доминантна европска култура и уметност све до седамдесетих година XVIII века. То се нарочито односи на архитектуру, скулптури, сликарству и музици, док је у књижевности барок имао скромније домете. Током XVIII века врхунац је доживео велики идејни покрет под називом просветитељство. Просветителски мислиоци сматрали су да је правилном употребом људског разума могуће остварити напредак у свим областима живота. Идеје просветитеља прихватили су образовани људи широм Европе, а то је имало утицаја и на низ апсолутистичких владара. Барокну културу одликује изражено присуство мистичних хришћанских мотива, као и пренаглашавања, насупрот хармоничном складу ренесансне уметности. Посебно је изражена барокна уметност у католичким, а посебно у протестантским земљама. У свету музике истакли су се Бах, Хендл, Вивалди и други. У књижевности Молијер, Данијел Дефо, Лафонтен и др. У филозофији и науци Исак Њутн, Декарт, Френсис Бејкон, Лајбниц, Целзијус и др. У просветитељству, написана је између осталог Енциклопедија знања у 28 томова, где су се истакли најистакнутији француски мислиоци друге половине XVIII века Монтескје, Жан Жак-Русо, Волтер.

3.5. СЕВЕРНА АМЕРИКА У НОВОМ ВЕКУ

Током шеснаестог века шпански истраживачи су продирали у јужне области данашњег САД, пре свега Флориду, и у граничне области на самом југу уз реку Рио Гранде. Тако се у састав шпанске Латинске Америке укључују и низ области попут југа Калифорније, Тексаса, Нови Мексико и друге територије. Французи у Канади заузимају Квебек, а насељавају и низ других области све до Мексичког залива. Међутим због малог броја колониста она није имала могућност да задржи и за себе веже ове територије, осим Квебека. Након мира у Утрехту 1713. године Француска је уступила Великој Британији Њуфаундлед, Нову Шкотску и Хадсонов залив и тако ослабила своје поседе у Северној Америци.

Сасвим је била друга ситуација са енглеским колонистима, који су долазили масовно (у извесној мери и из других британских области) и потискивали домороце. Британци су населили источну обалу данашње Америке. У јужним областима се узгајао посебно памук, што је довело до велике потребе за

радном снагом, и увозом робова из Африке. Британци су апсорбовали низ насеља холандских и шведских насељеника. Најзад у седмогодишњем рату 1756-1763. између Британије и Француске, Британци побеђују и у Америци укључују велике француске поседе (иначе слабо насељене Французима), од Лујзијане до Канаде, у своје власништво. Велики намети свом становништву у Америци, представља подлогу за припремање побуне и америчког рата за независност 1776 до 1783. године. Стварање Сједињених америчких држава од бивших тринаест колонија, био је значајан догађај у северноамеричкој историји. Са друге стране Канада остаје у британском поседу, с тиме да је у области Квебек већинско становништво француског порекла.

Латинска Америка је већ током XVI подељена на португалски Бразил, и остатак који су колонизирали и контролисали Шпанци. Изузетак је било Карипско подручје, где су бројна острва Великих и Малих Антила делом посели и Британија, Француска и Холандија. Ове три силе су на северној обали Јужне Америке поделиле и Гвајану, а Британија је у Средњој Америци, посела део Хондураса. Шпанци су дакле држали огромне поседе од Калифорније и Тексаса на северу до самог Рта Хорн на крајњем југу Јужне Америке. На тако великом подручју Шпанија је организовала своју управу и насељавали велики број Шпанаца (чији су се потомци називали Креоли). Индијанци су имали подређени положај и били подрвргнути некада и тешком раду на плантажама и рудницима. Међутим, они су често обољевали од болести и нису се показали успешним као радна снага, па су све масовније увожени црнци – робови, из Западне и Екваторијалне Африке, од стране европских колонијалних сила. Временом је долазило до мешања Креола (Европљана и њихових потомака), Индијанаца и увежених црнаца, па су настале нове расе – мелеза, местика, мулата. Шпанци су као своје највеће управне јединице у Латинској Америци формирали као вицекраљевства (Мексико, Перу, Аргентина и др).

4. БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО ПОД ВЛАДАВИНОМ ТУЂИНА

Балканско полуострво је током XV века у највећем потпало под власт Отоманске империје. Са друге стране у Подунављу је образован бедем одбране Средње Европе коју је чинила пре свега Угарска. Она је организовала остатке српских простора који још није подпао под турску власт, пре свега Београд, Мачву, Срем. Ту је именован српски жупан, што је представљало извесну српску аутономију или остатке државности под угарском влашћу. Томе треба додати зворничку и јајачку област које су преостале од Босне и које су такође укључене у угарски систем одбране од Турака. Међутим, 1521. пада Београд, а 1526. године угарска војска доживљава на Мохачу пораз од турске армије. Такође пре тога 1493. године Турци су код Удбине у Лици нанели пораз хрватско-угарским снагама. Турци су након Мохачке битке заузели Будим и опседали Беч 1528. Турски напредак је забележен и у дубини Балканског полуострва, па је ван њихове контроле у Далмацији преостала још Дубровачка република и Млетачки поседи, сведени у то време само на неколико утврђених градова-лука и на острва, те полуострво Истру. На простору данашње цетињске општине у Црној Гори временом је успостављен релативно слободан простор од Турака уз планину Ловћен, који се временом ширио. Срби у Хабсбуршкој монархији, се посебно организују у оквиру Војне границе, која је била одбрамбена зона у односу на Отоманску империју. Од краја XVI до краја XVIII века Отоманско царство је водило борбе против Хабсбуршке монархије и Млетачке републике, у којима су се Срби борили против Турака на страни хришћанских сила. Дуги рат између Хабсбуршке монархије и Турске је био 1593. до 1606. године. Срби у јужном Банату под вођством владике Тиводоровића подигли су устанак који је крваво угушен. Синан паша из освете према Србима, наредио је спаљивање моштију Светога Саве на Врачару, и прављење своје џамије у Призрену, од материјала манастира Светих Архангела, задужбине цара Душана.¹⁸⁸

Утисак је да је велики Бечки рат 1683-1699, извршио преокрет у моћи Отоманске империје, јер је доживљен укупно посматрано пораз и изгубљене велике територије. Почело се са тзв. другом опсадом Беча (прва је била још 1528. године), 1683, где је доживљен пораз, због помоћи хришћанске коалиције. У наставку је хришћанска коалиција, у којој су били и српски борци, ослободила читав простор Мађарске укључујући Будим, те Славонију,

¹⁸⁸ <https://www.slideshare.net/slideshow/srbi-u-ratovima-turske-i-austrije/28939700>

Срем, Банат, Барању и Бачку. У наставку ослобођена је и северна Босна, Србија, укључујући Косово и Метохију, те Македонија. Међутим, Луј XIV напада Хабсбуршку монархију, а Турци прегрупишу снаге, добијају појачања из азијског дела империје, а команду преузима Ћуприлић паша. Тако долази до постепеног повлачења под борбом аустријских снага уз које су били и српски борци, све до Београда, те сеобе дела народа на север, ка Панонској низији. Између 60 000 и 90 000 Срба предвођеним Арсенијем Чарнојевићем се насељава на простору Паноније и у јужној Угарској. Аустријски владар Леополд додељује Србима привилегије да би се населили на овом простору и у будућности га бранили од Турака.

Након битке код Сенте склапа се 1699. у Сремским Карловцима мир. По њему Турска губи читаву Мађарску, Славонију, Барању, Бачку и Срем, али повраћају Македонију, средишњу Србију са Косовом и Метохијом, као и Банат.

Већ 1716. избија нови ратни сукоб између Хабсбуршке монархије и Отоманске империје, а претходно је у сукоб ушла Млетачка република и Русија. Аустрија заузима, Банат и Малу Влашку, северну Босну и велики део Србије, укључујући и Ниш. Године 1718. склопљен је Пожаревачки мир по коме су ове територије одузете од Турске и ушле у састав Хабсбуршке монархије, а корекције територије у Далмацији добила је и Млетачка република (Венеција). Од 1718. формирано је Српско краљевство, која је у ствари представљала административну управу тих територије од стране Хабсбуршке монархије. Она је представљала извесну српску аутономију.

Међутим, 1736. избио је нови аустријско-турски рат, који је овај пут Отоманска империја добила. Долази до друге сеобе Срба. Истина Аустрија је изгубила северну Босну и Србију а задржала од претходно заузетих територија Банат и Малу Влашку.

Српски корпус у Подунављу је ојачао, и Срби су добили низ привилегија којим су регулисали свој статус, од којих је најважнији статус митрополитија у Сремским Карловцима.¹⁸⁹

Вековима су Срби учествовали у ратовима хришћана против Турака. Због тога су многи после ратова, оправдано страхујући од освете турских власти, бежали на север на простор Мађарске, под влашћу хришћанских Хабсбурга. Тако су се Срби нашли са обе стране уз границу, због чега су и највише страдали у тим ратовима.

189 <https://www.kcns.org.rs/agora/austro-turski-ratovi-u-prvoj-polovini-xviii-veka/>

Најзад 1789. избија нови аустријско-турски рат. Аустријска војска заједно са српским борцима (фрајкорима и устаницима), заузима чак и Крушевац у једном тренутку. На крају је доживљен пораз, што узрокује повлачење једног дела српског становништва северно од Саве и Дунава. Српски народ је учествовао у овом рату на страни Аустрије, посебно се истакао капетан Коча Анђелковић. Међутим, за Србе у Отоманској империји ово је била тековина у томе што су добили извесну аутономију за Београдски пашалук. То је подразумевало између осталог да Турци нису улазили у села, већ је била самоуправа на челу са кнезовима и оберкнезовима који су сакупљали порез, и носили паши у Београд. Након 1791. и Свиштовског мира, Срби у Београдском пашалуку постепено добијају повластице, између осталог су кнезови и оберкнезови добијали део судске и управне власти. Србија је била подељена на више пашалука, а најистуренији је био Београдски пашалук, који се граничио са Хабсбуршком монархијом. Тај јужни део Хабсбуршке монархије је био поглавито насељен Србима, па је то довело до прожимања српског народа на граници две империје. Реформе у Отоманској империји, је покренуо султан Селим III, али оне су наишле на снажан отпор јаничара и високог турског племства, паша и бегова. Реформом је обухваћено и побољшање положаја потлаченог хришћанског становништва. Позван-огулу одметнути јаничарски вођа у Видинској области, је с јаничарским вођама у више наврата предузимао нападе на Београдски пашалук, где је Хаџи Мустафа-паша, за одбрану користио Србе и допустио им оснивање сопствених чета. Због напада јаничара 1797. установљена је српска народна војска. Срби су брзо развили трговину извозећи стоку у суседну Аустрију. Трговина је подстицајно делована на унапређење сточарства, а сељаци мотивисани да више производе и самим тим побољшају свој положај. Путујући трговци, који су од сељака откупљивали стоку, уздигли су се из масе кметова и као утицајни људи издвојили се у посебан друштвени слој, који је претходио грађанству. Српско становништво је у периоду након 1791. у већем броју се досељавало у Београдски пашалук из других српских области на Балкану. Оно се такође у све већем броју настањује у градове, где се бави ситном трговином и занатством. Тиме се мењала и етничка структура градова у Београдском пашалуку, у којима су дотле преовлађивали странци. Тако се први пут од турског освајања видно побољшавају услови живота српског становништва у овим областима. Међутим, уз помоћ Пазван-огула јаничари долазе у Београдски пашалук и убијају Хаџи-Мустафа пашу 1801. и заводе страховладу.

Слика 42. Мапа Београдског пашалука¹⁹⁰

4.1. ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК

Због незадовољства Срба заведеним кулцима и терором, долази до жалби Порти, на којих није било одговора. Тако долази до припреме устанка, што јаничари покушавају да пресеку, сечом око седамдесет најистакнутијих кнезова и оберкнезова, укључујући и Алексу Ненадовића и Илију Бирчанина. Сеча кнезова је убрзала подизање устанка и његово ширење на Шумадију, и цео Београдски пашалук. Део народа је избегао у шуме, где су им се придружили хајдуци Станоја Главаша, са којима су били повезани Карађорђе, Јанко Катић, Сима Марковић. На скупу у Орашцу 14 фебруара 1804. (на Сретење) донета је одлука о дизању буне на дахије.

¹⁹⁰ https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%9F%D0%B0%D0%BA

За вођу је изабран Ђорђе Петровић-Карађорђе и истог дана је почело паљење ханова по Шумадији. Наредних дана буна је захватила западну Србију, где су народ организовали Прота Матеја Ненадовић, Јаков Ненадовић и поп Лука Лазаревић, и источну Србију, у којој су вође буне били Миленко Стојковић и Петар Добрњац. Аганлија, један од дахија покушао је преговором да заустави побуну, али није успео. Устанци су из села брзо протерали јаничаре и ускоро ослободили већину градова. Дахије и већина јаничара и њихових присталица склонили су се у Београд, око кога су устаници поставили опсаду. Настављајући преговоре, Срби су у пролеће 1805. од Порте захтевали ширу самоуправу и право да бирају свог врховног кнеза, али су и у Русију упутили депутацију да од цара тражи помоћ. Султан је послао Бећир пашу, босанског везира да умири устанике и погуби дахије, али ни то није успело. Зато султан, 1805. наређује новом београдском паши, Хафиз паши да угуши устанак. Међутим Срби су дочекали пашу и потукли његову војску у боју на Иванковцу код Параћина. Ту је устаничка војска први пут заратила са султановом војском и нанела јој пораз, што је био почетак српско-турског рата.

Године 1806, султан је послао велику војску из Босне и из Ниша према Србији. Устаници су потукли обе војске, Босанску на Мишару, а Нишку на утврђењу Делиграду. Убрзо су закључили са Турском, Ичков мир. Руси су наговорили устанике да одбију Ичков мир јер су започели рат с Турском. 1806. Срби су ослободили Београд и почели са Русима да ослобађају и преостали део земље, побијене су дахије. Устаници су заједно са Русима ратовали против Турака у Неготинској нахији и победили у три битке. Срби су 1809. ослободили читав пашалук и неке делове Босне и Новопазарског санџака. 1809. су у бици на Чегру потучени од Турака где се истакао војвода ресавски Стеван Синђелић. Том приликом изгинуло је 3000 устаника, а од њихових лобања Турци су направили тзв. ћеле-кулу. Међутим Србија се одржала, захваљујући и помоћи од Русије. У устаничкој Србији установљени су државотворни елементи, између осталог Скупштина, влада, односно Правитељствујушћи совјет сербски. Совјет је 1807. под председништвом Младена Миловановића, донео Основе правитељства сербског, неку врсту Устава. Установљена је и једна врста владе, која је имала пет министарстава (попечатељства). Совјет је подстицао развој привреде, па је уведена поштанска служба, отварање радионице за производњу барута и оправку оружја и тополивница. Није занемарено ни школство, па је основана мрежа школа у селима и градовима. У Београду је 1808. основана Велика школа, која је школовала кадрове за државну администрацију. За развој законодавства и школство најзаслужнији су учени Срби с подручја Хабсбуршке монархије Иван Југовић, Божа Грујовић и Доситеј Обрадовић, први министар просвете у Србији.

Русија је с Турском закључила Букурешки мир 1812. год. Према одредбама осме тачке мира требало је да устаници добију аутономију. Али Срби на то нису пристали и већ 1813. Турци су са свих страна напали Србију и освојили је. Карађорђе је са најугледнијим старешинама прешао у Аустрију, а затим у Русију. Турци су спровели велике репресалије, а део народа је пребегао у Аустрију (Војводину).¹⁹¹

Након слома Првог српског устанка 1813. године, Османско царство је поново успоставило власт у Београдском пашалуку. Турске власти су отпочеле сурову репресију: казне, убиства, конфискације и повратак јањичарске самовоље изазвали су страх и велико незадовољство међу становништвом. Многе вође устанка су побегле у Аустрију и Русију, док је народ остао без заштите. Посебно се истакао Милош Обреновић, који није побегао након слома устанка, већ је остао у Србији и одржавао везе са локалним првацима и народом. Он је, у тајности, започео дипломатску и политичку припрему за нови устанак, уз подршку одређених турских званичника који нису били лојални султану, као и свештенства и народа.

Милош је разумео да победа над Турцима више није могућа војним путем као 1804–1813. Остајући у земљи, он је: Одржао везу са **умереним османским званичницима** који су били незадовољни хаосом у провинцијама; Изградио **локалну мрежу утицаја** унутар села, нахија и међу православним свештенством; Милош Обреновић је поступно преузео највећи утицај међу српским првацима који су остали у Србији, што му је омогућило да касније формално стане на чело Другог устанка.

191 <https://www.riznica.net/prvi-srpski-ustanak/>

Слика 43. Кнез Милош Обреновић¹⁹²

192 Кнез Милош Обреновић слика у Војин Дабић, Миахел Антоловић, Душан Омчикус, Историја, Клетт, Београд, 2015, стр. 242.

4.2. ИЗМЕЂУ ДВА УСТАНКА

4.2.1. Хаџи Проданова буна

Након слома Првог српског устанка 1813. године, Османско царство поново успоставља директну власт у Србији, али та власт постаје суровија него икада. Турска одмазда је била немилосрдна: старешине су хапшене, народ излаган насиљу, порези су појачани, а самовоља јањичара и турских заповедника у варошима била је готово без ограничења. Београдски везир Сулејман-паша Скопљак нарочито се истакао у прогону виђенијих Срба, често их убијајући без суда. У таквом стању терора и неизвесности, у јесен 1814. године, избила је побуна позната као Хаџи Проданова буна.

Хаџи Продан Глигоријевић, војвода из Првог српског устанка и угледни старешина у западној Србији, **подигао је буну у околини манастира Трнава, код Чачка**. Његова одлука била је вођена уверењем да Турци планирају ново хапшење српских првака и да је боље предухитрити него чекати судбину. Међутим, ова побуна није била координисана са осталим старешинама, а кључно је то што није имала подршку кнеза Милоша Обреновића. Организационо слаба и без шире народне мобилизације, буна је убрзо сломљена од стране турске војске, уз сарадњу Милоша који је настојао да се сукоби што пре окончају.

Слика 44. Хаџи-Продан Глигоријевић¹⁹³

¹⁹³ Слика у Војин Дабић, Мибахел Антоловић, Душан Омчикус, Историја, Клетт, Београд, 2015, стр. 236.

Упркос обећању да ће побуњеницима бити опроштено ако се предају, турске власти су спровеле страшну одмазду. У више нахија Турци су хапсили, мучили и погубљивали стотине људи. У Чачку, Крагујевцу и другим местима Срби су масовно набијани на колац – најстрашнију казну тог доба, што је оставило дубок траг у народном памћењу. Оваква нечовечна и издајничка одмазда представљала је преломни тренутак: код народа је изазвала осећај понижења, гнева и потребу за правдом.

Иако је сама побуна била неуспешна и краткотрајна, њене последице су биле далекосежне. Постало је јасно да народ не може више живети под турским терором и да ће нови отпор бити неизбежан. Милош Обреновић, који је одмерено посматрао ситуацију, почео је интензивније да припрема терен за следећи устанак. Сам чин турског насиља над народом после гушења буне створио је моралну основу и оправдање за ново подизање. Управо тај осећај неправде и страдања постаће темељ за организовање Другог српског устанка у пролеће 1815. године. Хаџи Проданова буна тако у историјској свести представља увод и искру отпора који ће довести до стварања модерне српске државе.

4.3. ДРУГИ СРПСКИ УСТАНАК

Пролећа 1815. Милош Обреновић, истакнути кнез из Првог српског устанка организује због турских репресалија и несносних услова, устанак, познат као Други српски устанак. У Србији су са великим интересовањем праћени међународни догађаји, поготово после војног успеха Русије против Наполеона. Прота Матеја Ненадовић је упутио молбу руском цару Александру да се Србија припоји Русији или да добије положај какве су имале Молдавија и Влашка под руским протекторатом. Дошло је поново до сусрета кнезова који су добили онакву улогу коју су имали уочи претходног устанка.

Помоћу проте Матеје српски кнезови су упутили молбе за помоћ Аустрији, Русији и осталим европским силама које су учествовале на Бечком конгресу. У Такову избија Други српски устанак, где Милош Обреновић прихвата да буде вођа. У пролеће 1815. године, на Цвети (11. април), у месту **Таково код Горњег Милановца**, одржан је збор српских кнежева и народних представника. На овом скупу, Милош Обреновић је изабран за вођу устанка. Његове речи „Ево мене, ето вас — рат Турцима!“ постале су симбол почетка борбе.

Убрзо почињу оружани сукоби у Шумадији и западној Србији, а народ се масовно одазива. Вештом тактиком, Милош изазива низ победа над турским јединицама, осваја важна упоришта и истовремено шаље поруке султановим изасланицима тражећи преговоре.

Слика 45. Слика Паје Јовановића из 1889. године

4.3.1. Војне акције и улога Милоша

За разлику од Првог српског устанка, ово је била фронтална побуна против турске власти у целини.

После битке на Палежу устаници су успоставили везу са емиграцијом у Аустрији. У Србију су се од војвода вратили Петар Николајевић Молер, Павле Цукић, Стојан Чупић, Сима Катић и Сима Ненадовић.

Из Палежа Обреновић је кренуо ка Ваљеву који је заузет без већих борби. Ту је дошло до првих размирица између вођа устанка, јер су Молер и Цукић од Милоша тражили да заједно деле власт. Потом су наставили ка Чачку. Турци су напали устанике на Љубићу, али су претрпели пораз, и устаницима је ово био велики тријумф.

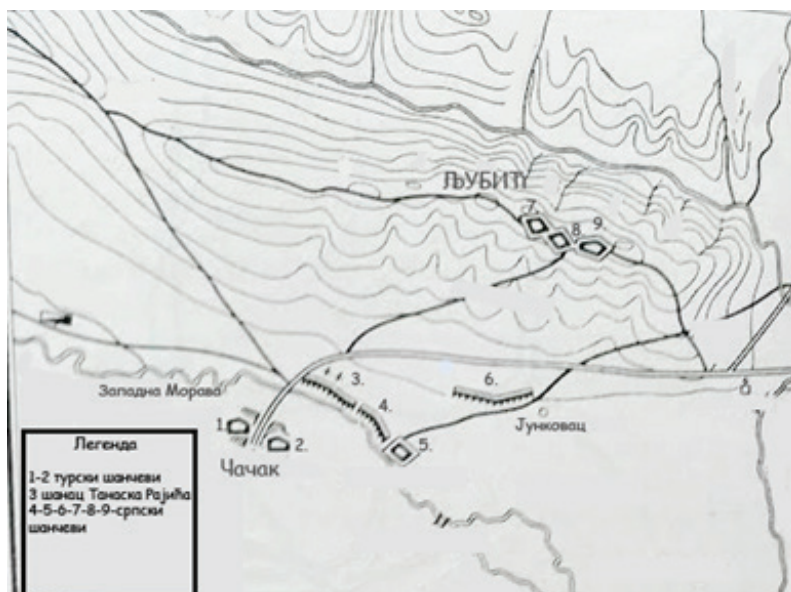
Устаници су прво напали турске посаде у **Чачку, Пожеги и Јагодини**, а у борбама су се истакли и стари устаници из Првог устанка. Тактички, устанак није имао за циљ потпуну победу над Турцима, већ демонстрацију воље народа и притисак на Порту да се постигне договор. Милош је био изузетно

прагматичан: он је изналазио начине за преговоре. Његова политичка вештина огледа се у томе што није захтевао независност, већ „заштиту народа“, а себе је представљао као мирољубивог посредника.

Он је до тада већ стекао велики углед као башкнез Крагујевачке, Рудничке и Пожешке нахије. Он је добио подршку старешина, сељаштва и свештенства, те преузео одговорност за вођење народа у борбу против турске власти. Други српски устанак није био само симболичан чин отпора, већ је био практично и тактички организован. Устаници су се од самог почетка припремали за оружане сукобе, свесни да ће се питање српске аутономије решавати на бојном пољу. У том контексту, истичу се четири најважније битке које су обележиле ток устанка и његов успех.

Битка на Љубићу, у близини Чачка, одиграла се почетком маја 1815. године и представља један од најзначајнијих оружаних сукоба устаничке војске са турском војском у Западној Србији. Командант српских снага био је **војвода Јаков Ненадовић**, а међу најистакнутијима био је и **војвода Танаско Рајић**, који је херојски погинуо бранећи топове. Иако је устаничка војска у почетку била бројчано слабија, борбени морал и познавање терена омогућили су Србима да нанесу Турцима тежак пораз. Љубић је био прва велика победа и снажан подстрек за наставак устанка.

Слика 46. Мапа битке код Љубића

Слика 47. Танаско Рајић¹⁹⁴

Битка код Пожаревца одиграла се нешто касније, у оквиру акције ширења устанка на источне делове Србије. Милош концентрише огромне устаничке снаге од око 12 хиљада војника, са којим се упутио ка Пожаревцу. На путу за Пожаревац дошло је до боја између Милошеве војске и делија Асана делибаше (познатог као Јосни Анадоли Гази), у ком је Милош личном иницијативом повео напад на Турке и поразио их.

Милош Обреновић је послао јединице да ослободе град и околину, а битка је завршена српском победом. Пожаревац је тиме постао једна од првих вароши која је ослобођена од турске власти током овог устанка. То је додатно мотивисало становништво Браничевске области да се придружи борби.

194 У Војин Дабић, Миахел Антоловић, Душан Омчикус, Историја, Клетт, Београд, 2015, стр. 238.

Слика 48. Споменик у центру Пожаревца кнезу Милошу Обреновићу¹⁹⁵

Битка код Палежа, који се данас налази на месту савременог Обреновца, такође је имала стратешки значај. Турске снаге су покушале да задрже контролу над овим подручјем као везом према Београду. Устаници су успели да изненаде и поразе турски одред, чиме су ослабили турску контролу на Дунаву и Сави. Победа код Палежа помогла је у обезбеђивању западних и северозападних граница устаничке територије. После битке на Палежу устаници су успоставили везу са емиграцијом у Аустрији. У Србију су се од војвода вратили Петар Николајевић Молер, Павле Цукић, Стојан Чупић, Сима Катић и Сима Ненадовић.

¹⁹⁵ <https://togp.rs/spomenik-knjazu-milosu/>

Из Палежа Обреновић је кренуо ка Ваљеву који је заузет без већих борби. Ту је дошло до првих размирица између вођа устанка, јер су Молер и Цукић од Милоша тражили да заједно деле власт, али је он задржао свој пресудни утицај.

Битка код села Дубље, у Мачви, била је једна од завршних великих битака устанка. Турци су из Шапца покушали да поврате контролу над овим крајем, али су српски устаници, под командом Милоша и локалних војвода, успешно одбили напад. Дубље је постало симбол отпора у Мачви и потврда да устанак добија карактер свеопштег ослобођења.

Укупно гледано, ове битке показују да је Други српски устанак, за разлику од првог, био усмерен на добијање конкретних политичких уступака уз реалну тактичку борбу на терену. Милош Обреновић је паралелно водио и оружану и дипломатску борбу, што ће на крају довести до постизања аутономије за Србију 1815–1817. године. Ове битке нису само војне победе, већ и темељи из којих ће се родити нова српска државност.

Дакле укупно посматрано, турска војска из Босне је претрпела пораз на Дубљу, а турска војска из Ниша на Љубићу. Интензитет борби у Другом српском устанку није био на нивоу оних из Првог, јер је на то утицала и међународна ситуација, и победе Русије и њених савезника против Наполеона. Постојала је могућност руске интервенције у вези тачке осам Букурештанског споразума из 1812. који је обавезивао да Србија добије унутрашњу независност, међународно гарантовану. Порта је била спремна на преговоре са устаницима до којих је дошло између Милоша Обреновића и Марашли Али паше и Куршид паше. После коначног пораза Наполеона у лето 1815. године, међународна политичка ситуација у Европи се из основа променила. Русија, која је претходно била ангажована у борби против Француске, поново је могла да се окрене Балкану и интересима православних хришћана у Османском царству. Српске победе током Другог устанка, у комбинацији са поновним активирањем руске дипломатије и њене претње интервенцијом, присиле су султана Махмуда II да напусти војно решење и приступи преговорима са устаницима.

Постигнут је усмени договор између Марашли Али паше и Милоша Обреновића 25 октобра 1815. године. После коначног пораза Наполеона у лето 1815. године, међународна политичка ситуација у Европи се из основа променила. Русија, која је претходно била ангажована у борби против Француске, поново је могла да се окрене Балкану и интересима православних хришћана у Османском царству. Српске победе током Другог устанка, у комбинацији са поновним активирањем руске дипломатије и

њене претње интервенцијом, присилиле су султана Махмуда II да напусти војно решење и приступи преговорима са устаницима. Преговори су вођени између кнеза Милоша Обреновића и Марашли Али-паше, румелијског везира и султановог изасланика. Иако није потписан писмени споразум, усмени договор постигнут 6. новембра 1815. године у селу Белица остао је упамћен као такозвани „Белички мир“. Тим договором званично је окончан Други српски устанак и уведено је специфично двовлашће у Београдском пашалуку – српско-турска управа.

Главне одредбе усменог споразума биле су следеће: српски кнезови добили су право да самостално сакупљају порезе од становништва, чиме је у великој мери елиминисано директно турско мешање у живот села. Уместо ранијег апсолутног надзора османских чиновника, у свакој нахији уз турског муселима (управника) налазио се и један српски кнез који је био задужен за судство и администрацију међу Србима, што је представљало значајан корак ка локалној самоуправи. У Београду је основана и прва **Народна канцеларија**, састављена од дванаест српских кнезова, која је имала улогу врховног суда у српским стварима. Централна фигура целог поретка био је кнез Милош Обреновић, који је овим споразумом стекао статус врховног српског кнеза унутар пашалука, чиме је фактички постао најмоћнији човек у Србији, иако је формално признавао врховну власт султана. Дакле, кључну улогу у окончању оружаног дела устанка имао је **Милошев однос са Марашли Али-пашом**, османским валијом у Београду. Милош је прихватио да формално призна турску власт, али је захтевао да се српски кнезови и војводе именују из реда локалног српског становништва, да се турске посаде повуку из унутрашњости и да се уведе правна заштита за народ. Турци остају у **градским тврђавама**, али се **управа** над унутрашњошћу предаје српским кнезовима. Србија добија статус полуаутономне области, са правом на самоуправу и локалну управу.

Тако је прекинута оружана борба, мада то није прекинуло устаничке борбе за остварење циљева постављених 1804. и 1815. године. Оно добија само нове облике који одговарају новонасталој ситуацији — дуготрајни дипломатски преговори уз помоћ Русије. Турска је споразум схватила као коначни прекид борбе и устанка, али за Милоша Обреновића и устанике споразум је представљао основу за даље проширење повластица и полазну тачку у даљој борби за остваривање коначних циљева устанка — рушење турске феудалне владавине и успостављање сопствене власти.

Повластице које су добијене споразумом (успостављање двојне управе, те скупљање данка од стране Срба, обезбеђење од злоупотребе спахија и других турских чиновника, постављање кнезова по нахијама, оснивање Народне канцеларије у Београду...) давале су Србима извесну самоуправу, која је омогућавала даљи економско-друштвени и политички развој.¹⁹⁶

4.4. ЦРНА ГОРА

Много напретка имала је Црна Гора под управом владике Петра I Петровића (1782—1830, рођен 1748.). Он је имао доста тешкоћа, док се одржао у борби против гувернадуре Радоњића и против Махмуд паше Бушатилије крвног непријатеља Црне Горе. Кад је Петар I 1784. пошао да се завладичи, Махмуд је упао у његову земљу и продро на Цетиње (1785), а одатле прешао и на млетачке Паштровиће. Уз то што је имао бројну и организовану војску, Махмут-паша је новцем и претњама ширио неслогу, како међу племенима у српским Брдима, тако и у делу слободне (старе) Црне Горе. У критичним моментима, уочи османског напада, Петар је окупио Црногорце и Брђане и на Црногорском збору је изгласана, написана и потписана заклетва. Тако су 1796. извојеване две велике победе: Битка код Мартинића 1796 и битка на Крусима. У овој другој бици октобра 1796. године 30.000 османских војника под вођством Махмуд-паше Бушатлије и седам француских официра је побеђено од стране 6.000 војника. Сам Махмуд-паша Бушатлија је погинуо у боју, а глава му је, као симбол победе, за освету одсечена и донесена у Цетињски манастир који је био спалио деценију раније. Црној Гори и Брдима су се придружили Бјелопавловићи и Пипери. Под митрополитом Петром Црна Гора добила је први писани закон 1798, који је проширила Народна скупштина на Цетињу 1803. године. Њиме је установљен суд, који се звао Паритељство суда црногорског и брдског. Као освета за то дошло је црногорско ратовање против Турака за време аустријско-руског савеза против Порте (1788 до 1791), и славна победа над Махмудом, 1796, у којој је он главом платио. После те победе Црну Гору чекали су крупни догађаји у Боки которској, која је, иза пада Млетачке републике (1797), имала да дође под новог господара. Отада па све до 1814. водила се борба око тога, хоће ли Боку добити Аустрија, Француска или Црна Гора, као савезник Русије и Енглеске. ЦГ је учествовала у Боки и војнички и

¹⁹⁶ Терзић, Славенко (2012). Русија и српско питање 1804-1815.. Нови Сад: Православна реч; Љушић, Радош (2022). Српска државност 19 века. Нови Сад: Прометеј. стр. 504.

утрошила је много жртава да је придобије за себе и за своје савезнике. Ради тога Ц. Г. није могла сарађивати у Карађорђевој устанци против Турака и да испуни велике жеље и својих поданика и својих херцеговачких, брдских, рашких и старо-србијанских суседа. Али све њено заузимање за Боку остало је безуспешно. Дипломатија је решавала ствар према својим интересима и досудила је Боку Аустрији.

За унутрашње уређење Црне Горе Петар I учинио је доста, спречавајући нарочито крвну освету. Значајан је његов Законик (проглашаван 1798. и 1803), са 33 тачке, који представља први покушај савлађивања племенских обичаја и рђавих инстинката. У ЦГ Петар I би је много поштован; на гласу је била моћ његове клетве. Умро је 18/10 1830. За време управе владике Петра I Петровића Његоша, првобитној Црној Гори придружена су и Брда, а име државе је потом преименовано у *Црна Гора и Брда*.

4.5. СРПСКИ НАРОД У ХАБСБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Након Мохачке битке долази до укључивања остатака Угарске, заједно са Хрватском (која је била део Угарске) у оквиру Хабсбуршке монархије. Срби су у оквиру Војне границе чинили већину становништва ових области, те се показали генерацијама као добри ратници и администратори. Након великог пораза Турске после друге (неуспеле) опсаде Беча 1683, долази у следећим годинама до ослобађања од Турака великих простора Панонске низије, укључујући краткорочно и Србију и Македонију. После противудара Турака, граница се успоставља на Сави, те Срби добијају културну и верску аутономију са центром у Сремским Карловцима, где је било седиште митрополита. Током XVIII века, још два пута је Аустрија уз помоћ Срба успевала да заузме Србију (први пут и северну Босну), али је Турска успевала да поврати те територије, што је проузроковало још две српске сеобе ка Војводини и Панонској низији. Најдуже су Београд и Србија били под Аустријом од 1718-1742. године. У Далмацији је владала Млетачка република све до 1793, када постаје и она део Аустрије. Дубровник је такође укључен Бечким конгресом у састав Аустрије. Културни и привредни утицај Срба у Хабсбуршкој монархији је био осетан, посебно изражен у великим центрима Монархије, укључујући Беч, Пешту, Трст, Загреб, Задар, Дубровник, Нови Сад и др. Српско становништво је било већинско у Војној граници (Крајини), северозападној Далмацији, деловима Славоније, Војводини, рачунајући и Барању, те у целокупној области Дубровника (највећи део те области су

били Срби католици). Вукова језичка реформа је додатно повезала Србе и Хрвате. Са друге стране паралелно је трајао процес покушаја кроатизације дела српског становништва, што су процеси који су трајали и у следећем веку. Заправо процес заокруживања националног идентитета Срба као и код Хрвата се развијао у овом периоду постепено и није био у потпуности завршен.

4.6. СРПСКИ НАРОД У ОТОМАНСКОЈ ИМПЕРИЈИ

Иако су Србија (у почетку Београдски пашалук, а после и остале области) и Црна Гора полако добијале обресе своје независности током првих деценија XIX века, српски народ у Македонији, Косову и Метохији, Рашкој области, Босни и Херцеговини се налазио и даље под стегом турске окупације. Додатан проблем је била чињеница да је Пећка патријаршија укинута 1766. године, и да је један део српске популације прешао на ислам, нарочито у Босни и Херцеговини и Рашкој области. Самих Турака из Анадолије готово да и није било у већем броју досељених, осим делова Македоније. Културни и друштвени живот Срба под Отоманском империјом и у овом периоду је био тежак, јер се владало практично по шеријатском праву, где су немуслиmani, били на сваки начин у неравноправном положају. Борба српског народа у Црној Гори и Србији је оставила снажан утицај на Србе у Старој Србији, Босни и Херцеговини и другим областима, где је турска владавина и даље одржавана. У том правцу су постојале сталне миграције, према ослобођеним деловима Србије и Црне Горе са ових простора.

5. НЕМАЧКЕ ЗЕМЉЕ У XVIII ВЕКУ

Расцепканост немачких земаља, која је наставила свој континуитет и у Новом веку, била је евидентна и током XVIII столећа. Формално постојање заједничког владара цара, у исто време је било ограничено његовим скромним овлашћењима и моћи. Готово редовно ту част је имао Хабсбуршки владар из Беча (који је поред владавине Аустријом, био биран и за свенемачког владара). Водеће немачке земље су биле Аустрија, односно Хабсбуршка монархија и Прусија. Поред тога истакнуте су Баварска и Саксонија. Милитаристичка протестантска Прусија са својом династијом Хоенцелорна, била је велики ривал у борби за престиж са Аустријом и Хабсбуршком династијом, католичком на њеном челу. То је нарочито дошло до изражаја у Седмогодишњем рату 1756-1763. Поред свих противречности обе ове силе су заједно са Русијом учествовале у три поделе Пољске у другој половини XVIII века, након чега ова нестаје са карте Европе.

Током XVIII века у Немачкој доминира француски културни образац, а рецимо у архитектонском смислу, Версај постаје модел по коме се раде луксузне палате. Као алтернатива у немачким земљама се јавља културни образац романтизма, у правцу националне културе. У немачким земљама XVIII века живели су Кант, Гете, Бах, Хајдн, Моцарт, Бетовен.

У Прусији је била јака милитаристичка традиција, и ова сила је имала великог утицаја у концерну великих европских сила већ током XVIII века. Она је нарочито под Фридрихом Великим (владао 1740-1786), достигла своју снагу и снажно уређење, на одличном административном апарату и моћној војсци. Земља је привредно унапређена, а у спољној политици забележила је низ успеха, између осталог и у Седмогодишњем рату (1756-1763). Током три деобе Пољске, у којима је учествовала заједно са Русијом и Аустријом, Прусија је припојила значајне просторе западне Пољске у свој територијални састав.

Са друге стране у Аустрији су Хабсбурзи имали шири утицај, јер су поред владања аустријским земљама, готово редовно били и владари Римског-Немачког царства, све до 1806. године, када је оно под налетом Наполеона укинато и формално.

Аустрија и Хабсбуршка династија, на њеном челу, одиграли су важну улогу у Источном питању, односно у борбама против продора Турске, од XVI до краја XVIII века. Нарочито је био значајан Велики рат који је заснован на тзв. другој опсади Беча 1683. године. Аустрију су тада помогле различите

европске државе, као и римски Папа. Пољски краљ Јан Собјески, као и друге савезничке војске, су пристигле у помоћ и разбиле турску опсаду Беча. Потом су хришћанске снаге, где су били и српски борци, потискивале Турске све до југа Македоније, ослободивши при томе велике просторе Панонске равнице, Србије и Македоније. Међутим, због заузетости Аустрије ратовима у средњој и западној Европи, турски противудар је довео до поновног заузимања Македоније, Србије и Баната, као и до сеобе Срба на север у Подунавље. Миром у Сремским Карловцима, Аустрији су признати добици Угарске, Славоније и Подунавља све до Тисе. Током XVIII века заузет је и Банат, а у два наврата је била ослобођена поново Србија, међутим, након турских противудара, долазило је до повлачења и до две нове сеобе Срба на север у Подунавље. Аустрија је у ратовима након Француске револуције и посебно у периоду Наполеона, била увучена у серију сукоба. Најзад је Наполеон побеђен 1815, и Аустрија се нашла на победничкој страни, заједно са осталим силама тзв. Свете алијансе.

5.1. ИТАЛИЈАНСКЕ ЗЕМЉЕ У XVIII ВЕКУ

Као и Немачка, и Италија је у овом периоду била такође расцепкана. Ранију хегемонију на југу полуострва Шпаније заменила је Аустрија, која је овладала Наполитанијом. На средини полуострва је постојала Папска држава, тада пространа. На северу су биле истакнуте поморске државе, пре свега Млетачка република (Венеција), Ђенова, и сада мала Пиза. Краљевина двеју Сардинија са центром у Торину, је заправо био Пијемонт. Поред тога егзистирао је већи број самосталних државица, од којих су неки били градови са околином. Истакнутији су Парма, Модена и др. Привредно и културно, италијански простор се неједнако развијао, северне области су предњачиле. Ипак највећи део земаља је био под феудалним и апсолутистичким управљањем, те укупно национално расцепкан. Отуда су идеје француске револуције, на добром делу полуострва дочекане са пажњом и очекивањима.

6. ДОБА РЕВОЛУЦИЈА, ПОЧЕВШИ ОД 1770. ГОДИНЕ

Почевши од 1770 године, европско друштво је захватио период вишеструких револуција. Ту је прва индустријска револуција, која је поникла у Британији, пре свега Енглеској. Џејмс Ват је 1776. пронашао парну машину, што је имало велику примену у индустрији. Почетком XIX века Американац Роберт Фултон је изградио први пароброд, а Енглец Џорџ Стивенсон конструисао прву парну локомотиву, те двадесетих година изградио прву железничку пругу у Енглеској. У Британији је крајем XVIII века дошло до великог унапређења у хемијској технологији, рударству, металургији и текстилној производњи. У Британији је индустријски бум, изазван и употребом парне машине трајао експанзивно до тридесетих година XIX века, у Белгији, Француској, Пруској је нешто каснио, али је трајао све до седамдесетих година тог века. Са друге стране овај индустријски и технолошки напредак се још касније појавио и развио у италијанским земљама, Русији, Хабсбуршкој монархији и на Балканском полуострву.

У Европи је број становника 1780. износио око 178 милиона, а 1830, је повећан на 230 милиона. Развој индустрије условио је постепено слабљење и чак пропадање занатства, који није могао да издржи продор масовне индустријске и јефтиније робе. Друштва у Европи су се постепено мењала, јер је све више долазило до нестајања феудалних односа, и до прво делимичног, а потом и потпуног ослобађања сељака, што је процес који је у Европи заокружен средином XIX века (у Русији 1861. године). Јачао је паралелно са тиме грађански слој и ширење градова. У идеолошком смислу, настајао је либерализам, који је доводио и до револуционарних тенденција, које су у Европи приближно трајале од седамдесетих година XVIII века до 1870. године.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Војин Дабић, Михаел Антоловић, Душан Омчикус, Историја, уџбеник за трећи разред гимназија, Београд, Клет, 2015, стр. 184-185.

6.1. ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА

У Француској је крајем XVIII века, постојало три сталежа, сељаци (око 90 % популације), свештенство и племство. Први пут након 175 година, сазвана је Скупштина сва три сталежа 5 маја 1789. године. Трећи staleж је имао дупло више посланика, дакле као ова два заједно. Са друге стране остало је да се гласа по сталежима. Више од половине чланова трећег staleжа су били правници. Међу припадницима племства неки су били спремни да размотре реформе, али су такође, према очекивањима својих бирача, били против сваке битне друштвене промене. Посланици свештенства били су подељени на високо и парохиско свештенство, а међу овим другима било је неких са сасвим радикалним погледима. Како је Скупштина одлучила да заседа све док се не донесе Устав, окупљени народ у Паризу, краљ је сменио у влади реформистички настројеног министра Некера. Дана 14 јула маса Парижана је провалила у тврђаву Бастиљу, која је била симбол затварања противника краља, и тврђава. Маса је убила команданта касарне и неколико војника, потом и градоначелника Париза.

До краја јула, побуна се проширила Француском. У сеоским крајевима, многи су отишли даље од овог; неки су спалили повеље о власништву и немали број двораца, као део опште аграрне побуне која је позната као Велики страх. Као додатак, завере и агитације избеглог племства су довели до необузданих гласина и параноја (посебно у сеоским подручјима) који су изазвале велике немире и које су допринеле Великом страху. У спомен на пар Бастиље, данас се 14. јул у Француској слави као Дан републике. Буржоазија покушава завести ред, уплашена акцијом народа. То јој успева доношењем закона о укидању феудалних дажбина 4 августа 1789. чиме је стари поредак био срушен, а донесена је и Декалрација о правима човека и грађанина, један од темељних докумената у историји људских права, којим су слобода, једнакост и власништво проглашени неотуђивим правом човека.

Недуго затим, црква је секуларизована, а њена су имања проглашена државним добром (продајом тих имања власт је покушала решити државну кризу). 3. септембра 1791. проглашен је први француски Устав којим је Француска постала грађанско-демократска уставна монархија са строгим поделом власти на законодавну, извршну и судску. На челу државе и даље је био краљ, али сада ограничен у владавини. Законе је доносила уставотворна скупштина преименована у Законодавну скупштину, док је краљ имао право вета и извршну власт. Француска је подељена у 83 департмана, цехови су укинута и тиме је омогућен слободан развој обрта, индустрије и трговине.

Сељаци су постали закупници земље на којој су радили, а бирачко право је дато је пунолетним мушкарцима с имовином одређене вредности.

Међу присталицама револуције развило се идејно подвојење, па су тако настали Жирондинци, умерене демократе из покрајине Жиронде, и **Јакобинци**, екстремни радикали који су се окупљали у манастиру Светог Јакова.

У међувремену, Народна скупштина је створила буржоаску државу. Француска је постала уставна буржоаска монархија. Краљ Луј XVI стаје на страну контрареволуције и покушава страном интервенцијом срушити револуцију у Француској. Издао је проглас којим је осудио дело Народне скупштине и позвао у помоћ своје присталице. Уставотворна скупштина престала је са радом 29 септембра 1791. године. По њеној одлуци ниједан њен члан се није могао кандидовати за законодавну скупштину. Према уставу из 1791, Француска је функционисала као уставна монархија. Краљ је морао да дели власт са изабраном Законодавном скупштином, али је задржао право на вето и право да бира министре. Међутим, тада долази до рата са Аустријом и Прусијом. Током септембра 1792. долази до сазивања Конвента, дакле крње скупштине у којој доминирају јакобинци. Укида се монархија и хапси краљ. Краљ је оптужен за сарадњу, тајну комуникацију са Аустријом и Пруском, те погубљен у јануару 1793. године. Лујева жена Марија Антоанета је такође погубљена на гиљотини у октобру те године. До средине следеће године владали су јакобинци, на челу са Робеспјером и то владавином терора где је убијено најмање 1200 људи. Међутим, преостали жирондинци и умерени јакобинци успели су да смене Робеспјера (који је убијен гиљотином јула 1794. године). Нова власт је увела директоријум, који је уз помоћ војке 1795. успела да успостави и учврсти власт. Истакао се генерал Наполеон Бонапарта који је помогао са војском да се директоријум учврсти. Међу француском интелигенцијом истакли су се рационалисти и енциклопедисти који су подржали промене укидања феудализма и схватање новог света. Од тих великих идеолога најзначајнији су: Монтескје, Волтер и Русо. Најстарији међу идеолозима био је Монтескје (1689—1755), пореклом из аристократске породице. Као истакнути писац и правник критикује поредак у Француској. У свом главном дијелу „Дух закона“ даје предлог новог уређења Француске. По њему, најбоље државно уређење је уставна монархија енглеског типа. Законодавну власт треба да има народна скупштина, а извршну власт владар. Његове идеје наишле су на одобравање организације власти за време Француске револуције. Он предлаже стриктну поделу власти према њеним функцијама на законодавну, извршну и судску. На јавно мњење утицао је

и Волтер, који је због својих мишљења једно време провео у Париском затвору Бастиљи. Русо је био теоретичар модерне демократије, објавио је дело „Друштвени уговор“, у којем износи да је држава организација која настаје уговором између власти и народа. Француском револуцијом укинута је феудализам и успостављен капитализам у Француској. Француска револуција је битно утицала на развој капиталистичких односа у целој Европи.

Бриљантна војна каријера младог генерала Наполеона Бонапарте долази до изражаја следећих година. Он са једне стране омогућује одбрану постојећег поректа у Паризу и Француској. Потом следи његов продор у Италију и серија победа, рачунајући и сламање Папске државе, гашење Млетачке републике и овладавањем Италије у целини. Потом је следила експедиција на челу са Наполеоном на Блиски исток и Египат, где је у више наврата потукао турску војску. Истина и француски корпус је имао губитака, али највише као последице епидемија. Новембра 1799. године, Наполеон уз помоћ више политичких група, врши неку врсту државног удара и постаје први конзул у име Директоријума.

Током следећих шеснаест година он у Европи води велики број ратова, претежно победничких, чиме доводи Француску у улогу хегемона на континенту. После низа војних победа, он се крунише децембра 1804. као цар Француске. Током следеће године он побеђује противничку коалицију коју су чиниле Аустрија, Русија и Британија. И поред пораза у поморској бици код Трафалгера од Британије и адмирала Нелзона, захваљујући победама на Улму и посебно Аустерлицу, Француска тријумфује. Следеће године је победио Пруску и након пар битака склопио са Русијом неодлучан Тилзитски мир, који дели Европу на утицајне зоне. Следећих година заокружио је освајање и успостављање подобних режима на Пиринејском и Апенинском полуострвима. Најзад 1812. је ушао у рат са Русијом, заједно са својим сателитима. После Бородинске битке и заузећа Москве, његова армија се повлачи и трпи губитке од руских снага и велике зиме. Десетковане преостале француске снаге су се повлачиле у срце Европе, а Русији су се придруживале нове земље које су напуштале до тада подређен однос према Француској. Након тешке битке код Лајпцига, за коју се може рећи да је по исходу и последицама била нешто мање повољна за Французе, Наполеон се повлачи у Француску. Тамо је после низа битака поражен и протеран на острво Елбу 1814. године. Међутим, он успева да побегне и поново преузме власт у Француској. Међутим, после око сто дана, бива поражен код Ватерлоа 1815. од удружене европске коалиције. Ту абдицира и бива заточен на острво Свету Јелену, где умире 1821. године.

На Бечком конгресу победничке силе формирају Велику алијансу која управља Европом, на челу са Русијом, Прусијом и Аустријом. Бечким конгресом ударена је нова архитектура Европе, којом је разапета Француска, од стране конзорцијума конзервативних сила. Велика Британија, иако формално део коалиције која је победила Наполеона, била је у нешто другом плану, према водеће три конзервативне силе које су носиоци Свете алијансе – Русија, Прусија и Аустрија. Француска је негативно гледала на поредак успостављен Бечким конгресом. За Србе, овај конгрес и околности које су до њега довеле, се могу позитивно третирати, јер су довеле до победе Русије, која у вишевековном процесу Источног питања има позитиван став према српском питању и помаже га у принципу. Поражена је Наполеонова Француска, која је до тада имала начелно позитиван став према Отоманској империји, као последица третирања званичног Париза Хабсбуршке монархије као традиционалног противника. Након Бечког конгреса мења се став постепено Хабсбуршке монархије према Отоманској империји, а самим тим и према Србима, посебно у другој половини XIX века. Такође мења се и однос Француске геополитике према Балкану, након Бечког конгреса, као и према Србима. Француска заснива једну нову геополитику, која након Бечког конгреса заузима позитивнији став у Источном питању према Србима. Русија остаје главни геополитички покровитељ српског фактора, што произилази из њеног у принципу негативног односа према Отоманској империји.

6.2. РУСИЈА У XVIII ВЕКУ

То је век непрекидног успона Руске царевине. Он је почео влашћу Петра Великог, који ју је започео још у последњим деценијама XVII века, и окончао 1725. године. У тој епохи Русија се модернизовала и проширила. Најважније тековине су излаз на Балтичко море и изградња нове престонице Петрограда. Напредак земље се наставио и у следећим деценијама, настављајући територијално ширење и економски развој. Настављено је ширење ка средњем Казахстану у Средњој Азији, ивичним областима јужног Сибира и Кавказу и Закавказју. У науци и култури бележи се процват, где је најистакнутији научник ове епохе био Ломоносов,

Најважнији владар у XVIII веку је била царица Катарина која је владала од 1762-1796. године. Царство се проширило између осталог деобама Пољске (заједно са Прусијом и Аустријом). Тако је Русија добила простор данашње Белорусије, те највећег дела западне и јужне Украјине. Такође и Литванију. Извесна проширења су постигнута и на Кавказу и Средњој Азији. У периоду доминације Француске и Наполеона, Русију је предводио цар Александар I. Русија је ратовала и потом постизала мир са Наполеоном. У том периоду Русија је ратовала са Турском и помагала Србима и другим балканским православним народима. Букурештанским миром 1812. који је постигнут са Турском због опасности да Русија зарати са Француском, гарантована је широка аутономија за Србију. Када је Наполеон кренуо на Русију 1812. развила се дивовска борба. Руска војска се повлачила и пружила велику битку код Бородина. Након повлачења из Москве коју је Наполеон заузео, следи контранапад руске војске и повлачење Француза, који су страдали и од зиме. У следеће три године настављене су битке у Европи, где је руска војска потискивала француску све до Париза. После коначног успеха, који је постигнут и уз помоћ Британије, али и Прусије и Аустрије (које су прешле на руску страну), постигнута је тотална победа над Наполеоном и његово изгнанство на острво Свету Јелену, те постизање Бечког контреса као мировног уговора. Русија је претходно припојила Финску и Бесарабију, као и највећи део Пољске, те постала водећа сила у Европи. Заједно са Прусијом и Аустријом тзв. Велика алијанса три силе је успоставила нови поредак регулисан Бечким конгресом.

6.3. ЕВРОПСКИ ПОРЕДАК У НОВОМ ВЕКУ

До великих географских открића, свет није егзистирао као једна повезана, и чак међусобно позната целина. Више цивилизација на више светских регионалних целина је егзистирало као светови за себе. Када је у питању Европа, ту је од античког периода централни део већине империја и цивилизација било Средоземље. У том правцу у Старом веку, северна Африка и Левант (западни средоземни део Блиског истока), је био више повезан са тадашњим водећим историјским, друштвеним и културним средиштима од рецимо северних, североисточних и неких других делова европског континента. Продор ислама и Арапа почевши од VII века, довео је до њиховог поселања северне Африке и Леванта. Током крсташких ратова, поново се (привремено) мења ситуација на Леванту. Након уништења крсташких држава од стране Арапа, Турци потискују из Мале Азије Византију. Најзад крајем Средњег и почетком Новог века, Османско царство посела највећи део Балкана и улази у Средњу Европу. Управо у том периоду развијеног феудализма, долази до постепеног јачања државе и централне власти. Велика географска открића ударају темељ јачању утицаја атлантских земаља Европе, док Средоземље губи на свом ранијем значају. То је повезано са великим прекоморским поседима и колонизацијом европских сила у Новом свету, али и у приобаљу Африке и Азије. До почетка Новог века, европски поредак је изгледао недовољно дефинисан и заокружен. Западну Европу је дубоко оптерећивао Стогодишњи рат између Енглеске и Француске (1337-1453), док на Пиринејском полуострву није постојала Шпанија већ више мањих самосталних држава (Арагон, Кастиља, Каталонија и др), а поред тога крајњи југ Гренаду, држали су још Маври (Арабљани). Немачке земље и италијанске расцепкане, али неке од њих утицајне и моћне. Поред тога Немачка је ипак постојала у оквиру конфедералног Римско-Немачког царства, контролишући формално и северни део Италије. Русија се постепено ослобађала утицаја татарског, те постајала све јача и са наслеђем Трећег Рима (венчањем византијске принцезе Софије Палеолог и великог кнеза Ивана III). Турци су све више постајали опасност за Балкан, а потом и за Подунавље.

Хуманизам, ренесанса, мануфактура, јачање градова и посебно Велика географска открића, утрла су пут ка постепеном нестанку феудализма.

Током Новог века, долази до постепеног формирања поретка у Европи. Стогодишњи рат који је окончан 1453. године између Француске и Енглеске, као и пад Цариграда исте године утицаће на ситуацију у Европи. Године 1492. долази до пада Гренаде, дакле потпуног протеривања Сарацена

са Пиринејског полуострва и тла Европе након више векова, те открића Америке. Хуманизам и ренесанса, Велика географска открића, те Реформација означаће темеље ситуације у Европи XVI века. Шпанија је изникла под Карлом V привремено у водећу европску силу, која контролише прекоморске поседе одакле добија племените метале и друге продукте, утицај на светским морима, а доживела је уједињење својих области на Пиринејском полуострву у јединствену државу. Међутим, чести сукоби у Европи, нарочито верски ратови, доводе до смањења моћи и утицаја Шпаније. На простору немачких земаља међутим долази до додатне фрагментације због верских разлика, низа сукоба и криза. Француска се такође консолидовала и постепено јача централну власт, док су са друге стране верске разлике проузроковале нове поделе. На југоистоку Европе продире Отоманска империја, која запоседа и Левантску и северноафричку обалу Средоземља. Русија, која симболички је постала Трећи Рим, шири се на простор Поволожја, Преуралије, Урала и даље у Западни Сибир.

Реформација и Противреформација, изазивају сукобе у Европи, што напосле доводи до првог великог свеевропског рата Тридесетогодишњег (1618-1648). Вестфалски мир 1648. године, представља релативну победу протестантске лиге и успостављање статуса кво у Европи по верским поделама. Такође успех и промоцију модела националне државе (резондета). Током периода од следећих век и по долазиће до јачања националне државе, и до повремених ратова и сукоба, где ће се правити интересне коалиције. Велика Британија се захваљујући свом географском положају, прекоморским поседима и снажној морнарици, држала по страни од тих коалиција, балансирајући и одржавајући равнотежу снага. Буржоаске револуције у Енглеској и Холандији, наговештавају постепени сумрак феудализма и зачетак капиталистичких продукционих односа.

У том правцу велика раскрсница је француска буржоаска револуција од 1789. са свим својим заплетима, долазак на власт Наполеона и бројним сукобима у Европи све до Бечког конгреса 1815. године. Прва индустријска револуција у Енглеској крајем XVIII века, наговештава нови светски поредак и модернизацију, каква до тада није виђена. Од тада долази до револуционарних кретања у Европи у правцу либерализма, а потом и национализма, јер широки слојеви становништва теже добијању широких грађанских права, укидању остатака феудалних стега и паралелено са тим постепено стварању националне идеје. Либерализам и национализам, заједно са процесом модернизације, ће обележити европска друштвена кретања, током већег дела XIX века.

У ваневропском свету, током XVIII века појачава се утицај европским колонијалних сила. У обе Америке оне су оствариле већ раније максималан утицај. У Латинској Америци, владали су углавном Шпанци, од чега у Бразилу Португалци. У Северној Америци доминирали су Британци, уз значајне француске поседе. У Карипском подручју подељени су поседе између Британије, Француске, Холандије и Шпаније. Након Седмогодишњег рата 1756-1763, Британија је потиснула Французе из Северне Америке, такође из већег дела Индије. У јужној и југоисточној Азији значајне колоније држали су Британци, Французи (Индокину) и Холанђани (Индонезију), а извесне поседе имали су и Португалци и Шпанци (Филипине). Африка у дубини није била колонизована, али су у добром делу приобаља своје поседе имали Португалци, Британци, Французи, Холанђани. Аустралијски континент су преузели и колонизовали Британци, а европске силе су поделиле и бројне архипелаге у Океанији. Мали је број био независних држава у овом периоду, а и оне су често имали протекторатски притисак, или губитак дела територија које су поседале европске колонијалне силе. Јапан и Кина, и у извесној мери Персија су имали изванредан развој и независност. Кина у XIX веку међутим постаје објект притиска и поселања појединих приобалних зона европских сила.

Изванредан идентитет и тежања за аутономијом, па и независношћу се јавља код дела елите потомака европских колонијалних сила у Америкама, како у Латинској тако и у Северној Америци. Борба за независност те стварање Сједињених америчких држава је најбољи пример за то.

6.4. ОТОМАНСКА ИМПЕРИЈА У НОВОМ ВЕКУ

Отоманска империја је доживела свој велики узлет у XIV и XV веку када је заокружила своје освајање прво Мале Азије, а потом и јужног, источног и постепено и средишњег дела Балканског полуострва. Напредак и раст је забележен и током 16 века када настављено ширење у Европи на Подунавље и притисак и ка западном делу Балканског полуострва, па је чак опседан и Беч. Са друге стране овладано је Блиским истоком и значајним делом северне Африке. Седамнаести век је представљао прекретницу. Све до 1683. године, вршен је притисак ка Бечу, а заокружен је и систем поседовања црноморске обале, па чак и Азовског мора. Међутим, након тешког пораза од хришћанске коалиције током друге опсаде Беча 1683. године, изгубљене су велике територије, и Турска постаје сила другог реда. У једном тренутку изгубљена је и Македонија, међутим, након заузетости Аустрије сукобом у западној Европи и немачким земљама, Турци успевају да поврате значајан део Балкана, и Карловачким миром 1699. године, констатује се губитак Мађарске и Славоније, те Бачке, Барање и Срема. Такође долази до губитака у односу на Млетачку републику неких поседа у Далмацији.

Током 18 века, Отоманска империја се већ налази у очигледној силазној путањи. Истина за разлику од потоњег периода (XIX и почетка XX века), она још увек има снагу да поврати неке од изгубљених територија, али их и губи неповратно, посебно у Европи, дакле Балкану и црноморском подручју. Током XVIII века, Отоманска империја је водила ратове са Аустријом и Млетачком републиком 1716-1718, који је изгубила. Аустрија је добила Банат, Србију и северну Босну, док је Млетачка република побољшала своје позиције у Далмацији. Међутим, већ 1738. Турци добијају у новом рату са Аустријом, и то Србију и северну Босну. Слична је ситуација у последњем сукобу са Аустријом 1789-1791, где привремено губе Београд са делом Шумадије, а потом их поново заузимају. Када су у питању сукоби са Русијом, ту се трпе порази у више ратова. Тако је до краја овог века Русија посела читаву северну црноморску обалу, као и највећи део источне, уз целокупан излаз и на Азовско море.

У XIX веку, Турска је сила другог реда. И поред зачетака модернизације, она губи бројне поседе и протерује се са највећег дела Балкана, посебно као резултате војних пораза 1828 и 1878. године. То су Једренски мир и Берлински конгрес. Између њих Турска заједно са подршком Британије, Француске и Пијемонта (претече Италије), успева да се одбрани од Русије у Кримском рату 1853-1856. Грчка је добила независност 1830, а проширена је

1881. Србија и Црна Гора су формалну независност добиле на Берлинском конгресу 1878 као и територијално проширење. Међутим, Србија је већ од 1815. добила унутрашњу независност која је постепено ширена. Слична је ситуација била са Црном Гором, где је област око Цетиња практично очувала неку своју самосвојност још у протеклим вековима, а потом се током XIX века, територијално ширила у више наврата – 1830, 1860. и 1878. године. Балкан није био једино место унутрашњег конфликта у овом периоду, те су се и арапске вође бориле за независност. Османлије су изгубиле своје поседе у северној Африци у овом периоду од стране Европе која је била жељна новооткривених природних ресурса на овом континенту. Французи узели су за себе Алжир 1830, а Тунис 1881. Британци су 1878 године добили за себе Кипар док су Египат окупирали 1882. Либију су Италијани заузели 1911. године.

7. ЕВРОПСКИ ПОРЕДАК НАКОН БЕЧКОГ КОНГРЕСА 1815. ГОДИНЕ

Бечки конгрес 1815. године представља важну вододелницу у европској, па и светској политици и међународним односима. Француска буржоаска револуција 1789. године, је са једне стране убрзала крај остатака феудализма у Европи. Остаци феудализма ће и даље постојати у ублаженој форми на европском континенту, све до приближно 1848. године (у Русији до 1861. године). Изузетак су турски поседи на Балкану. Капитализам великим корацима поседа све поре друштва, и остаци феудализма се полако уклањају. Парна машина, пароброди, железница, телеграф и др, проналасци убрзавају модернизацију привреде и европских друштава. И поред настанка САД, те процеса стицања постепене суверености шпанских поседа и португалског Бразила на простору Латинске Америке, свет је изразито европоцентричан. Колонијални поседи се шире по осталим континентима, посебно Азији и Африци. Аустралија је у власништву Британије, док, Океанија потпада под власт колонијалних сила. Амерички континент се и поред стицања независности већине латиноамеричких земаља у периоду 1811-1825. и даље налази под поседовањем и снажним утицајем великих сила.

Литература

- Alan McPherron and Dragoslav Srejskić, eds., *Divostin and the Neolithic of Central Serbia* (Pittsburgh: Department of Anthropology, University of Pittsburgh, 1988).
- Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000–330 BC*, 2 vols. (London: Routledge, 1997),
- Backman, Clifford R. *The Worlds of Medieval Europe*, Oxford, UK: Oxford University Press, 2003.
- Bryce, Trevor. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Bryce, Trevor. *The Kingdom of the Hittites*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Chadwick, John. *The Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Cline, Eric H., ed. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Crawford, Harriet. *Sumer and the Sumerians*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Cynthia W. Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Dickinson, Oliver. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries BC*. London: Routledge, 2006.
- Dickinson, Oliver. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Dragoslav Srejskić, ed., *The Neolithic of Serbia: Archaeological Research, 1948–1988* (Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research, 1988).
- Eric H. Cline, ed., *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* (Oxford: Oxford University Press, 2010).
- Finkelstein, Israel, and Neil Asher Silberman. *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*. New York: Free Press, 2001.
- History of Britain & Ireland, *The definitive visual guide*, DK, London, 2011
- John Chadwick, *The Mycenaean World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976).
- John Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe: Studies in Chronology, Economy and Society* (Oxford: British Archaeological Reports, 1981).
- Killebrew, Ann E. *Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel, 1300–1100 B.C.E.* Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005.

- Killebrew, Ann E. *Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel, 1300–1100 B.C.E.* Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005.
- Kuhrt, Amélie. *The Ancient Near East, c. 3000–330 BC*. 2 vols. London: Routledge, 1997.
- Kuhrt, Amélie. *The Ancient Near East, c. 3000–330 BC*. 2 vols. London: Routledge, 1997.
- Liverani, Mario. *Israel's History and the History of Israel*. London: Equinox, 2005.
- Markoe, Glenn. *Phoenicians*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Milisauskas, *European Prehistory*,
- Miljana Radivojević et al., eds., *The Rise of Metallurgy in Eurasia: Evolution, Organisation and Consumption of Early Metal in the Balkans* (Oxford: Archaeopress, 2021).
- Oliver Dickinson, *The Aegean Bronze Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
- Sarunas Milisauskas, ed., *European Prehistory: A Survey*, 2nd ed. (New York: Springer, 2011).
- Shaw, Ian, ed. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Shelmerdine, Cynthia W., ed. *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Srejović, *The Neolithic of Serbia*,
- Toby A. H. Wilkinson, *Early Dynastic Egypt* (London: Routledge, 2001),
- Van De Mieroop, Marc. *A History of the Ancient Near East ca. 3000–323 BC*. 3rd ed. Chichester: Wiley-Blackwell, 2015.
- Whitton, David „The Society of Northern Europe in the High Middle Ages, 900–1200”.
Ur.: Holmes, George. *The Oxford Illustrated History of Medieval Europe*. Oxford, UK: Oxford University Press. 1998.
- Wilkinson, Toby A. H. *Early Dynastic Egypt*. London: Routledge, 2001.
- World History, from the ancient World to the information age*, Philip Parker, DK, London, 2020,
- Yasur-Landau, Assaf. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Yasur-Landau, Assaf. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*.

- Владимир Соловев, *История России*, Белый город, Москва, 2007,
- Гедис и Гросет, *Древни Рим*, Београд
- Дабић Војин, Антоловић Михаел, Омчикус Душан, *Историја*, уџбеник за трећи разред гимназија, Београд, Клет, 2015
- Љушић, Радош (2022). *Српска државност 19 века*. Нови Сад: Прометеј.
- Жан-Ноел Робер, *Стари Рим*, Београд, 2009
- Кауфман Томас, *Спасени и проклети – историја реформације*, Клио, Београд,
- Ксенофонт. *Хеленска историја*. Увод, превод и напомене Милена Душанић. Нови Сад: Матица српска, 1988.
- Машкин, Н. А. *Историја старог Рима*. 5. изд. Прев. с руског Мирослав Марковић. Београд: Научна књига, 1985.
- Н. А. Машкин, *Историја Старог Рима*, Научна књига, Београд, 2005,
- Мери Бирд, SPQR, *Историја старог Рима*, Београд
- Михаел Нурдберг, *Динамични средњи век*, Полихистор, Београд, 2011
- Мусић, Аугуст. *Нацрт грчких и римских старина*. 2. допуњено изд. Прир. Никола Мајнарић. Загреб: Накладни одјел Хрватске државне тискарне, 1942.
- Општа енциклопедија *Laruss*, том III, Географија, Историја, део Стари Рим, Вук Караџић, Београд, 1973.;
- Поповић Радомир, *Појмовник Црквене историје*, Београд, 2007,
- Петровић Драган, Николић Јасмина, *Српски народ и велике силе – културно историјски процеси*, Институт за политичке студије и Прометеј Нови Сад, 2008.
- Сајмон Вајндер, Данубиа: *Лична историја хабсбуршке Европе*, Београд, 2019
- Сидни Пеинтер, *Историја Средњег века*, Београд,
- Седов, Валентин. В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование, Москва: Языки русской культуры, 1999.
- Стефановић Данијела, *И беше попут птице у кавезу – Студија о историји и култури Старог истока*, Београд, 2012,
- Струве, В. В., и Д. П. Калистов. *Стара Грчка*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1962.
- Д. Пантелић, *Хронолошки оквири античке Грчке*,
- Терзић, Славенко (2012). *Русија и српско питање 1804/1815*. Нови Сад: Православна реч;
- Тукидид. *Повијест Пелопонеског рата*. Прев. Стјепан Телар. Загреб: Матица хрватска, 1957.
- Удаљцов, Космински, Вајнштајн, *Историја Средњег века*, 1, Научна лого, 2009
- Херодот. *Херодотова историја*. 1. и 2. део. Прев. са старогрчког Милан Арсенић. Нови Сад: Матица српска, 1988.

Интернет извори коришћени у уџбенику

<https://poukeiporukeuistoriji.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/09/istorijska-nauka.jpg>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2022/08/10/prostor-starog-istoka/>

<https://istorijaantike.weebly.com/anti269ka-gr269ka.html>

<https://nastavnikdamir.wordpress.com/2011/03/26/%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%B4%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%BE%D0%B4-%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B0-%D0%B4%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%98%D0%B0-%D0%BF%D0%B5/>

<https://www.arheo-amateri.rs/2012/03/anticka-grcka/>

<https://istorijaantike.weebly.com/anti269ki-rim.html>

<https://pdfcoffee.com/istorija-srednjeg-veka-i-pdf-free.html>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2021/09/04/feudalizam-sistem/>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2017/12/01/engleska-do-kraja-srednjeg-veka/>

<https://www.worldhistory.org/trans/sr/1-15951/>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2017/11/29/srcnn/>

<https://ucionicaistorije.wordpress.com/2014/01/13/%d0%bf%d0%be%d1%83%d0%ba%d0%b5-%d0%bb%d1%83%d1%98%d0%b0-ix-%d1%81%d0%b2%d0%b5%d1%82%d0%be%d0%b3-%d1%81%d0%b2%d0%be%d0%bc%d0%b5-%d1%81%d0%b8%d0%bd%d1%83-%d0%b8-%d0%bd%d0%b0%d1%81%d0%bb%d0%b5%d0%b4/>

<https://nordicpoint.net/danska/povijest-danske/srednji-vijek/>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2017/11/29/srcnn/>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2021/09/19/srednji-vek-drustvene-promene/>

<https://viblionica.weebly.com/10591095108010861085108010941072/2881114>

<https://www.slideshare.net/slideshow/ss-27579136/27579136>

<https://history-maps.com/sr/story/History-of-France>

<http://istorijska-biblioteka.wikidot.com/art:karlo-v>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2022/04/02/tridesetogodisnji-rat/>

<https://istorijskacitanka.wordpress.com/2022/04/08/engleska-stjuarta/>

<https://www.slideshare.net/slideshow/srbi-u-ratovima-turske-i-austrije/28939700>

<https://www.kcns.org.rs/agora/austro-turski-ratovi-u-prvoj-polovini-xviii-veka/>

<https://www.riznica.net/prvi-srpski-ustanak/>

https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%9F%D0%B0%D0%BA

Извори за слике презентирane у уџбенику

- Przemek Pietrak, „*Knossos Palace - red pillars.jpg*“, Wikimedia Commons 8. VII 2019
- Joe Roe, „*Vinča culture locator map.svg*“, Wikimedia Commons,
- George Groutas, „*Bull leaping, fresco from the Great Palace at Knossos, Crete, Heraklion Archaeological Museum.jpg*“, Wikimedia Commons, 17. VII 2008
- Ian Sewell (User Isewell), „*SphinxGiza.jpg*“, Wikimedia Commons, децембар 2004; према опису датотеке: „The Sphinx and the Khafre's Pyramid in Giza outside Cairo“.
- „*Decorated ware jar depicting two boats MET 10-130-1168.jpg*“, Wikimedia Commons;
- Ennomus, „*Empire of the Hitties.png*“, Wikimedia Commons, 21. X 2023
- Osama Shukir Muhammed Amin, „*Assyrian chariot, charioteer, and a horse rider. Basalt wall relief. From the palace of Tiglath-pileser III at Hadatu, Syria. 744–727 BCE. Ancient Orient Museum, Istanbul.jpg*“, Wikimedia Commons, 24. IV 2018.
- Jonathan Taylor, „*A library fit for a king*“, British Museum Blog, 25. X 2018
- Ningyou, „*Map of Assyria.png*“, Wikimedia Commons, 26. II 2006;
- Мико, „*Dupyak Tablet Model.jpg*“, Wikimedia Commons, 2. VIII 2020
- art_traveller, „*BLW Samson slaying a philistine.jpg*“, Wikimedia Commons, фотографисано у фебруару 2010, *Samson slaying a Philistine*, око 1562, Giovanni Bologna (Giambo-logna), мермер, Victoria and Albert Museum, инв. бр. А.7-1954.
- Bukvoed, „*Eretz-Israel-Museum-glass-pavilion-34104.jpg*“, Wikimedia Commons, 29. X 2016; према опису датотеке: *Glass pavilion in Eretz Israel Museum, Tel Aviv, Israel. Case 2, Core-formed glass of the Persian period.*
- Kordas, „*Phoenicia map-en.svg*“, Wikimedia Commons, 20. V 2008
- Kuro riu, „*Arcaalianza.jpg*“, Wikimedia Commons, 8. VII 2011,
- Richardprins (derivative work after FinnWikiNo), „*Kingdoms around Israel 830 map.svg*“, Wikimedia Commons, 13. VII 2010.
- Marie-Lan Nguyen, „*Bust Homer BM 1825.jpg*“, Wikimedia Commons, 2006.
- Classical Art History, „*Protogeometric Period*“,
- Maryrose B54, „*Map of Archaic Ancient Greece (750-490 BC) (English)v3.svg*“, Wikimedia Commons, 4. VII 2016
- Encyclopaedia Britannica, илустрација уз чланак „*Solon*“, Wikimedia Commons, 9. VIII 2012.
- „*Athens - 510-500 BC - silver tetradrachm - head of Athena - owl - München SMS.jpg*“, Wikimedia Commons;
- Marco Prins, „*Perikles bust.jpg*“, Wikimedia Commons, 8. III 2019,
- „*Spartan Territory Before 371 BC.png*“, Wikimedia Commons;

„Alliances in the Peloponnesian War, 431 B.C. 1.JPG“, Wikimedia Commons
 Megistias, „362BCThebanHegemony.png“, Wikimedia Commons, 23. II 2010,
 „Thebes, Stater, c.364-362 BC, HGC 1333.jpg“, Wikimedia Commons;
 „Giambologna raptodasabina.jpg“, Wikimedia Commons;
 NormanEinstein, „Etruscan civilization map.png“, Wikimedia Commons, 26. VII 2005.
 Carole Raddato, „The Law Code of Gortyn dated to the early 5th century BC, Gortyn.jpg“,
 Wikimedia Commons, фотографија снимљена 18. X 2016.
 „Roman expansion in Italy from 298 to 201 bce“, Encyclopaedia Britannica,
 Jean-Baptiste Claude Eugène Guillaume, „Eugene Guillaume - the Gracchi.jpg“, Wikimedia
 Commons;
 Andreas Wahra, „First Triumvirate of Caesar, Crassius and Pompey.jpg“, Wikimedia
 Commons, 17. IX 2012.
 Justin Benttinen, „Augustus of Prima Porta.jpg“, Wikimedia Commons
 Manfred Heyde, „Ara Pacis Altar.jpg“, Wikimedia Commons, март 2009.
 York Museums Trust Staff, „Bust of Constantine I from York YORYM 1998 23.jpg“, Wikimedia
 Commons, 13. I 2015.
 Simeon Netchev, „Map of the Fall of the Western Roman Empire, c. 480 CE“, World History
 Encyclopedia, 12. II 2026
 Кнез Милош Обреновић слика у Војин Дабић, Миахел Антоловић, Душан Омчикус,
Историја, Клетт, Београд, 2015, стр. 242.
 Слика у Војин Дабић, Миахел Антоловић, Душан Омчикус, *Историја*, Клетт, Београд,
 2015, стр. 236.
 Војин Дабић, Миахел Антоловић, Душан Омчикус, *Историја*, Клетт, Београд, 2015,
 стр. 238.
 Споменик у центру Пожаревца кнезу Милошу Обреновићу (<https://togp.rs/spomenik-knjazu-milosu/>)

Биографије

Проф. др Драган Петровић

Професор др Драган Петровић дипломирао је на четири факултета у оквиру државног Универзитета у Београду, на којима је претходно паралелно студирао и то: на Економском (1999), на Социологији (2000), на Историји (2000) и на Политичким наукама (2002). Завршио је Постдипломске студије на Географском факултету у Београду, на одсеку Економска географија и одбранио магистарску тезу «Развој и размештај индустрије Београда у XIX и XX веку» 2003. године. Завршио је Постдипломске студије на Факултету политичких наука у Београду, одсек Међународни односи и одбранио је магистарску тезу «Француско – југословенски односи у време Алжирског рата 1952-1964.» 2008. године. Докторирао је на Природно математичком факултету у Новом Саду, област Политичка географија 2007. године са темом дисертације «Русија на почетку XXI века – геополитичка анализа»; потом је докторирао на Филозофском факултету у Новом Саду, на Историји, област Историја Југославије, 2015 године, са темом дисертације «Југословенска политичка јавност и СССР 1922-1941» и најзад завршио је докторске студије и одбранио докторску дисертацију на Факултету политичких наука у Београду 2022 године, област Међународне и европске студије са темом дисертације «Политика Француске Републике у југословенској кризи 1990-2001». Стално је запослен у Институту за међународну политику и привреду у Београду, као Научни саветник, и предаје паралелно на Факултету за међународне односе, дипломатију и безбедност при Универзитету Сингидунум на основним и мастер студијама на више предмета из области светске историје и географије, као и међународних односа и економије. Аутор је четрдесет књига - научних монографија објављених у Србији и још четири у иностранству, те и око две стотине других научних радова.

Доц. др Јована Павловић

Јована Павловић, рођ. Вуковић (1981), докторирала је на Филозофском факултету у Београду. Аутор је бројних монографија и научних радова од националног и међународног значаја. У свом раду бавила се рукописним наслеђем и историјским документима од антике до 20. века. Сарађивала је са више угледних домаћих и међународних установа, међу којима су Сорбона и Хиландар. Радила је у настави, научним и црквеним установама, а носилац је звања научног сарадника. Познавање латинског, старогрчког и црквенословенског језика омогућило јој је непосредан рад на рукописима и историјској грађи.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(100)"/.../18"(075.8)

ПЕТРОВИЋ, Драган, 1964-

Светска историја. 1 / Драган Петровић, Јована Павловић. - 1. изд. - Београд :
Универзитет Сингидунум, 2026 (Београд : Бирограф). - 199 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 400. - Биографије: стр. [206-207]. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Библиографија: стр. [200-205].

ISBN 978-86-7912-862-1

1. Павловић, Јована, 1981- [аутор]
а) Историја цивилизације -- 19в

COBISS.SR-ID 197190153

© 2026.

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovан u bilo kom vidu i
putem bilo kog medija, u delovima ili celini bez prethodne pismene saglasnosti izdavača.

Драган Петровић
Јована Павловић

СВЕТСКА ИСТОРИЈА I

Уџбеник за предмет Светска историја и географија I, (историјски део) у оквиру програма студија, даје студентима могућност сазнавања основа прегледа светске историје (опште), по великим и заокруженим историјским епохама. То су Стари век, Средњи век и Нови век (до 1815 године).

У оквиру Старог века се изучавају следеће велике историјско-цивилизацијске целине: цивилизације Старог истока, потом историја Старе Грчке, затим Хеленистички период и најзад, највећа целина, историја Старог Рима.

У оквиру Средњег века изучавају се следеће целине, рани Средњи век, потом епоха развијеног Средњег века, те позни Средњи век.

Нововековна историја је периодизирана на епохе до окончања Тридесетогодишњег рата (Вестфалски мир 1648.) и период након њега до Бечког конгреса 1815. Управо се Бечки конгрес и 1815, узимају као завршетак предмета историје који обухвата предмет Светска историја и географија I, а након њега се почиње изучавати предмет Светска историја и географија II (јасно је да се ради о историјским деловима испита, док за географски постоји посебан уџбеник).